

Papp Júlia

Sigmund von Herberstein kiadványainak magyar vonatkozású illusztrációi*

Sigmund (Sigismund) Freiherr von Herberstein¹ (1486–1566), akit I. Miksa császár (1459–1519) 1514. szeptember 26-án lovaggá ütött és udvari szolgálatba állított,² 1515 és 1553 között I. Miksa, V. Károly (1500–1558), I. Ferdinánd (1503–1564) és II. Miksa (1527–1576) hivatalnokaként majdnem 70 diplomáciai

* A tanulmány a *Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet* program keretében, a Tempus Közalapítvány és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

¹ KUMAR, J. M., *Geschichte der Burg und Familie Herberstein*, Wien, Carl Gerold, 1817; Friedrich von ADELUNG, *Sigmund Freiherr von Herberstein, Mit besonderer Rücksicht auf seine Reisen in Rußland*, St. Petersburg, N. Gretsche, 1818; KRONES, Franz, *Sigmund von Herberstein, Ein Lebensbild mit besonderer Rücksicht auf die Beziehungen Herberstein's zur Steiermark und seine Schriften*, Graz, Verlag des Verfassers, 1871; NEHRING, Prof. Dr. Alfred, *Über Herberstein und Hirsfogel, Beiträge zur Kenntnis ihres Lebens und ihrer Werke*, Berlin, Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1897; *Sigmund Freiherr von Herberstein, Beschreibung Moskaus der Hauptstadt Russlands samt des Moskowitzischen Gebietes 1557*, hg. von Bertold Picard, Graz, Köln, Verlag Styria, 1966; PICARD, Bertold, *Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas in der frühen Neuzeit, Beiträge zur Geschichte der Diplomatie in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts nach den Aufzeichnungen des Freiherrn Sigmund von Herberstein* (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, 6), Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 1967; részletes irodalom: 175–183; MENDE, Ursula, *Westeuropäische Bildzeugnisse zu Rußland und Polen bis 1700, Ein Beitrag zur historischen Bildkunde*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Bamberg, 1968, 6–13, 82–84; *Die Steiermark, Brücke und Bollwerk*, Schloß Herberstein bei Stubenberg 3. Mai bis 26. Oktober 1986., Gerhard Pferschy, Peter Krenn hrsg. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 16), Graz, 1986, 529–558; *Sigmund von Herberstein, Kaiserlicher Gesandter und Begründer der Russlandkunde und die europäische Diplomatie* Gerhard Pferschy hrsg. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives), Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1989; RILL, Gerhard, *Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526), I. Außenpolitik und Diplomatie* (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte, 7), Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 1993, 96–105, 160–164; TERSCH, Harald, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650), Eine Darstellung in Einzelbeiträgen*, Wien Köln, Weimar, Böhlau, 1998, 193–213; *450 Jahre Sigismund Von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii 1549–1999: Jubiläumsvorträge*, Edgar Hösch, Frank Kämpfer, Reinhard Frötschner hrsg. (Schriften Zur Geistesgeschichte Des Ostlichen Europa), Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2002; GEIER, Wolfgang, *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten aus vier Jahrhunderten, Sigismund von Herberstein, Adam*

DOI 10.17167/mksz.2021.1.1-38

úton vett részt. Közülük a legjelentősebb és legismertebb két oroszországi útja volt 1516–1518-ban és 1526–1527-ben. Az útiélményeiről beszámoló *Rerum Moscoviticarum Commentarii* című munkája, melyben elsőként ismertette meg Európát az ottani társadalmi berendezkedéssel, vallással, szokásokkal, földrajzi sajátosságokkal, állatvilággal, 1549-es bécsi megjelenése után számos újabb – köztük olasz, német, angol és cseh nyelvű – kiadást ért meg.³ 1516-ban Miksa parancsá-

Olearius Friedrich Christian Weber; August von Haxthausen (Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund), Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2004; ENENKEL, Karl A. E., *Die Erfindung des Menschen, Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius*, Berlin, New York, De Gruyter, 2008, 546–574; DENICOLÒ, Barbara, *Auftrag und Erkundung, Sigmund von Herberstein = historia.scribere*, 2(2010), 291–308; részletes irodalom: 305–307; *Sigismund Herberstein, Zwischen Privat und Staat*, Szimpozion a bécsi egyetemen 2016. szeptember 20–21-én. (http://www.skica.at/w/images/0/09/Internationales_Symposium_Programm.pdf. Letöltve: 2021. április 24.); *Im Auftrag des Kaisers, Sigismund von Herberstein und seine Reisen nach Moskau vor 500 Jahren*, Dienstag, 30. Mai bis Mittwoch, 31. Mai 2017., Universität Graz, Internationale Konferenz; MORITZ, Tilman G., *Autobiographik als ritterschaftlichen Selbstverständigung, Ulrich von Hutten, Götz von Berlichingen, Sigmund von Herberstein*, Göttingen, Unipress, 2019, 141–195.

² Önéletírásában az 1514-es év eseményei között ezt olvashatjuk: Miksa szeptember 26-án két másik katonával együtt Innsbruckban „mit ritterlicher Wirde zierlichen begabte...” *Sigmund Freyherr zu Herberstain / Neyperg / und Guetenhag / Obrister Erb-Camrer / und Obrister Trucksäß inn Cärndten / Denen Gegenwürtigen und Nachkommenden Freyherrn zu Herberstain. Seines Thuens, Diensten und Raysens mit trewer vermanung, sich zu Tugenden unnd guetem wesen zeschieden*, Zu Wienn in Osterreich, durch Michaeln Zimerman gedruckt, in M. D. LXI. Jar. o. n. (VD 16 ZV 22611) Az eseményt oroszországi útleírása első német kiadásának illusztrációja, illetve annak felirata is megörökítette. *Moscovia der Hauptstat in Reissen / durch Herrn Sigmunden Freyherrn zu Herberstain...* Wien, Zimmermann, 1557. Vö. PICARD 1967, i. m. 166; PFERSCHY, KRENN 1986, i. m. 547; WIESFLECKER, Hermann, *Der Mensch Siegmund von Herberstein* = PFERSCHY hrsg. 1989, i. m. 4, 9; SENFT, Hilde und Willi, *Aufbruch ins Unbekannte, 50 österreichische Forscher und Entdecker von Herberstein bis Harter*, Graz, L. Stocker, 1999, 16; DENICOLÒ 2010, i. m. 293. Tévesen 1508-as lovagga útéséről ír: POE, Marshall, *Sigismund von Herberstein and the Origin of the European Image of Muscovite Government* = KÄMPFER, FRÖTSCHNER hrsg. 2002, 133.

³ VD 16 H 2202. Vö. DENIS, Michael, *Wiens Buchdruckergeschicht bis M.D.LX*. Wien, bey Christian Friedrich Wappler, 1782, 705. tétel, 656–657; *Ueber das Kupferstichwerk des Augustin Hirschvogel*, Nach Aufzeichnungen des verstorbenen J. A. BÖRNER in Nürnberg = *Archiv für die zeichnenden Künste*, Leipzig XII(1866), I und II. Heft. 73–100. (90–91, 93); NEHRING 1987, i. m.; MENDE 1968, i. m.; LEITSCH, Walter, *Probleme bei der Edition von Herbersteins Moscovia* = PFERSCHY hrsg. 1989, i. m. 165–178; *Das Rußlandbuch Sigismunds von Herberstein „Rerum Moscoviticarum commentarii“ 1549–1999*, Beiträge zu Ehren der internationalen Tagung im Oktober 1999 an der Universität Münster, Kämpfer hrsg., Hamburg, 1999; POE, Marshall T., „A People Born to Slavery”, *Russia in Early Modern European Ethnography, 1476–1748*, New York, Cornell University Press, 2000, 117–144; SCHOLZ, Birgit, *Von der Chronistik zur modernen Geschichtswissenschaft. Die Warägerfrage in der russischen, deutschen und schwedischen Historiographie*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2000, 119–140; POE, Marshall, *Sigismund von Herberstein and the Origin of the European Image of Muscovite Government* = HÖSCH et al. 2002, i. m. 131–172; GEIER, Wolfgang, *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten aus vier Jahrhunderten:*

ra II. Keresztély (1481–1559) dán királyhoz, majd 1518-ban Budára utazott, ahol II. Lajossal (1506–1526) tárgyalt. Beszámolt az 1518-as rákosi országgyűlésen szerzett tapasztalatairól: a pompás bankettek, a résztvevők fényűző gazdagsága mellett a király nagy nyomorúságban élt.⁴ 1519-es spanyolországi útján találkozott Miksa akkor még ott élő unokáival és utódaival, a későbbi I. Ferdinánddal és V. Károlyal. Több rövid magyarországi utazása mellett 1541-ben I. Ferdinánd megbízásából ismét Budára utazott, hogy I. (Nagy) Szulejmán (1494–1566) szultánnal tárgyaljon. 1542-ben Krakkóba érkezett, hogy előkészítse I. Ferdinánd legidősebb lánya, Habsburg Erzsébet (1526–1545) és Zsigmond Ágost (1520–1572) lengyel trónörökös, a későbbi II. Zsigmond Ágost lengyel király házasságát,⁵ amely a következő évben meg is történt. A házasságkötés előtt Herberstein kísérté el a menyasszonyt Krakkóba. 1545-ben ismét Lengyelországba utazott, hogy átadja Erzsébet királyné hozományát.⁶

Herberstein saját korabeli ismertségének, illetve tevékenysége napjainkig tartó, s az utóbbi időkben erőteljesen megélnkülő recepciójának okát nemcsak abban kereshetjük, hogy ő volt Oroszország első európai „felfedezője” és ismertetője, hanem írói, ezen belül rendkívül termékeny autobiográfiai tevékenységében is. Oroszországi útleírásainak számos kiadása mellett az 1550-es évek második felétől Raphael Hoffhalter (1525–1530 körül–1568)⁷ és Michael Zimmermann bécsi nyomdájában különböző címekkel és többé-kevésbé eltérő szövegekkel, latin és német nyelven önéletrajzi kiadványokat jelentetett meg, melyek többsége illusztrációkat is tartalmazott. Míg a korábbi szakirodalom úgy vélte, hogy a latinul és németül megjelent önéletrajzai egymás szabad fordításai, az újabb kutatások szerint a különböző nyelvű beszámolók eltérő szövegeivel a szerző különböző olvasótáborokat célt meg. Karl Enenkel szerint az 1558-ban Bécsben negyedré méretben megjelent, majd 1560-ban reprezentatív fólióméretben újra kiadott, *Gratae Posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstain Neyberg & Guettenhag...* című kiadványát⁸ inkább a nemzetközi humanista irodalmi közönségnek – *Respublica litteraria* – szánta, a német nyelvűt⁹ pedig családjának és

Sigmund von Herberstein, Adam Olearius, Friedrich Christian Weber, August von Haxthausen, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2004.

⁴ NEHRING 1897, i. m. 3–4; SZAMOTA István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeteken*, 1054–1717, Bp., Franklin Társulat, 1891, 147–148.

⁵ TERSCH 1998, i. m. 200–201.

⁶ NEHRING 1897, i. m. 7.

⁷ A lengyel származású, 1563-tól haláláig Debrecenben Váradon és Gyulafehérvárott dolgozó tipográfusról legújabbán ld.: BÁNFI Szilvia, *A sokszorosított grafika szerepe Raphael Hoffhalter tipográfus tevékenységében = Művészettörténeti Értesítő*, (68)2019, 1–2, 5–31.

⁸ VD 16 H 2201. Vö. DENIS 1782, i. m. 580. tétel, 554, 630. tétel, 597; BÖRNER 1866, i. m. 90; NEHRING 1897, i. m. 65–71; *Gratae Posteritati Studijska izdaja*, szerk. Matej Hriberšek, Jedert Vodopivec, Dejan Zadavec, Polona Vidmar, Ptuj, Knjižnica Ivana Potrča Ptuj, 2014.

⁹ *Sigmund Freyherr zu Herberstain Neyberg und Guttenhag oberster Erbcamerer... Den Genewurtign und nachkomenden Freyherrn zu Herberstain...* Wien, Raphaeln Hoffhalter, d. n. Vö. DENIS 1782, i. m. 740. tétel, 686. (VD 16 ZV 7718); DENIS, Michael, *Nachtrag zu seiner Buch-*

utódainak. A német kiadásban sok utazási részletet tett közzé, hogy a család jövődől diplomatáinak útmutatást adjon, a latinban kevesebbet, itt inkább a humanista diskurzuson volt a hangsúly: irodalmi eszközökkel akarta személyét és cselekedeteit megörökíteni az utókornak.¹⁰ Herberstein a latin kiadáshoz több történeti-politikai kommentárt fűzött, Szulejmánnal történt 1541-es budai találkozására kapcsán például részletesen írt a korabeli katonai helyzetről, megemlítve Török Bálint nevét is.

Herbersteinnak a korabeli humanista irodalmi életbe való beágyazottságát jelzi, hogy 1517-es oroszországi útja során Vilniusban találkozott Piotr Tomickival (1464–1535), a neves lengyel humanista műpártolóval, s hogy 1518-ban, visszaútjában Krakkóban két lengyel költő diplomáciai tevékenységét verssel köszöntötte – bár Oroszországgal a Habsburg Birodalom majd csak 1522-ben kötött szövetséget. Johannes Dantiscus (1485–1548) chełmnoi püspök *Soteria* című, antik előképek után készült verse, illetve ifj. Rudolf Agricola (1490 körül–1521) *Ad magnificum dominum Sigismundum de Erberstein... congratulatio* című költeménye 1518-ban együtt meg is jelent. A két verset – számos más költeménnyel, például Wolfgang Guglinger körmöcbányai evangélikus humanistáéval¹¹ együtt – a *Gratae posteritati...* végén Herberstein is közreadta, hogy – a hangsúlyos önreprezentáció részeként – ezzel is megörökítse dicsőségét.¹² Dantiscus megemlíti versében, hogy Herberstein I. Miksa uralkodása alatt Niklas Salm (1459–1530) gróffal együtt részt vett a Velence elleni hadjáratban (1508–1516),¹³ s a diplomata oroszországi utazását Odüsszeusz bátor kalandjaihoz hasonlítja.¹⁴

Herberstein a diplomata-identitását is kiemelő önreprezentációnak a 16. század közepén szokatlan módon történt megnyilvánulásaként az életében és követi tevékenységében fontos szerepet játszó uralkodók portréi, illetve utazási jelenségek mellett hat olyan illusztrációt készíttetett és számos kiadványában, elsősorban önéletrajzaiban publikált, melyeken feliratuk szerint követi útjai során az uralko-

druckergeschicht Wiens, Wien, Trattner, 1793, 830. tétel, 109 (VD 16 ZV 7719); TERSCH 1998, i. m. 196.

¹⁰ TERSCH 1998, i. m. 201–203, 209–211; ENENKEL 2008, i. m. 556–558; MORITZ 2019, i. m. 144.

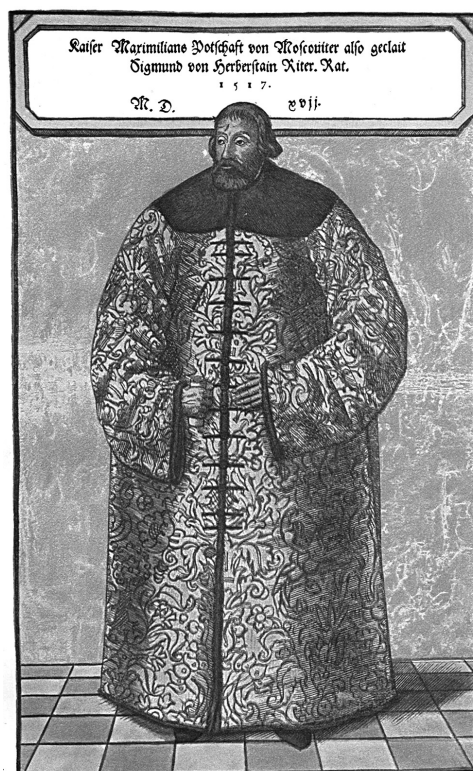
¹¹ Guglinger emlékérmét készíttetett Hunyadi Mátyás (1542) és II. Lajos (1544) tiszteletére, s feltehetően ő írta az érmek hátoldalán található szöveget, illetve verset is. II. Lajos érméhez vö. legújabbban: SOLTÉRÉS Ferenc Gábor, TÓTH Csaba, PÁLFFY Géza, *CORONATIO HUNGARICA IN NUMMIS, A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916)*, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, Magyar Nemzeti Múzeum, 2016, 55. Mátyáséhoz: GYÖNGYÖSSY, Márton, WINTER, Heinz, *Münzen und Medaillen des Ungarischen Mittelalters 1000–1526*, Wien, KHM, 2007, 1773. tétel, 137.

¹² GLOMSKI, Jacqueline, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons, Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2007, 135, 199; ENENKEL 2008, i. m. 563; HRIBERŠEK et al. 2014, i. m. 39–118, 188–191.

¹³ GLOMSKI 2007, i. m. 135.

¹⁴ GLOMSKI 2007, i. m. 136–137.

dókkal való találkozásaikor viselt, illetve a meglátogatott uralkodóktól ajándékba kapott díszes kabátokban látjuk, első, 1517-es lengyelországi és moszkvai útjától (1. ábra) 1541. évi budai követségéig.¹⁵ A portrékat 1559-ben a Lipséből 1555

1. ábra. Donat Hübschmann: Siegmund von Herberstein egészalakos képmása. Színezett fametszet. (Gratae Posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstain Neyberg & Guettenhag, Wien, 1558.)

¹⁵ NEVINSON, John L., *Siegmond von Herberstein, Notes on 16th Century Dress = Waffen-und Kostümkunde*, Dritte Folge, 1–2(1959), 86–93 (89–90); NEVINSON, John L., *Origin and Early History of the Fashion Plate = United States National Museum Bulletin 250*, Contributions from The Museum of History and Technology, Paper 60, Washington, D.C., Smithsonian Press, 1967, 65–92 (67–70); PICARD, Bertold, *Herberstein als habsburgischer Diplomat* = PFERSCHY hrsg. 1989, i. m. 101–116; POLLEROS, Fiedrich, *Gesandte im Bild. Repräsentationsformen der Diplomatie = Politische Kommunikation zwischen Imperien, Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa*, Gunda Barth-Scalmani, Harriet Rudolph, Christian Steppan hrsg. (Innsbrucker historische Studien, 29), Innsbruck, De Gruyter, 2013, 41–67; VIDMAR, Polona, *Diplomat in njegova imenitna oblačila, Ilustracije v Herbersteinovih Gratae posteritati* = HRIBERŠEK et al. 2014, i. m. 234–254; VIDMAR, Polona, *Cæsari in mis omni hora fidelis servivi, The Portraits of Sigismund Herberstein and Walter Leslie in Diplomatic Robes* = Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 43(2019), 75–90; BÁNYI 2019, i. m. 13–14.

körül Bécsbe költöző, Rafael Hoffhalter kiadó számára sokat dolgozó Donat Hübschmann¹⁶ (1540 előtt–1583) festő, fametsző készítette, aki – ahogy az a ruhák mintáinak pontos ábrázolása alapján valószínűsíthető – láthatta a díszes öltözeteket.¹⁷ A *Gratae Posteritati...* Hoffhalternél megjelent, említett két kiadása számára a hat viseletképen kívül elkészítette I. Ferdinánd 115 milliméter átmérőjű, fametszetes medaillon portréját,¹⁸ illetve a címlapra – korábbi kiadások ábrázolásai nyomán – Herberstein címerét.¹⁹ Hübschmann több, magyarországi megrendelőkhöz köthető munkán is dolgozott: ő készítette el az első hazai térkép, az 1528-ban megjelent Lázár-féle *Tabula Hungariae* 1566-ban Zsámboky János (1531–1584) által kiadott változatát, illetve az 1560-as években Oláh Miklós (1493–1568) arcképét.²⁰

Herberstein erőteljes vizuális önreprezentációja nem volt megszokott a humanista önéletrajzokban, melyekben legfeljebb a szerző mellképe szerepelt. A korban találunk ugyanakkor példákat arra, hogy egy-egy kiadványban megjelent a szerző egészalakos képmása.²¹ Magyar címeres díszruhában, a Magyar Királyság bécsi udvari heroldjaként ábrázolta például Donat Hübschmann a szerzőt, Hans von Francolint (1522–1580) az 1560 júniusában Miksa főherceg, a későbbi II. Miksa által apja, I. Ferdinánd és sógora, Albrecht von Bayern (1528–1579) tiszteletére Bécsben, több helyszínen, több héten keresztül rendezett, június 24-én

¹⁶ WÜNSCH, Joseph, *Der Wiener Maler und Formschneider Donat Hübschmann und sein Holzschnittwerk = Graphische Künste*, 36(1913) Beilage (Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst) Nr. 1. 1–13; SCHÖNY, Heinz, *Ein Holzschnitt Donat Hübschmanns nach einer Vorlage Augustin Hirschvogels? = Studien aus Wien* (Wiener Schriften, Heft 5), d. n. (1957) Wien. 49–58. Vö. WINKLER, Gerhard, *Das Turnierbuch Hans Francolins = Wissenschaftliche Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesmuseum*, 1(1980), 105–120, (108); GYULAI ÉVA, *Ense opus est – Verancsics Antal emblémaverse I. Szulejmán szultánról, 1558 = Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 16(2011), 2, 129–167, (139–143); BÁNFI 2019, i. m. 11–15.

¹⁷ MENDE 1968, i. m. 13; GYULAI 2011, i. m. 139; VIDMAR 2019, i. m. 75–79. John L. Nevinson a képek készítőjének Alfred Nehring nyomán (NEHRING 1897, i. m. 33–34.) Hans S. Lautensackot (1524–1560 körül) tartja. NEVINSON 1959, i. m. 86.

¹⁸ A többi hat uralkodó portréját Hoffhalter a „Herbersteintől kapott eredeti Hirschvogel-féle rézlemezekről nyomtatta ki a saját rézsajtóján...” BÁNFI 2019, i. m. 15.

¹⁹ DENIS 1782, i. m. 580. tétel, 554, 630. tétel, 597; BÖRNER 1866, i. m. 90; WÜNSCH 1913, i. m. 5–12. tétel. Wunsch az egyik fametszetes portré kapcsán Herberstein törökországi követi útjáról („Herberstein als Gesandter in die Türkei.” u.o. 11. tétel, 6.) ír, valójában azonban a diplomata a díszes ruhát – mint látni fogjuk – 1541-ben a budai török táborban tett látogatásán viselte.

²⁰ WÜNSCH 1913, i. m. 2; *Habsburg Mária, Mohács özvegye, A királyné és udvara 1521–1531*, Kiállítási katalógus. szerk. Réthelyi Orsolya et al., Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2005, 41; BÁNFI 2019, i. m. 14.

²¹ Pl. FUCHS, Leonhard, *De historia stirpium commentarii insignes*, Basel, Isingrin, 1542. Vö. NEVINSON 1959, i. m. 87; VIDMAR 2019, i. m. 78–79.

egy festői várostrommal véget érő lovagi tornákról beszámoló német és latin nyelvű könyv elején.²²

Találkozunk a korban követi ruha ábrázolásával is. Melchior Lorck (1527–1583) dán festő és fametsző Ogier Ghislan de Busbecq (1522–1592) követségének tagjaként 1555–1559 között Konstantinápolyban tartózkodott. A törökországi rajzairól 1582-ben készített, 128 képet tartalmazó, a 17. században magyarázó szövegek nélküli albumként több kiadást megért fametszetsorozatának²³ – melyet eredetileg a törökök szokásait, ruházatát, építészetét, hadseregét stb. bemutató

²² *Thurnier Buech Warhafftiger Ritterlicher Thate[n], so in dem Monat Junii des vergangenen LX. [1560] Jars in und ausserhalb der Statt Wienn zu Roß vnd zu Fuess, auff Wasser vnd Lannd gehalten worden...durch Hannsen von Francolin... beschriben.* Gedruckt zu Wienn in Oesterreich durch Raphael Hofhalter, 1561. *Rerum praeclare gestarum intra et extra moenia civitatis Viennensis... Anni domini M.D.LX... explicatio.* per Joannem a FRANCOLIN Burgundium Wien, Raphael Hofhalter, [1561 körül]. Vö. DENIS 1782, i. m. 14–15; WÜNSCH 1913, i. m. 6, 20. tétel, 8; SCHMITT, Annegrit, *Hanns Lautensack*, Nürnberg, 1957 (Nürnberger Forschungen, 4. Band), 33. tétel, 79; WINKLER 1980, i. m.; GYULAI 2011, i. m. 139–140; GULYÁS Borbála, *Bocskay György kalligráfus antikva betűs síremlékfeliratai, All' antica reprezentáció I. Ferdinánd bécsi udvarában = Művészettörténeti Értesítő*, 63(2014), 267; BÁNYI 2019, i. m. 7, 9–11, 14–15. Francolin könyve később több kiadást is megért, 1566-ban például Frankfurtban, Sigmund Feyerabend kiadójában jelent meg az egyik, mely számára a rézmetszeteket Hans Bocksberger (1539–1587) és Jost Amman (1539 körül–1591) tette át tükörfordítottan fametszetekbe. WINKLER 1980, i. m. 119–120.

²³ *Deß Kuntstreichen / Weitberühmbten vnd Wolerfahrnen Herrn / Melchioris Lorichii, Flensburgensis. Wolgerissene und geschnittene Figuren / zu Roß vnd Fuß / sampt schönen Türckischen Gebäwen / vnd allerhand / was in der Türckey zusehen. Alles nach dem Leben vnd der Perspectiva jederman vor Augen gestellet / in Kupffer vnd Holz. Jetzo zum drittenmahl / mit einem Register über die Figuren/ auß dem Original Manuscripto ... an den Tag gegeben*, Hamburg, Tobias Gundermann, 1646. (Korábbi kiadása 1626-ban: *Dess Weitberühmbten Kunststreichen vnd Wolerfahrnen Herrn Melchior Lorichs, Flensburgensis Wolgerissene vnd Geschnittene Figuren...*, s ismerjük egy 1619-es, tervezett kiadás címlapját is.) Vö. Erik FISCHER with Ernst Jonas BENCARD and Mikael Bøgh RASMUSSEN and a Contribution by Marco IULIANO, *Melchior Lorck*, Volume 3, Catalogue Raisonné, Part one: The Turkish Publication, Copenhagen, The Royal Library & Vandkunsten Publishers, 2009, 7–12; WUNDER, Amanda, *Western Travelers, Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe = Journal of Early Modern History*, 7(2003), 1–2, 89–119, (106); GYULAI Éva, *Egy közép-európai tudós portréjához, Verancsics-ikonográfia = Parasztok és polgárok, Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. Czoch Gábor, Horváth Gergely, Pozsgai Péter. Bp., KORALL Társadalomtörténeti Egyesület, 2008, 162–186, (164, 168–169); WADE, Mara R., *From Flensburg to Constantinople: Cosmopolitanism and the Emblem in Melchior Lorck's Self-Portraits = The Sides of the North. An Anthology in Honor of Professor Yona Pinson*, eds. Tamar Cholcman, Assaf Pinkus, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 37 (utalással az 1575-os és 1619-es tervezett, de nem megvalósult kiadásokra). FÜLEMILE Ágnes, *Az „odaliszk”, Egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai = Ethno-Lore, Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve*, 32(2015), 69–144, 525–530, (83). Az album facsimile kiadása 2009-ben jelent meg: Erik FISCHER with Ernst Jonas BENCARD and Mikael Bøgh RASMUSSEN and a Contribution by Marco IULIANO, *Melchior Lorck*, Volume 2. The Turkish Publication, 1626 Edition. Facsimile of a Copy in The Royal Library of Copenhagen. Copenhagen, The Royal Library Vandkunsten Publishers, 2009.

könyv illusztrációinak szántak – egyik lapja „a keresztény uralkodók egyik isztambuli követét ábrázolja abban a kaftánban, amelyet a követség idején kapott ajándékba, hogy ebben járuljon a szultán elé”.²⁴ A „felkaftározás”, azaz „a kaftán keresztény követeknek, fő embereknek, uralkodóknak való adományozása bevett szokás volt a török diplomáciában”.²⁵ Lorck metszeteinek 1683–1684-es, magyarító szövegekkel ellátott, *Türckis. Estats- und Krieges-Bericht* című hamburgi kiadásában a követi ruhát ábrázoló lapon is olvashatjuk, hogy a nagyvezír a követeknek bizonyos számú, kaftánnak nevezett, drága török ruhát küldött, amit a szultánnál tett látogatásukkor a saját ruhájuk felett kellett viselniük.²⁶

A korban a politikai kommunikáció eszközeként is szolgáló követi ábrázolások leggyakoribb formája a portré – többnyire arckép – volt, melyen alkalmanként találunk a diplomata hivatalos tevékenységére utaló feliratot, emblémát is. Verancsics Antal (1504–1573) isztambuli követsége alatt Melchior Lorck által készített portréjának felirata „elmondja, mit kell tudni az ábrázoltakról: közli életkorukat, és azt, hogy a római király követei a török császár udvarában”.²⁷ Sajátos műfajt képviseltek – mint Lorck fametszetén láttuk – azok az ábrázolások, melyeken a követeket küldetésükre utaló hivatali, udvari ruhában, vagy attribútumokkal láthatjuk. Ennek a típusnak az egyik legkorábbi és legjelentékenyebb képviselője a Herbersteinről készült hat, a díszruhák reprezentatív funkcióját hangsúlyozó, az arcképeknél jóval nagyobb presztízsertéssel bíró egészalakos képmás volt.²⁸ Mivel a korban a követekkel szemben általános elvárás volt, hogy tekintélyes, előkelő, gazdag (a diplomácia állami intézménnyé válása előtt sokszor a követeknek kellett állniuk az utazások költségeit, tehát csak gazdag emberek lehettek követek), jó külső adottságú emberek legyenek, hogy tárgyalásaik során tiszteletet ébresszenek és méltóképpen képviseljék uralkodójukat és orszá-

²⁴ GYULAI Éva, *Turcissare – Verancsics Antal török-képe = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Lengyel Réka, Bp., MTA BTK ITI, 2015, 91–108, (95); 9. *Abriß, In was Habit und Kleydung Christlicher Herrschafft Legaten und Gesandten für den Türckischen Sultan gebracht werden... = Deß Kuntstreichen...* 1646, i. m. Vö. WÜNSCH 1913, i. m. 2; Erik FISCHER with Ernst Jonas BENCARD and Mikael Bøgh RASMUSSEN and a Contribution by Marco IULIANO, *Melchior Lorck*, Volume 1. Biography and Primary Sources, Copenhagen, The Royal Library Vandkunsten Publishers, 2009. 104. tétel, 51; FISCHER et al. 2009, Volume 2. i. m. 104. tétel, 79; FISCHER et al. 2009, Volume 3. i. m. 226; GYULAI 2015, i. m. 95–96.

²⁵ GYULAI 2015, i. m. 96.

²⁶ FISCHER et al. 2009, Volume 3. i. m. 227.

²⁷ MIKÓ Árpád, *Egy humanista mecénás a 16. század közepén Magyarországon, Verancsics Antal, a connaisseur = Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* 1. kötet. szerk. Mikó Árpád, Verő Mária, Jávor Anna (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/3), Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008, 26. Vö. GYULAI 2008, i. m. 163–168; GYULAI 2011, i. m. 129–130; GYULAI 2015, i. m. 94–95; MIKÓ Árpád, *Egy humanista mecénás a 16. század közepén Magyarországon, Verancsics Antal (1504–1573), a műértő = Korunk*, 26(2015), 1, 17–24, (21–22).

²⁸ POLLERROSS 2013, i. m. 49; VIDMAR 2019, i. m. 75, 78.

gukat, a metszetek Herberstein ezen adottságait is kiemelték. Herberstein a családi genealógiában is összeköti családjá dicsőségét a munkáján, szorgalmán, kötelességteljesítésén alapuló személyes dicsőségével.²⁹

A meglátogatott fejedelmektől kapott ruhaajándékok tehát az ábrázolt magas szociális státuszát tróféaként mutatják meg. Fontosságukat hangsúlyozzák a képek felirata is, melyek megmagyarázzák a ruhák történetét. Az 1517-es és 1526-os moszkvai útjaira emlékeztető portrén például Herberstein egy olyan, az európai szemlélők számára egzotikus prémgalléros brokátkaftánt, illetve cobolysüveget visel, mellyel a moszkvai nagyherceg ajándékozta meg, s melyek Herberstein látogatásaikor udvari viseletek voltak.³⁰ Az, hogy Herberstein a korábbi időpontra utaló képeken (pl. felirata szerint 1517-ben történt eseményen) sem fiatalembert, hanem az 1550-es évekbeli életkorában van ábrázolva, jelzi, hogy időskori önmagát állítja nemesi ikonként, erkölcsi példaképként a közönség és utódai elő.³¹ A Habsburg-ház szolgálatában álló diplomata, Benedikt Kuripešić (Kuripečič) (1491–1531) tolmácsként tagja volt annak a konstantinápolyi követségnek, mely Joseph Lamberg (1489–1554),³² illetve az 1532-ben Szulejmán hadai ellen Köszeget védő Jurisics Miklós (Nicola Jurišić) (1490–1544) vezetésével 1530-ban felkereste Szulejmán szultánt. Kuripešić 1531-ben megjelent útibeszámlójában³³ olyan illusztrációkat találunk, melyek a két európai ruhás követet a szultáni kihallgatáson térdelve, alárendelt pozícióban ábrázolják. Herberstein egészalakos portréi ezzel szemben magabiztosságot, öntudatot sugallnak.³⁴

Személye jelentőségét hangsúlyozta tehát Herberstein azzal, hogy latin nyelvű önéletrésze említett, 1560-as, fólió méretű, reprezentatív díszkiadását, az ugyanebben az évben megjelent német nyelvű változatot, illetve a szintén ekkor Bécsben, Raphael Hoffhalternél kiadott, *Picturae Variæ quæ Generosum ac Magnificum Domini Sigismundum liberum Baronem in Herberstain Neyperg et Guttenhag etc. varias legationes obeuntem exprimunt* című munkáját (VD 16 ZV 23276) saját egészalakos képmásaival díszítette, melyek exemplumként szolgálhattak: a császári követet díszruhájában, mintegy ornátusban ábrázoló képek a Habsburg-ház szolgálatában kifejtett diplomáciai, politikai tevékenységének, lojalitásának fontosságát hangsúlyozták. Az utódainak szánt német kiadásban diplomáciai pályájának bemutatásával – mint láttuk – példát és útmutatást akart adni a család későbbi férfi tagjainak is, fiatal éveinek történései helyett ezért inkább a katonai és politikai-diplomáciai karrierjét hangsúlyozta.³⁵ Talán ezzel függ össze, hogy önéletrészeiben nem közölt képeket ifjúkoráról, holott ren-

²⁹ ENENKEL 2008, i. m. 554.

³⁰ NEHRING 1897, i. m. 70; POLLERROSS 2013, i. m. 49–50; VIDMAR 2019, i. m. 77.

³¹ ENENKEL 2008, i. m. 566–569.

³² TERSCH, Harald, *Joseph von Lamberg* = TERSCH 1998, i. m. 214–225.

³³ Benedikt KURIPESIĆ, *Itinerarium Wegrays Kün. May. potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen keiser Soleyman*, Anno 1531.

³⁴ VIDMAR 2019, i. m. 78.

³⁵ VIDMAR 2019, i. m. 77.

delkezett ilyenekkel. Oroszországi útleírásának 1557-es, első német kiadásában négy olyan metszetet is találunk, melyek fiatal korában mutatták be: tanul, hadizászlót visz, a velencei hadjáratba tart, illetve I. Miksa lovagga üti.³⁶

*

Magyar vonatkozású metszetekkel mind Herberstein oroszországi útleírásában, mind önéletrajzaiban találkozunk. A diplomáciai pályafutásában fontos szerepet játszó fejedelmek – köztük II. Lajos – egészalakos ábrázolásai az oroszországi útiélményeket bemutató *Rerum Moscoviticarum Commentarii* 1549-ben Bécsben megjelent első kiadásában láttak napvilágot. Herberstein említett, 1518. április 20-tól június végéig tartó, többedmagával tett hosszabb látogatásán kívül – melyre azért került sor, hogy megakadályozza Szapolyai János (1487–1540) tervét, hogy a fiatal II. Lajos régense legyen³⁷ – a Habsburgok keleti politikájának diplomáciai képviselőjeként később is gyakran járt (néha egy évben többször is) Magyarországon: 1520-tól 1526-ig szinte minden évben: összesen 14 alkalommal utazott magyar–cseh ügyekben Budára, Pozsonyba és Prágába.³⁸ Herberstein később is eleven magyarországi kapcsolataira utal, hogy megbízást adott a vele közeli ismeretségben lévő Georg Wernher (1490?–1556) pozsonyi városi kormányzónak és királyi tanácsosnak a magyarországi gyógyvizeket ismertető könyv megírására.³⁹ Az 1551-es bécsi kiadás címlapján nemcsak a Herbersteinnek szóló ajánlás látható, hanem a diplomata fametszetes címere is, mellyel saját kiadványai közül is többenél találkozunk, s Wernher a könyv bevezetőjében is megemlékezik támogatójáról. Herbersteinnak az 1540-es években készült, idegen kéztől származó, de sajátkezű lapszéli megjegyzéseivel és korrektúrájával ellátott, tehát autorizált műveinek számító, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratait (Quart Germ. 200) is először Kovachich Márton György adta ki 1805-ben Budán.⁴⁰

³⁶ *Moscovia*... 1557, i. m. Vö. DENIS 1782, i. m. 561. tétel, 540–541; BÖRNER 1866, i. m. 93–96; PFERSCHY, KRENN 1986, i. m. 23/4–43. tétel, 546–547; LEITSCH 1989, i. m. 174; VIDMAR 2019, i. m. 78.

³⁷ PICARD 1967, i. m. 168.

³⁸ Dr. FÓGEL József, *II. Lajos udvartartása*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1917, 97; PICARD 1967, i. m. 168–169; PICARD 1989, i. m. 101–116.

³⁹ *De Admirandis Hungariae Aquis Hypomnemation*... Basiliae, 1549. és Bécs, Egidius Aquila, 1551. Vö. ERDŐSI Laura, *Wernher, De admirandis Hungariae aquis = Orvostörténeti Közlemények*, szerk. Palla Ákos, *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 29, Bp., 1963, 103–168; CSEPREGI Zoltán, Bújócskázó életrajz, *Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXIX. (Ötvös Péter Festschrift), szerk. Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Szeged, 2006, 41–46.

⁴⁰ *Mein Sigmunden Freyherrn zu Herberstein, Neupurg, und Guttenhag Raittung, und Antzai-gen meines Lebens, und Wesens wie hernach volgt...* = KOVACHICH, Martin Georg, *Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke*... Erster Band. Ofen, Gedruckt mit Königlichen Universitäts Schriften, 1805, 111–287. Vö. NEHRING 1897a, i. m. 84; TERSCH 1998, i. m. 211; PÉTERFI BENCE,

A diplomata az 1530-as években írhatta meg oroszországi útbeszámolójának első részét, megjelentetésével pedig az 1540-es években kezdett el foglalkozni. Feltehetően 1544-ben lépett kapcsolatba az ettől az évtől Bécsben tevékenykedő Augustin Hirschvogel (1503–1553)⁴¹ nürnbergi üvegfestő, rajzoló, rézkarcoló, térképkészítő mesterrel. Hirschvogel ebben az időben Perényi Péter (1502–1548) koronaőr, erdélyi vajda (a mohácsi csatában elesett Perényi Ferenc [1500 előtt–1526] váradi püspök testvére) számára is dolgozott: *Concordantz Alt vnd News Testament* című munkájához bibliai jeleneteket ábrázoló 112 rézkarcot készített, s rézbe metszette a mohácsi csatában szintén résztvevő koronaőr portréját is.⁴² Hirschvogel munkatársa, „Bonifaz Wolmut építész, Sárospatak várának – Perényi által megbízott – építőmestere révén kerülhetett kapcsolatba a fogságban

Az 1515. évi belső-ausztriai parasztháború és magyarországi kapcsolatai = Keresztesebből lázadók, Tanulmányok 1514 Magyarországról, szerk. C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 333–375, (364–365). Herberstein és Magyarország kapcsolatáról ld. még: RENSING, Elfriede, *Sigismund von Herberstein am Hofe König Ludwigs II. von Ungarn = Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts, A bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, 1(1931), 72–97; LAKATOS Bálint, *Áttekintő jegyzék Andrea dal Burgo, Johann Schneidpeck és Sigmund von Herberstein követek jelentéseiről a magyar–cseh királyi udvarból (1521–1525) = Acta Historica*, (142)2017, 91–139; TERSCH 1998, i. m. 194; MORITZ 2019, i. m. 150–162.

⁴¹ DOPPELMAYR, Johann Gabriel, *Historische Nachricht von den Nürnbergischen Mathematicis und Künstlern*, Nürnberg, Joh. Ernst Adelbulnern, 1730, 156, 199; Adam von BARTSCH, *Le peintre graveur*, Neuvième Volume, A Vienne, J. V. Degen, 1808, 170–207; NAGLER, Dr. G[eorg]. K[aspar], *Neues allgemeines Künstler-Lexicon oder Nachrichten von dem Leben und Werken...* Sechster Band. Haspel. – Keym., München, Verlag von E. A. Fleischmann, 1838, 194–197; BERGMANN, Joseph, *Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des Oesterreichischen Kaiserstaates...* Erster Band, Wien, Tendler & Schaefer, 1844, 280–296; LE BLANC, Charles, *Manuel de l'amateur d'estampes*, Paris, Chez P. Jannet, 1856, Tome II, 360–363; NAGLER, Dr. G[eorg]. K[aspar], *Die Monogrammisten und die jenigen bekannten und unbekanntenen Künstler aller Schulen...* III. Band, GK–IML, München, Georg Franz, 1863, 193–196; BÖRNER 1866, i. m.; NEHRING 1897, i. m.; NEHRING, Prof. Dr. A., *Hirsfogel's Beziehungen zu Herberstein's Werken = Repertorium für Kunstwissenschaft*, XX. Band, Berlin und Stuttgart, 1897, 121–129; SCHWARZ, Karl, *Augustin Hirschvogel, Ein deutscher Meister der Renaissance*, Berlin, Julius Bard, 1917. (Reprint: New York, 1971); *Katalog der Gedenkschau Augustin Hirschvogel*, Historisches Museum der Stadt Wien, Wien, 1953; *The Illustrated Bartsch 18 Formerly Volume 9, Part 1, German Masters of the Sixteenth Century*, Jane S. Peters ed., New York, OPAL Publishing Corporation, 1982, 95–363; *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400 – 1700*, Volume XIII A, Jacob van der Heyden to Nicolaus Hogenberg, Tilman Falk, ed., Roosendaal, Sound & Vision, 1984, 145–242; JENKINS, Catherine, et al., *The Renaissance of Etching*, New York, The Metropolitan Museum of Art, 2019, 97–100, 112–116; BÁNFI 2019, i. m. 15.

⁴² Perényi portréját ld.: BARTSCH 1808, i. m. 180–181, 41. tétel; NAGLER 1838, i. m. 27. tétel, 195; BERGMANN 1844, i. m. 286; LE BLANC 1856, i. m. 199. tétel, 361; BÖRNER 1866, i. m. 41. tétel, 81–82; SCHWARZ 1917, i. m. 36–42., 41. tétel, 175; PETERS ed. 1982, i. m. 41. tétel, 251; FALK ed. 1984, i. m. 55. tétel, 183.

élő főúrral.”⁴³ Ismerjük Hirschvogel 1549-ben Murányról készített rézkarcát,⁴⁴ illetve Léva 1549. április 22-i, ifj. Niclas Salm (?–1550) által vezetett ostromának látképét (Szalai Béla szíves közlése) is.

Hirschvogelt bízta meg Herberstein is a kiadás előtt álló oroszországi útleírása illusztrálásával. 1546-ban *Moscovia Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein. Neiperg, et Gutenhag. MDXLVI. Hanc tabulam absolvit Augustinus Hirsfogel* címmel Bécsben egy térkép látott napvilágot,⁴⁵ s ugyanebben az évben készítette el a rézmetsző az oroszországi útibeszámló 1549-ben megjelent, említett első kiadása (*Rerum Moscoviticarum Commentarii*) számára a sorozatokat, melyeken Herberstein jelentősebb útjait – dániai (lőháton), oroszországi (szánkón),⁴⁶ spanyolországi (hajón), magyarországi (kocsin) – illetve azokat a fejedelmeket örökítette meg, akikkel a diplomata utazásai során fontos tárgyalásokat folytatott. Elkészítette I. Miksa, V. Károly, I. Ferdinánd, II. Keresztély dán király, II. Lajos⁴⁷, I. (Öreg) Zsigmond (1467–1548) és II. Zsigmond Ágost lengyel királyok egészalakos, 1546-os dátummal, illetve monogramjával jelzett páncélos fantáziaképét.⁴⁸

⁴³ MIKÓ, VERŐ, JÁVOR szerk. 2008, i. m. 165. Vö. BARTSCH 1808, i. m. 41. tétel, 180–181; BERGMANN 1844, i. m. 286. Bergmann a *Condordantz*-ot Hirschvogel munkájaként említi. *Uo.*, 291–292.

⁴⁴ Bécs, Albertina, DG1930/2163. Vö. BARTSCH 1808, i. m. 79. tétel, 192–193; BERGMANN 1844, i. m. 289. (nach der Natur gezeichnet.); NAGLER 1838, i. m. 59. tétel, 196; LE BLANC 1856, i. m. 258. tétel, 362; SCHWARZ 1917, i. m. 79. tétel, 184; PETERS ed. 1982, i. m. 79. tétel, 289; FALK ed. 1984, i. m. 15. tétel, 157.

⁴⁵ Ld. pl. Bécs, Albertina, DG 1930/2243; London, British Library, G 7215. Vö. BÁNFI 2019, i. m. 15, 28.

⁴⁶ Vö. BARTSCH 1808, i. m. 20 tétel, 176; DRUGULIN, Wilhelm Eduard, *Historischer Bilderatlas, Verzeichnis einer Sammlung von Einzelblätter zur Cultur- und Staatengeschichte von fünfzehnten bis in das neunzehnte Jahrhundert*, Erster Theil. Leipziger Kunst-Comptoir, 1863, 964. tétel, 41. Bécs, Albertina, DG1930/2096.

⁴⁷ „16) Autre homme semblable. It est vu de face, tenant son sabre de la main gauche, et de l’autre une courroie attachée á un écusson qui est en blanc. Le chiffre et l’année 1546 sont gravés á la droite d’en bas.” BARTSCH 1808, i. m. 16. tétel, 175; LE BLANC 1856, i. m. 218. tétel, 361–362; LASCHITZER 1888, i. m. 46; NEHRING 1897a, i. m. 30, 41; NEHRING 1897b, i. m. 24, SCHWARZ 1917, i. m. 16. tétel, 166, 204; PETERS ed. 1982, i. m. 16. tétel, 224; FALK ed. 1984, i. m. 132.7. tétel, 229–230.

⁴⁸ BARTSCH 1808, i. m. 175. 10–12. és 13–16. tétel – az uralkodók nevének említése nélkül; LE BLANC 1856, i. m. 215–221. tétel, 361–362; LASCHITZER, Simon, *Die Genealogie des Kaisers Maximilian I. = Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses VII* (1888) Wien, 1–46, (45–46); NEHRING 1897a, i. m. 29–31, 39–40; NEHRING 1897b, i. m. 121–122; 123–129; BÖRNER 1866, i. m. 88–100; SCHWARZ 1917, i. m. 29–35, 164–170; MENDE 1968, 7–11; PETERS ed. 1982, i. m. 10–16. tétel, 218–224; FALK ed. 1984, i. m. 132.1.–23. tétel, 226–239. II. Lajos ábrázoló példányok: Staatliche Kunstsammlungen (Kupferstichkabinett), Dresden, ltsz.: A 1925-85; Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett – Sammlung der Zeichnungen und Druckgraphik, Berlin, ltsz.: 85-1896; National Gallery of Art, Washington, Rosenwald Collection. ltsz.: 1950.17.197. A bécsi Albertinában II. Lajos ábrázolásán

2. ábra. Augustin Hirschvogel: II. Lajos. Rézkarc.
(*Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Wien, 1549.)

Az 1549-es kiadvány általam ismert példányait eltérően illusztrálták. A müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött kötetben (Rar. 2082) például az oroszországi úthoz kapcsolódó színezett illusztrációkat (térkép, orosz harcosok és fegyverek ábrázolásai, szánkós útjelenet) találunk. Orosz vonatkozású képek – a fentiekén kívül még III. Vaszilij (1479–1533) moszkvai nagyfejedelem portréja – díszítik az Österreichische Nationalbibliothek egyik példányát (63.B.2 ALT RARA), a könyvtár másik példányában (63.A.15 ALT PRUNK) pedig csak Herberstein színezetlen címerét látjuk a könyv elején. Az oroszországi útleírásnak ugyanitt őrzött – egykor a II. Ferenc (1768–1835) által alapított k. k. Familien-Fideikommissbibliothekhoz tartozó – feltehetően egy kiemelkedő jelentőségű

(DG1930/2090) kívül Herberstein 1549-ben megjelent oroszországi útleírásához (*Rerum Moscoviticarum Commentarii*) kapcsolódó 27 színezetlen és színezett illusztrációt – az uralkodók állóképei és medaillonportréi mellett (II. Lajosé: DG1930/2111) útjeleneteket – őriznek (<https://sammlungenonline.albertina.at/#/query/29c2ee38-b25c-4986-8f9f-c97a7dce7ed3>).

személy számára készített díszkötetében⁴⁹ ezzel szemben az első és a második rész közé bekötve Hirschvogel 12 színezett rézmetszetét találjuk. Az első hat a fent említett európai uralkodókat ábrázolja II. Zsigmond lengyel király kivételével. A képeken kézírással szerepel az uralkodók neve, és a címerpajzsok a megfelelő motívumokkal kézzel gondosan ki vannak töltve és színezve.⁵⁰ A gazdagon díszített páncélt viselő, szembenező II. Lajos bal kezében madárfejes markolatú kardot, jobbáiban egy címerpajzs láncát fogja. A négy részre osztott, vörös alapszínű pajzs két mezőjén a cseh, míg a másik kettőn a magyar címert látjuk. A címerhez kapcsolódó felirat: AD LUDOVICUM. (2. ábra) A páncélt viselő uralkodók fantáziadús, fiktív képei – ahogy ez II. Lajos egészalakos, 203 x 100 mm nagyságú rézmetszetű képmásánál is feltűnik – nem közelítettek az ábrázoltak korabeli, hitelesnek tartott portréihoz.

A hat uralkodókép után Szulejmán – akivel Herberstein, mint láttuk, 1541-ben Budán találkozott – és III. Vaszilij képmása található.⁵¹ Az Ad Süleimanem feliratú, 1547-es dátumú, üres háttérű metszeten a jobb felé tekintő török szultán egy padon ül. A címerben kék mezőben a félholdat látjuk. 1547-es dátumú a trónszerrű alkotmányon ülő, balra néző orosz uralkodó portréja is. A portrékat az említett négy, 1546-os évszámmal ellátott útijelenet követi. A jelenetek közül a második egy magyarországi utazást⁵² (3. ábra) örökít meg: a képen egy ostort emelő kocsis által hajtott háromlovas kocsit látunk, melyen az osztrák diplomata és kísé-
rője ül. Bal oldalon a hétszer vágott mezejű magyar címer, jobb oldalon kék mezőben a török félhold, benne egy stilizált emberi arc. A két címer együttes szerepeltetése vagy azt jelezheti, hogy Magyarország egy része ekkor már török uralom alatt volt, vagy azt, hogy Herberstein magyarországi útjain magyarokkal és törökökkel is tárgyalt. A kompozíció előterében látható folyón három hajó úszik, feltehetően utalással Herberstein dunai utazására. Balra lent az évszám mellett a művész monogramját látjuk.⁵³ A kötet végén egy 1549-es dátumú térképet, illetve az oroszországi úthoz kapcsolódó metszeteket – lovon ülő orosz fegy-

⁴⁹ *Rervm Moscoviticarvm Commentarii, In hijs comentarijs sparsim contenta habebis ... Rus-się, & que nunc eius Metropolis est, Moscouię breuissimam descriptionem. De Religione quo#[que] varia inserta sunt ... Corographiam deni[que] totius imperij Mosici ... Quis deni[que] modus excipiendi & tractandi oratores: disseritur. Itineraria quo[que] duo, in Moscouiam sunt adiuncta.* Viennae, Austriae, Johann Singriener, 1549. ÖNB, Bildarchiv und Grafiksammlung. Jelzete: 261764-D (261764-D FID MAG FID) Vö: NEHRING 1897, i. m. 29–30; SCHWARZ 1917, i. m. 30–31, 200; FALK ed. 1984, i. m. 132. tétel, 225; LEITSCH 1989, i. m. 173–174, 177.

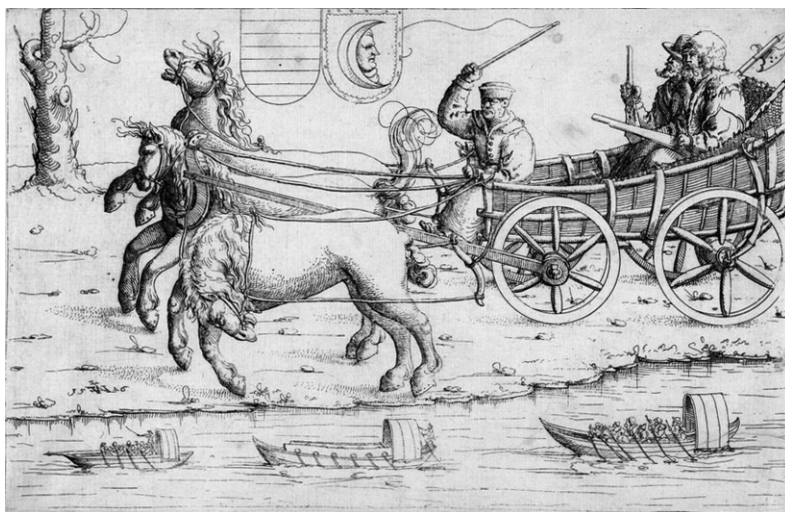
⁵⁰ NEHRING 1897a, i. m. 29–31, 39–40; NEHRING 1897b, i. m. 121–122; 123–129.

⁵¹ NEHRING 1897a, i. m. 8; VIDMAR 2019, i. m. 76.

⁵² TERSCH 1998, i. m. 199.

⁵³ BATSCH 1808, i. m. 179, 19–21. tétel (a magyarországi: 21. tétel); NAGLER 1838, i. m. 14. tétel, 195. (a magyarországi: 14c. tétel); LE BLANC 1856, i. m. 210–212. tétel (a magyarországi: 212. tétel), 361; BÖRNER 1866, i. m. 21. tétel, 79, 93 (szerinte a kocsis útijelenet a II. Lajoshoz és Szulejmánhoz tett látogatására egyaránt vonatkozik); NEHRING 1897a, i. m. 27, 42 (4. ábra); NEHRING 1897b, i. m. 125–126; SCHWARZ 1917, i. m. 21. tétel, 167–168, 204; PETERS ed. 1982, i. m. 21. tétel, 229; FALK ed. 1984, i. m. 132.12. tétel, 232.

veresek, a korábbinál részletesebb útijelenet, melyen a szánkók mellett két sielőt is látunk (az elől haladó szánkón mindkét képen a bundát, kucsmát viselő Herberstein ül), illetve III. Vaszilij színezetlen ülőképe – találunk.

3. ábra. Augustin Hirschvogel: Siegmund von Herberstein magyarországi utazása. Rézkarc. (*Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Wien, 1549.)

A fantáziapáncélt viselő állóalakos uralkodóképek némelyike egyértelmű hasonlóságot mutat idősebb Hans Burgkmair (1473–1531) egyik fametszetsorozata néhány ábrázolásával. I. Miksa neves udvari tudósai, humanistái, genealógusai (például Konrad Peutinger [1465–1547], Jakob Mennel [1460 körül–1525 körül], Ladislaus Sunthaim [1440 körül–1512 vége /1513 eleje], Johannes Trithemius [1462–1516], Johannes Stabius [1450–1522]) különböző családfákat (*Genealogie*) állítottak össze az uralkodó számára, éles vita alakult ki azonban közöttük, mivel egyik részük a rómaiakig, másik részük a trójaiakig (Hektor) vezette vissza a család eredetét.⁵⁴ Burgkmair I. Miksa udvari művészeként 1509 és 1512 között Sunthaim és Mennel 1509-ben készített, Stabius nézeteitől jelentősen eltérő genealógiai összefoglalásához kapcsolódva 77, többnyire monogrammal ellátott,

⁵⁴ Vö. LASCHITZER 1888, i. m.; ZIMMERMANN, Hildegard, *Hans Burgkmair des Älteren Holzschnittfolge zur Genealogie Kaiser Maximilians I. = Jahrbuch der Königlich Preussischen (sic!) Kunstsammlungen*, 36(1915), I. Heft. Berlin, 39–64; ZIMMERMANN, Hildegard, *Katalog der erhaltenen Probedrucke zu Hans Burgkmair des älteren Holzschnittfolge zur Genealogie Kaiser Maximilians I. = Jahrbuch der Königlich Preussischen (sic!) Kunstsammlungen*, 36(1915), Beiheft. 1–20. Ismerünk olyan korabeli genealógiákat is, melyek Priamosig (pl. LASCHITZER 1888, i. m. 18. tétel, 38.) vagy Noéig vezetik vissza a Habsburgok leszármazását (pl. LASCHITZER 1888, i. m. 19. tétel, 39; KAULBACH, Hans Martin, ZÄH, Helmut, *Das Augsburger Geschlechterbuch – Wappenpracht und Figurenkunst, Ein Kriegsverlust kehrt zurück*, Stuttgart, Staatsgalerie Stuttgart, 2012, 13).

310 x 210 mm nagyságú fametszetet készített, melyeken – ahogy azt az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában őrzött sorozatok lapjain láthatjuk – részben fiktív ősokeket ábrázolt, a trójai Hektortól kezdve.⁵⁵ A témához kapcsolódott Burgkmairnak a kutatás szerint 1516 és 1519 között készített 13 fametszete, melyek reprodukcióját először – kiegészítve az előző évben Burgkmair 77 fametszetéről megjelent tanulmányt – 1889-ben Theodor Frimmel (1853–1928) tette közzé, 90-ig folytatva a korábbi sorszámozást.⁵⁶ A sorozat a tudósok vitája miatt végül befejezetlen és kiadatlan maradt, próbanyomatai révén azonban a 16. században ismert, és új alkotások előképeként népszerű lett.⁵⁷ Hirschvogel I. Ferdinándot ábrázoló lapjának⁵⁸ az előképe például a *Genealogie* 49. számú (Mero-

⁵⁵ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. 8018. (77 színezetlen fametszettel); Cod 8048. (77 színezett fametszettel) A *Genealogie*-hoz vö. például: LASCHITZER 1888, i. m.; RUPÉ, Hans, *Hans Burgkmair the Elder as an Illustrator of Books = Print Collector's Quarterly*, 10(1923), April, 167–195, (179–181); BUCHNER, Rudolf, BURGER, Heinz-Otto, MUSPER, H. Theodor, *Kaiser Maximilians Weisskunig*, I. Textband, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1956, 39–41; HOLLSTEIN, F. W., *German Engravings Etchings and Woodcuts Ca. 1400 – 1700*, Volume V. Brucker – Coriolanus, Amsterdam, Sound & Vision, 1957, 110–111; GEISSLER, Paul, *Hans Burgkmairs Genealogie Kaiser Maximilians I. = Gutenberg Jahrbuch*, 40(1965), 249–261; FALK, Tilman, BIEDERMANN, Rolf, 1473 – 1973, *Hans Burgkmair; Das graphische Werk*, Augsburg, Städtische Kunstsammlungen, 1973, 150–166. tétel, o. n.; WIESFLECKER, HERMANN, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*, Band 5., *Der Kaiser und seine Umwelt, Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur*, Wien, Böhlau, 1986, 362–365; KATHOL, Peter, *Alles Erdreich ist Österreich Untertan. Studien zu genealogischen Konzepten Maximilians I. unter besonderer Berücksichtigung der „Fürstlichen Chronik“ Jakob Mennels = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 106(1998), 365–376; POLLHEIMER, Marianne, *Genealogie und Gedächtnis Maximilian I. Jakob Mennel und die frühmittelalterliche Geschichte der Habsburger in der „Fürstlichen Chronik.“* Diplomarbeit, Wien, 2005, 28–47; KELLNER, Beate, WEBERS, Linda, *Genealogische Entwürfe am Hof Kaiser Maximilians I. (am Beispiel von Jakob Mennels Fürstlicher Chronik) = Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 147(2007), 122–149; SILVER, Larry, *Marketing Maximilian, The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2008, 41–76; *Kaiser Maximilian I. und die Kunst der Dürerzeit*, Eva Michel, Maria Luise Sternath Hg., München, London, New York, Prestel Verlag, 2012, 96–97, 19–20. tétel, 168–169; KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 13, 206–209.

⁵⁶ FRIMMEL, Theodor, *Ergänzungen zu Burgkmair's Genealogie des Kaisers Maximilian I. aus der Bibliothek der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses = Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, 10(1889), CCCXXV–CCCXXVI, Frimmel a próbanyomatokat 1516–1519 közé datálja.

⁵⁷ Előképként használta például ifj. Jörg Breu (1510 után–1547) egy 15 darabból álló, a stuttgarti Staatsgalerie Graphische Sammlungban, a bécsi Albertinában és a berlini Kupferstichkabinetben őrzött, díszpáncélos címertartókat ábrázoló tollrajz sorozatában. Vö. MESSLING, Guido, *Abklatsch, Umzeichnung und Miniatur zu einer Gruppe von Zeichnungen Jörg Breus d. J. und ihren Funktionen = Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg*, Berlin, München, 40(2003), 7–32; EGLE, Steffen, *Wappenkunst und Schildhalterfiguren, Zur Geschichte einer noblen Kunstaufgabe = KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 33–43 (41).*

⁵⁸ PETERS ed. 1982, i. m. 10. tétel, 218; FALK ed. 1984, i. m. 132.1. tétel, 226. (korábbi irodalommal); VIDMAR 2014, i. m. 236–237

veus), I. Miksáé⁵⁹ a 46. számú (Marcomirus), II. Zsigmondé⁶⁰ pedig a 45. számú (Priamus Ruland Rex Ungariae) fametszet volt. II. Lajos Herberstein kiadványában megjelenő képmása bár szabadabb átvétel volt, de jelentős egyezést mutat a *Genealogie* Banathias királyt ábrázoló, 11. számú fametszetével.⁶¹ (4. ábra)

4. ábra. Id. Hans Burgkmair: Banathias. Fametszet I. Miksa Genealógiájához 1509–1512 körül.

Hasonlóságot fedezhetünk fel Hirschvogel ábrázolásai és a Waldburg nemesi család őseit és történetét bemutató, az augsburgi kanonok és humanista, Matthäus Marschalk von Pappenheim (1458–1541) által Georg von Waldburg (1488–1531) megrendelésére 1527–1530 között készített, kézírásos *Pappenheim Chronik*nak az újabb kutatások szerint az idősebb és az ifjabb Hans Burgkmair által 1530 körül készített, gyakran a *Genealogie*-t előképként használó metszeteivel is, me-

⁵⁹ Peters ed. 1982, i. m. 11. tétel, 219; FALK ed. 1984, i. m. 132.2. tétel, 227. (korábbi irodalommal).

⁶⁰ Peters ed. 1982, i. m. 13. tétel, 221; FALK ed. 1984, i. m. 132.4. tétel, 228. (korábbi irodalommal).

⁶¹ A II. Lajost ábrázoló metszet irodalmát ld. a 44. jegyzetben. Banathias ábrázolása lehetett az előképe ifj. Jörg Breu egyik lapjának is. Vö. Messling 2003, i. m. 21–22, 13. kép.

lyek egy-egy Waldburg-ős életrajza után található.⁶² A színezett fametszetek és kézírás kombinációja jelzi, hogy a krónika valószínűleg csak kevés példányban készült.⁶³ Hirschvogel II. Lajost ábrázoló fantáziaképe egyértelmű hasonlóságot mutat a müncheni krónika 75v oldalán található fametszettel. (5. ábra) Bár itt nem szemből, hanem enyhén oldalról felvett alakot látunk, a sisak, a páncél és a kard formája nagyon hasonló.

5. ábra. *Id. Hans Burgkmair – ifj. Hans Burgkmair:*
Címertartó vitéz. Színezett fametszet.
(Pappenheim Chronik, 1530.)

Hirschvogel II. Lajos állóképe még jobban hasonlít az 1545–1547 között készített ún. *Augsburger Geschlechterbuch*nak, vagyis az augsburgi patríciuscsaládok címereit fantáziadús címertartó figurákkal⁶⁴ bemutató, nyomtatásban csak

⁶² Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 1292. Vö. ZIMMERMANN 1915, i. m. 60–62; 1473 – 1973. *Hans Burgkmair* 1973, i. m. 220–221. tétel, o. n.; *Bürgermacht und Bücherpracht: Augsburger Ehren- und Familienbücher der Renaissance*, Katalogband zur Ausstellung im Maximilianmuseum Augsburg vom 18. März bis 19. Juni 2011, Christoph Emmendorffer, Helmut Zäh hrsg., Luzern, Quaternio Verlag, 2011, 25. tétel, 188–189; KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 13–14; KAULBACH, Hans-Martin, *Der Stuttgarter Band (S)* = KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 191–218. (209–210.); SEIDL, Edith, *Die Künstler des Augsburger Geschlechterbuchs, Hans Burgkmair der Jüngere und Heinrich Vogtherr der Jüngere* = KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 19–32, (23); JENKINS 2019, i. m. 62–63. Burgkmair-ék 79 egészalakos fiktív képet és a szerző portréját készítették el. A krónika 1777-ben Memmingenben megjelent nyomtatott változatában (*Herrn Matthäus von Pappenheim...: Chronik der Truchsessen von Waldburg, von ihrem Ursprunge bis auf die Zeiten Kaisers Maximilian II. durch Anmerkungen, Zusätze, Abhandlungen, und genealogische Tabellen erläutert.*) nem szerepeltek a páncélos figurák képei.

⁶³ KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 13; KAULBACH 2012, i. m. 209.

⁶⁴ A címertartó figurák eredete a 12. századig nyúlik vissza, s a 15. század végén a sokszorosított grafikában is felbukkannak. A mesterek fantáziájának tág teret adó – néha tréfás, groteszk vagy

később megjelent nemzetségekönyvnek⁶⁵ a Breuning család őseit ábrázoló sokszorosított grafikájához (6. ábra), melynek előképe szintén I. Miksa *Genealogie*-jének Banathiaszt ábrázoló fametszete volt.⁶⁶ A 44 rajzból és 53 rézkarc próbanyomatóból álló sorozatot, melyet 1945-ben egy amerikai katona ellopott, majd hosszú pereskedés után 2010-ben került vissza a stuttgarti Staatsgalerie Graphische Sammlungjába – ahogy az az 1545-ös évszámot és a „He : Vogtherr” és „H : Burgkmai[r]” feliratot tartalmazó címlaptervből kiderül – ifj. Hans Burgkmair⁶⁷ (1500–1562) és Heinrich Vogtherr⁶⁸ (feltehetően a fiatalabb, 1513–1566/1568)

6. ábra: Ifj. Hans Burgkmair – Heinrich Vogtherr:
A Breuning család őse. Rézkarc. (Augsburger
Geschlechterbuch, 1545–1547 körül)

szatirikus – alkotásokkal leggyakrabban a 16. századi genealógiákban és nemzetségekönyvekben találkozunk. A 16. században népszerűek lettek a páncélban ábrázolt címertartók, akiknek őrző funkcióját alkalmanként nemcsak a vértetük, hanem testtartásuk, gesztusuk is jelezte. EGLE 2012, i. m.; KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 205–216.

⁶⁵ Német területen a nemesség és az erősödő városi patríciuscsaládok öntudatának kifejezését, magas társadalmi vagy politikai pozíció elérését, illetve megtartását elősegítő illusztrált nemzetségek- vagy családkönyvek virágkora 1490–1630 között volt. BOCK, Hartmut, *Bebilderte Geschlechterbücher* = EMMENDÖRFFER, ZÄH hrsg. 2011, i. m. 57–65. Vö. EGLE 2012, i. m.

⁶⁶ Staatsgalerie Stuttgart, Graphische Sammlung, 21,5 x 14,4 cm. inv. nr. D 2010/777, 76 (KK) Vö. LASCHITZER 1888, i. m. 11; ZIMMERMANN 1915, i. m. L. 11. tétel, 3; KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 198.

⁶⁷ SEIDL 2012, i. m. 21–27.

⁶⁸ SEIDL 2012, i. m. 28–32.

készítette.⁶⁹ Az 1531-ben meghalt idősebb Burgkmair hagyatékából a fiához került *Genealogie* metszetei szilárd alapot jelentettek a művészek számára: néha teljes egészében, néha kisebb-nagyobb változtatásokkal vették át az ábrázolókat.⁷⁰ Az *Augsburger Geschlechterbuch*nak a *Genealogie*-val való szoros kapcsolatot jelzi, hogy a stuttgarti kötetbe korábban bele volt ragasztva négy fametszet a *Genealogie*-ből, amit Karl Ludwig Weisser (1823–1879) a 19. században szedte ki és tett át más gyűjteménybe.⁷¹

Úgy tűnik tehát, hogy Hirschvogel közvetlen előképe nem a *Genealogie* vagy a *Pappenheim Chronik* lehetett, hanem az *Augsburger Geschlechterbuch*. Erre utalnak az említett sorozatok páncélos figuráinak talajábrázolásában megfigyelhető sajátosságok is. A *Genealogie* fametszeteinek színezetlen változatán (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8018) a figurák üres háttér előtt, míg a színezett változaton (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8048) zöld, illetve sárga színű, dombszerű kiemelkedésen helyezkednek el.⁷² (4. ábra) Modellálatlan zöld szigeten állnak a *Pappenheim Chronik* figurái is⁷³ (5. ábra), míg az *Augsburger Geschlechterbuch* páncélos vitézeit – éppúgy, mint Hirschvogel hét uralkodóját – egy aprólékosabban kidolgozott, füves, göröngyös talajon látjuk. (6. ábra, 2. ábra.) Hirschvogel ismerhette ugyanakkor a *Genealogie* próbanyomatait is, néhány uralkodóról Herberstein útleírása számára készített ülőképeinek az előzményét ugyanis ebben találjuk meg: az *Augsburger Geschlechterbuch*-ban nincsenek ülőképek, csak állóképek. Említésre méltó, hogy bár a *Genealogie*-ban találunk egy I. Miksát ábrázoló, az uralkodó fennmaradt portréihoz hasonló vonásokat viselő ülőképet, Miksa képmásánál Hirschvogel nem ezt vette át, hanem a császár egyik fiktív ősenek, Marcomirusnak az ábrázolását.

A *Genealogie* és a *Pappenheim Chronik* hatása érezhető egy Vogtherrékénél kicsit korábbi, 1540–1545 körül Paul Hektor Mair (1517–1579) által írt és nyomtatásban is megjelentetett augsburgi nemzetségek könyv illusztrációin, a 98 fametszetet készítő két strassburgi mester, Christoph Weiditz II. (1517 körül–1572 körül) és David Kandel (Kannel) (1520 körül–1590 körül) azonban nem közvetlenül másolta, hanem szabadabban és fantáziadúsabban kezelte az előképeket, mint

⁶⁹ Staatsgalerie Stuttgart, Graphische Sammlung, Inv. Nr.: D 2010/777 (1–100) (KK). A visszaérkezés alkalmából rendezett kiállítás részletes, tudományos katalógusa: KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. Vö. EMMENDÖRFFER, ZÄH hrsg., 2011, i. m. 64, 24. tétel, 184–187. (az idősebb Vogtherrt feltételezve alkotóként); KAULBACH 2012, i. m. 217–225. (a fiatalabb Vogtherrt feltételezve alkotóként); SEIDL 2012, i. m. 19. (nem eldöntött, hogy az idősebb vagy a fiatalabb Vogtherr volt-e az alkotó); JENKINS 2019, 26. tétel, 62–63. Az augsburgi Staats- und Stadtbibliothekban található, 37 rézkarcot tartalmazó példányról (Rar 114 (4° R 26b).): EMMENDÖRFFER, ZÄH hrsg., 2011, i. m. 26. tétel, 190–193.

⁷⁰ ZIMMERMANN 1915, i. m. 62.

⁷¹ KAULBACH 2012, i. m. 208.

⁷² MICHEL, STERNATH, Hg. 2012, i. m. 19–20. tétel, 168–169.

⁷³ KAULBACH 2012, i. m. 209.

Burgkmair fia és Heinrich Vogtherr.⁷⁴ Az ábrázolások, melyek közül néhány többször is szerepel, inkább jellegükben mutatnak közeli rokonságot: a *Genealogie*, illetve az *Augsburger Geschlechterbuch* statikus tartású és gesztusú alakjaihoz képest itt jóval energikusabb mozdulatokkal, néha szinte groteszk módon túlrajzolt pózokkal találkozunk. (7. ábra) Úgy tűnik, nem volt közvetlen kapcsolat a két augsburgi nemzetségek könyv között, egymástól függetlenül jöttek létre. Hirschvogel metszeteihez sem találunk előképeket ebben a korábbi kiadványban, csupán az ábrázolások jellege hasonlít.

7. ábra. Christoph Weiditz II. – David Kandel: Cimertartó vitézek. Színezett fametszetek. (*Bericht vnd anzeigen aller Herren Geschlecht der loblichen Statt Augspurg so vor Fünffhundert vnd mehr Jaren... Straßburg, d. n.*)

⁷⁴ *Bericht vnd anzeigen aller Herren Geschlecht der loblichen Statt Augspurg so vor Fünffhundert vnd mehr Jaren ...* Straßburg, Paul Hector Mair, [d. n.] A címlapon lent: Getruckt zu Straßburg durch Christoffel Widitz und Daudid Kannel. Javitott, bővített német, illetve latin nyelvű (*Declaratio et demonstratio omnium patricii loci atque ordinis Familiarum...*), 156 darab, néha többször felhasznált fametszettel illusztrált augsburgi kiadása szintén Paul Hektor Mair által, 1550-ben jelent meg. A fametszetek dúcait Mair 1579. évi kivégzése után a frankfurti kiadó, Sigmund Feyerabend vásárolta meg, aki Jost Ammannal címlapot és három illusztrációt készíttetett a kötethez, s 1580-ban *Geschlechterbuch der Löblichen Kayserlichen Reichs-Stadt Augspurg, so vor Fünffhundert und mehr Jahren hero daselbst gewonet...* címmel ismét kiadta azt. Vö. EMMENDÖRFFER, ZÄH hrsg. 2011, i. m. 22. tétel, 176–179, 23. tétel, 180–183; KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 14–16, 205, 245–247; JENKINS 2019, i. m. 62–63.

Az 1550-es években az ifj. Burgkmair-Vogtherr-féle ábrázolásokból több, árusításra szánt sorozat készült. Egy-egy komplett szériát őriz a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum és az oldenburgi Landesbibliothek, s több hiányos együttest találunk különböző gyűjteményekben. Vogtherrék munkája – talán épp azért, mert Weiditzék korábban megjelent kiadványa már kielégítette Augsburg patríciusainak az igényeit, nyomtatásban – egy Wilhelm Peter Zimmermann (?–1630) és Noah Zimmermann által készített új sokszorosított grafikai sorozattal kiegészítve – csak 1618-ban jelent meg.⁷⁵ A *Genealogie*-ban Banathias királyt, Vogtherrék metszetén a Breuning család őseit, Hirschvogel illusztrációján II. Lajost ábrázoló figurával 33. szám alatt itt is találkozunk, itt azonban a Winckler család címertartó heroldját elevenítette meg.⁷⁶ (8. ábra)

8. ábra. A Winckler család címertartó heroldja. Rézmetszet. (*Ernewrtes Geschlechter Buch. Der löblichen deß Heiligen Reichs Statt Augspurg Patriciorum, darunter 80. vor auß lustige zierliche Contrafacturen, der Schildt, Helm vnd Wappen, Ehrngemeldter geschlechtern... Augsburg, 1618.*)

⁷⁵ *Ernewrtes Geschlechter Buch. Der löblichen deß Heiligen Reichs Statt Augspurg Patriciorum, darunter 80. vor auß lustige zierliche Contrafacturen, der Schildt, Helm vnd Wappen, Ehrngemeldter geschlechtern, In drey vnderschiedliche Bücher abgetheilt*, Augsburg, Verlag Zimmermann, 1618. Vö. EMMENDÖRFFER, ZÄH hrsg. 2011, i. m. 27. tétel, 194–197; KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 16–18; ZÄH, Helmut, *Beschreibung der Frühdruck-Exemplare der Augsburger Geschlechterbuchs sowie der Ausgabe von Wilhelm Peter Zimmermann* = KAULBACH, ZÄH 2012, i. m. 228–244, (238–240).

⁷⁶ „Register dises Buchs. Zeigt an / wo eines under den 51 Alten Geschlechter Namen und Wappen zufunden sey / mit anzeigung was farben der Wappen zu weiterem Illuminiren oder mahlen gebührt“. [1.] 33: „Winckler. Der Schildt waß / die flügel auff dem Helm auch weiß / die Gilgen [én: lilium] roht / die Helmdeckin oben weiß / und unden blau.“ [3.]

Bár a római Bibliotheca Hertziana online adatbázisában Hirschvogel jelölik meg egy több mint negyven darabból álló, fegyveres harcosokat ábrázoló sokszorosított grafikai sorozat alkotójaként, a metszetekről készített fényképek⁷⁷ valójában az ifjabb Burgkmair és Heinrich Vogtherr által készített *Augsburger Geschlechterbuch* próbanyomatait ábrázolják.

A páncélos figurák többszörös átvétele szemléletes példája annak a 16. századi gyakorlatnak, mely ugyanazt a motívumot különböző személyek, események megörökítésére használja fel, s – mint II. Lajos páncélos portréja esetében is látjuk – nemcsak olyan távoli vagy fiktív ősök bemutatására, akikről nem készült képmás, hanem kortárs uralkodókéra is, akikről létezett többé-kevésbé élethű portré.

Bár Hirschvogel illusztrációit Herberstein kiadványainak ismertetésekor már egy 18. század végi könyvtörténeti összefoglalás megemlíti,⁷⁸ Adam Bartsch (1757–1821) 1808-ban megjelent katalógusában az önálló lapokként bemutatott páncélos ábrázolások felsorolásakor nem találunk utalást erre az összefüggésre,⁷⁹ ahogy Georg Kaspar Nagler (1801–1866) 1838-as művészlexikona is csak ismeretlen királyok, hercegek képeiként említi őket.⁸⁰ Két 19. századi kiadvány említést tesz ugyan Hirschvogel Herberstein könyve számára készített illusztrációiról, az uralkodóképek közül azonban csak a tanulmányunkban később ismertetésre kerülő mellképeket sorolja fel.⁸¹ Bár Charles Le Blanc 1856-ban megjelent kézikönyvében Hirschvogel egy térképe kapcsán említi Herberstein *Moscoviáját*, a páncélos figurákat nem kapcsolta össze a diplomata kiadványával: úgy véli, egy azonosítatlan genealógiai munkához készülhettek.⁸² Egy 1888-as tanulmányban már olvashatunk a Burgkmair *Genealogie*-ja és Hirschvogel uralkodókat ábrázoló fantáziaképei közötti analógiáról, de az utóbbiaknak Herberstein kiadványához való kapcsolása nélkül.⁸³ A Hirschvogel és Herberstein szakmai együttműködését részletesen ismertető Alfred Nehring a 19. század végén Herberstein kiadványainak illusztrációiként említi mind a páncélos fantáziaképeket, mind a mellképeket, az előbbieknél Burgkmair *Genealogie*-jával való kapcsolatáról azonban nem tud, s bibliográfiájában sem szerepel az azt ismertető, 1888-as említett tanulmány.⁸⁴ Az *Augsburger Geschlechterbuch* és a *Pappenheim Chronik* páncélos ábrázolásainak rokonságát Hirschvogel uralkodóképeivel először egy 1915-ös tanulmány említi, Herberstein útleírására azonban itt sem történik utalás,

⁷⁷ <https://www.bildindex.de/ete?action=queryupdate&desc=%22hirschvogel%2C%20augustin%22%20%20krieger&index=obj-all>

⁷⁸ DENIS 1782, i. m. 541, 657.

⁷⁹ BARTSCH 1808, i. m. 170–207.

⁸⁰ NAGLER 1838, i. m. 10–12. tétel (fegyvereseket ábrázoló, hozzájuk tartozó négy másik lap említésével), 195.

⁸¹ BERGMANN 1844, i. m. 285–286; BÖRNER 1866, i. m. 89–90.

⁸² LE BLANC 1856, i. m. 215–221. tétel, 361–362.

⁸³ LASCHITZER 1888, i. m. 45–46.

⁸⁴ NEHRING 1897a, i. m. 40–42, 85–86; NEHRING 1897b, i. m. 123–125, 128–129.

s a szerző – aki valószínűleg Hirschvogel színezetlen, felirat nélküli önálló lapjait látta – az ábrázolt királyok nevét sem említi. Közös előképnek ő is Burgkmair *Genealogie*-jét tartja.⁸⁵ Egy két évvel későbbi monográfia Hirschvogel munkáit mind Herberstein kiadványával, mind a *Genealogie*-vel összekapcsolta, az *Augsburger Geschlechterbuch* és a *Pappenheim Chronik* előkép szerepét azonban nem említette, bár irodalomjegyzékében szerepel Hildegard Zimmermann-nak az összefüggést hangsúlyozó 1915-ös tanulmánya.⁸⁶ A Hans Burgkmair grafikai munkásságát bemutató 1973-as kiállítás katalógusa Zimmermann nyomán ír a *Genealogie*-nak a *Pappenheim Chronik* és az *Augsburger Geschlechterbuch* lapjain, illetve Hirschvogel rézkarcaim kimutatható hatásáról, azt azonban nem említi, hogy Hirschvogel ábrázolásai Herberstein kiadványához készültek.⁸⁷ Sajátos módon az *Augsburger Geschlechterbuch*ot és a *Pappenheim Chronik*ot ismertető legújabb szakkatalógusok nem említik analógiaként Hirschvogel fantáziaképeit.⁸⁸

*

Úgy tűnik, Herberstein – okkal – nem volt megelégedve a fantáziapáncélos uralkodó-ábrázolások hitelességével, későbbi kiadványaiban ugyanis már nem találkozzunk ezekkel a képekkel. Az útijelenetek, Szulejmán és III. Vaszilij állóképe ezzel szemben különböző méretben, technikával (pl. fametszet), önállóan és más képekkel együtt többször feltűnik majd a diplomata nyomtatásban megjelent visszaemlékezéseiben.⁸⁹ Hirschvogellel készített az életében fontos szerepet játszó hét uralkodóról egy kb. 116 mm átmérőjű képekből álló arcképsorozatot,⁹⁰ s az új, szignatúra és dátum nélküli, feltehetően 1548 körül készült képek, illetve variánsaik díszítették későbbi kiadványait. Ezek az ábrázolások – a kor fogalmai szerint – hitelesebbek voltak az egészalakos fantáziaképeknél, hiszen előképeikül az ábrázolt uralkodókról készült metszetek, festmények, érmek szolgáltak.

A hangsúlyosan éremformájú metszetportrék „körirata” tartalmazta a fedelmek nevét, rangját és – II. Keresztély kivételével⁹¹ – életkorát. Ez utóbbiból arra

⁸⁵ ZIMMERMANN 1915, i. m. 60–64.

⁸⁶ SCHWARZ 1917, i. m.

⁸⁷ FALK, BIEDERMANN 1973, I. M. O. N.

⁸⁸ EMMENDÖRFFER, ZÄH hrsg. 2011, i. m.; KAULBACH, ZÄH 2012, i. m.; JENKINS 2019, i. m. 62–63.

⁸⁹ VIDMAR 2019, i. m. 76–77. Csak orosz vonatkozású metszetekkel találkozunk már az útleírás első, olasz nyelvű kiadásában is: *Comentari della Moscovia et parimente della Russia...* Venetia, Per Gioan Battista Pedrezzano, 1550.

⁹⁰ BARTSCH 1808, i. m. 178–179, 29–35. tétel; BERGMANN 1844, i. m. 285–286; LE BLANC 1856, i. m. 202–208. tétel, 361; BÖRNER 1866, i. m. 92; NEHRING 1897a, i. m. 31, 85–86; NEHRING 1897b, i. m. 128–129; SCHWARZ 1917, i. m. 33–34, 29–35. tétel, 168–169; PETERS ed. 1982, i. m. 29–35. tétel, 238–244; FALK ed. 1984, i. m. 132.14.–20. tétel, 234–236; BÁNFI 2019, i. m. 15, 28.

⁹¹ NEHRING 1897a, 31. (halálának évét tévesen 1523-ra téve); SCHWARZ 1917, 34; PETERS ed. 1982, i. m. 15. tétel, 223; FALK ed. 1984, i. m. 132.6. tétel, 229. (korábbi irodalommal). Vö. HENDRIKMAN, Lars, *Portraits and politics, Evolution in the depiction of King Christian II of Denmark*

következtethetünk, hogy az előképek különböző időkből származtak: Miksát például egy 55 éves korában, azaz 1514-ben készített előkép alapján örökítette meg, V. Károlyt 32 éves korában, 1532-ben, II. Lajost halála évében, 1526-ban, 20 éves korában stb. úgy tűnik tehát, hogy a művész az előképként használt ábrázolások dátumát vette át, nem pedig azt az időt, amelyben Herberstein kapcsolatba lépett az illető uralkodóval.

9. ábra. Augustin Hirschvogel: II. Lajos arcképe. Rézkarc. 1548 körül.

during his reign and exile (1513 – 1531) = *Trade, Diplomacy and Cultural Exchange. Continuity and change in the North Sea Area and the Baltic c. 1350–1750*, Hanno Brand ed. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2005, 186–210. II. Keresztély a Herberstein útleírásában szereplő medaillonportrén másképp néz ki, mint más arcképein, de a felirat egyértelművé teszi, hogy őt ábrázolja a kép. *Uo.*, 207.

10. ábra. II. Lajos emlékérmé, 1525. Reprodukció. (ERDŐS Zoltán, *II. Lajos ikonográfiája a 16. században* = *Turul*, 87(2014), 4, 128.)

Felvetődik a kérdés, hogy mi lehetett Hirschvogel II. Lajost ábrázoló medailonportréjának⁹² (9. ábra) az előképe, hiszen az 1526-ban a mohácsi csatában elhunyt uralkodó arcképét 1548 körül a művész csak egy korábbi képmás nyomán készíthette. A probléma további kutatást igényel, egy-két korábbi II. Lajos arckép bemutatásával⁹³ csak néhány lehetőséget villantunk fel. Hasonlóságot fedezhetünk fel például egy 1525-ben, tehát még II. Lajos életében készült emlékérem beállításával, az ábrázolt kalapjával és ruházatával.⁹⁴ (10. ábra) Az uralkodó profilképét ábrázoló emlékéremhez hasonló ikonográfiai típussal találkozunk Paolo Giovio (1483–1552) nocerai püspök híres, eredetileg több mint 400 darabot tartalmazó, később szétszóródott comói arcképgyűjteményének⁹⁵ metszetmá-

⁹² BARTSCH 1808, i. m. 32. tétel: „Louis, roi de Hongrie et Bohème.” 179; BÖRNER 1866, i. m. 32. tétel, 80; NAGLER 1838, i. m. 20. tétel, 195; LE BLANC 1856, i. m. 202–208/4. tétel, 361; ORTVAY Tivadar, *Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558)* (Magyar történelmi életrajzok), Bp., A Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1914, 95; SCHWARZ 1917, i. m. 32. tétel, 169, 205; PETERS ed. 1982, i. m. 32. tétel, 241; 1984, 132.17. tétel, 235; ERDŐS Zoltán, *II. Lajos ikonográfiája a 16. században* = *Turul*, 87(2014), 4, 121–148, (130, 27. tétel, 144); BÁNFI 2019, i. m. 14.

⁹³ II. Lajos ikonográfiájához újabban ld.: ERDŐS 2014, i. m.

⁹⁴ ERDŐS 2014, i. m. 128, 17. tétel, 143.

⁹⁵ Giovio 1521-ben azt írta Mario Equicola (1470 k. – 1525) hunanistának, hogy tervezi, hogy a szobáját híres filozófusok és költők arcképeivel díszíti. A később összegyűjtött kb. 400 arcképből kb. 100 maradt fenn, ebből kb. 30 a comói múzeumban található. SCHÜTZ, Karl, *Die Porträtsammlung Erzherzog Ferdinands II.* = *Werke für die Ewigkeit, Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II.* Wilfried Seipel Hg., Wien, Kunsthistorisches Museum, 2002, 20–21; PAPP Júlia, *Az*

solatról ismert darabján is. Giovio nevezetes haditettek végrehajtó férfiakat – köztük II. Lajost – bemutató életrajzgyűjteménye első latin és olasz nyelvű kiadásai⁹⁶ még nem tartalmaztak portrékat. Bár Giovio még életében tervezte, hogy életrajzgyűjteményeit arcképekkel díszítve adja ki, ez végül csak halála után két évtizeddel valósult meg. Tobias Stimmer (1539–1584) svájci festő és illusztrátor Giovio halála után, de még a gyűjtemény szótszóródása előtt lerajzolta a comói gyűjteményben található, részben érmek és medaillonok alapján készült

11. ábra. Tobias Stimmer: II. Lajos. *Fametszet. (Pauli IOVII Novocomensis Episcopi Nucerini Elogia virorum bellica virtute illustrium... Basel, 1575.)*

1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója = *Több mint egy csata, Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, 149–193, (161–163).

⁹⁶ *Pauli Iovii Novocomensis Episcopi Nucerini Elogia virorum bellica virtute illustrium: veris imaginibus supposita, quae apud musaeum spectantur Florentiae*, Lorenzo Torrentino, 1551. [II. Lajosról: 244–246.]; *Gli elogi vite brevemente scritte d’huomini illustri di guerra, antichi et moderni*, di Mons. Paolo GIOVIO...In Fiorenza, Lorenzo Torrentino, MDLIII. [II. Lajosról: 311–315.].

festményeket.⁹⁷ Az 1575-ben Bázelen megjelent latin nyelvű,⁹⁸ illetve az 1577-es német nyelvű kiadást⁹⁹ már a Stimmer által készített rajzok fametszetei – köztük a II. Lajost ábrázoló – díszítették. (II. ábra) Az arcképgyűjtemény európai népszerűségét jelzi, hogy II. Ferdinánd (1529–1595) főherceg majdnem ezer darabból álló, humanista (uomini illustri) és dinasztikus (ösgaléria) koncepciójú ambrasi portrégyűjteménye¹⁰⁰ egy részének – köztük II. Lajos képmásának is¹⁰¹ – a Giovio-féle arcképek firenzei másolatai voltak az előképei.¹⁰² A Stimmer-féle metszettel természetesen Hirschvogel 1548 körül készült II. Lajos arcképének előképeként nem számolhatunk, csak egy közös képi forrás használatát feltételezhetjük.

A hazai szakirodalom szerint elképzelhető, hogy Hirschvogel II. Lajos arcképe volt az előképe egy Mária és II. Lajos szembenéző portróját ábrázoló fametszet II. Lajos ábrázolásának.¹⁰³ A sokszorosított grafikát ismertető katalógustételben ugyanakkor – ennek ellentmondva – azt is olvashatjuk, hogy a „medalionba foglalt grafikai ábrázolások 1526-ban készült alabástrom mellkép nyomán készültek.”¹⁰⁴ Erdős Zoltán szerint az „arcképek hasonlósága alapján úgy tűnik, hogy ezt a metszetet [azaz Hirschvogelét, P. J.] használta fel Michael Hohenauer és Hans Daucher, szintén egy-egy 1526 után készült emlékérmé készítője is.”¹⁰⁵ Mivel Hans Daucher 1538-ban halt meg, az 1548 körül készült Hirschvogel-metszet nem lehetett az alabástromfaragvány előképe. Annyi bizonyos, hogy a fametszetes páros portré II. Lajos ábrázolása feltűnő hasonlóságot mutat egy, a Magyar

⁹⁷ BIETENHOLZ, Peter G., *Historia and Fabula, Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, New York, Köln, Brill, 1994, 205; GAYLARD, Susan, *Hollow man, Writing, Objects, and Public Image in Renaissance Italy*, New York, Fordham University Press, 2013, 168–169.

⁹⁸ Pauli Iovii Novocomensis Episcopi Nucerini *Elogia virorum bellica virtute illustrium...* Basil, Petri Perna typographi, 1575. [II. Lajosról: 274–277, portréja: 275.]

⁹⁹ STIMMER, Tobias, *Eigentliche und gedenkwürdige Contrafacturen oder anbildungen wolverdienter unnd weitberümpfter Kriegshelden auss des hochwürdigen Bischoffs Pauli Jovii Elogiis oder Rhumschriften gezogen...* Basel, Peter Perna, 1577, 344r. Vö. ERDŐS 2014, i. m. 48. tétel, 147.

¹⁰⁰ SCHÜTZ 2002, i. m. 19.

¹⁰¹ 159. számú kép. Vö. ERDŐS 2014, i. m. 42. tétel, 146–147.

¹⁰² KENNER, Friedrich, *Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol*, Wien, Kunsthistorisches Museum, 1892, 7, 74. A gyűjteményhez Vö. KENNER, Friedrich, *Die Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol = Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, 14(1893), 37–186, 15(1894) 147–259, 17(1896) 101–274, 18(1897) 135–261, 19(1898) 6–146; LADNER, Gerhart, *Die Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. Führer durch die kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, Herausgegeben vom Verein der Museumsfreunde, 17. Heft. Wien, Kunsthistorisches Museum, 1932; SCHÜTZ 2002, i. m. 19–21, 84.

¹⁰³ RÉTHELYI et al 2005, i. m. 205, V-1. tétel; ERDŐS 2014, i. m. 129, 23. tétel, 144.

¹⁰⁴ RÉTHELYI et al 2005, i. m. 205.

¹⁰⁵ ERDŐS 2014, i. m. 129.

Nemzeti Múzeumban őrzött, elefántsontra festett 16. századi arcképpel¹⁰⁶ és részlegesen Hirschvogel medaillon-arcképével.

A Hirschvogel-féle medaillonportrékkal már egy legkorábban 1548-ban készült,¹⁰⁷ 285 x 195 mm nagyságú Kelet-Európa térképen is találkozunk, melynek felső részén a hét uralkodó arcképét, két oldalán Szulejmán és III. Vaszilij ülőképét, alatta pedig Herberstein portróját (1547-es dátummal), illetve az útiélményeiről készült négy életképet (magyarországi, spanyolországi, dániai, oroszországi út) látjuk.¹⁰⁸ (12. ábra) Az útijelenetek az eredeti metszetekhez képest kevesebbet mutatnak: a magyarországról például hiányzik az előtér folyója és a rajta úszó hajók ábrázolása. A metszet eredetileg az 1549-ben kiadott *Rerum Moscovitica-*

12. ábra. Augustin Hirschvogel:
Kelet-Európa térképe. Rézkarc, 1548 körül.

¹⁰⁶ Ismeretlen mester: II. Lajos színezett profil portréja. 16. század. Elefántcsont, tempera, 7,3 x 6 cm, felirata arany betűkkel: Ludowicvs Rex ... ng... MNM TK Grafikai Gyűjtemény, ltsz.: 407.

¹⁰⁷ A metszeten lengyel királyként (Rex Pol.) szereplő II. Zsigmond Ágostot 1548-ban koronázták meg. A képen szereplő 1547-es dátum feltehetően Herberstein portréjának készülsi idejét jelzi. NEHRING 1897a, i. m. 10; SCHWARZ 1917, i. m. 35.

¹⁰⁸ BARTSCH 1808, i. m. 179, 36. tétel; NAGLER 1838, i. m. 22. tétel, 195; LE BLANC 1856, i. m. 209. tétel, 361; NAGLER 1863, i. m. 194; BÖRNER 1866, i. m. 36. tétel, 80–81, 92–94; SCHWARZ 1917, i. m. 34–35, 36. tétel, 169–170; NEHRING 1897a, i. m. 10; NEHRING 1897b, i. m. 127–128; MENDE 1968, i. m. 9; PETERS ed. 1982, i. m. 36. tétel, 245; FALK ed. 1984, i. m. 132, 21. tétel, 237; ERDŐS 2014, i. m. 131, 27a. tétel, 144; VIDMAR 2019, i. m. 76–77; BÁNFI 2019, i. m. 15, 28. A lap egy-egy példányát a British Museum (1862,0208.117.), illetve a bécsi Albertina őrzi (DG 1930/2115). A prágai Strahov-kolostor gyűjteményében található kéziratos Herberstein-visszaemlékezésbe (DF III 8) kötött példányról ld.: BÁNFI 2019, i. m. 15, 28.

rum *Commentarii* címlapjaként készülhetett, de végül itt nem került felhasználásra.¹⁰⁹ A lapon Herberstein arcképe alatt Georg von Logau (humanista nevén: Georgius Logus) (1495 körül–1553) verse olvasható, melyet a *Gratae Posteritati*...-ban, illetve a *Rerum Moscoviticarum Commentarii* 1571-es bázeli kiadásában is megtalálunk:

„Sigmundum varias mundi rapuere per oras,
Terra: Rates: Vndae: Nix: Traha: Currus: Equi.”¹¹⁰

A hét medaillonportré – köztük II. Lajosé – kicsinyített (46 mm átmérőjű) rézmetszetes változata, illetve III. Vaszilij és Szulejmán egészalakos képmása, éppúgy, mint a Herbersteinről készült hat díszruhás fametszetes állóképek szerepelt a *Gratae Posteritati*...-ban is. A portrékat azokon az oldalakon helyezték el, ahol Herberstein az ábrázoltakkal való találkozásról ír: a II. Lajost ábrázoló mellkép feletti szövegben például arról olvashatunk, hogy a diplomata 1518. április 20-án érkezett Budára a királyhoz.¹¹¹

13. ábra: I. Miksa, V. Károly és I. Ferdinánd arcképe. Fametszet. (Sigmund Freyherr zu Herberstein / Neyperg / und Guttenhag... Wien, 1558.)

¹⁰⁹ NEHRING 1897a, i. m. 10. A moszkvai útleírás 1557-ben Bécsben megjelent, említett német nyelvű kiadásában (*Moscouia der Hauptstat in Reissen*...) egy olyan térképet találunk, melynek felső részén a négy jelenet – köztük a kocsival történt utazás – szerepel. Vö. BÖRNER 1866, i. m. 98; LEITSCH, Walter, *Sigismund Freiherr von Herberstein. Ein österreichischer Forscher und Diplomat der Epoche Karls V. = Alte und moderne Kunst*, 3(1958), Nr. 11, 34.

¹¹⁰ *Gratae Posteritati*...Viennae, Raphael Hofhalter, 1560, o.n. (H 3) Vö. DENIS 1782, i. m. 630. tétel, 598.

¹¹¹ BERGMANN 1844, i. m. 285–286; NEHRING 1897a, i. m. 65–69, 78; MENDE 1968, i. m. 9; BÁNFI 2019, i. m. 15–16.

14. ábra. II. Lajos, II. Keresztély, I. Zsigmond, II. Zsigmond, I. Szulejmán és III. Vaszilij. képmása. Fametszet. (Sigmund Freyherr zu Herberstein / Neyperg / und Guttenhag... Wien, 1558.)

Újabb változatban tűnnek fel az illusztrációk az 1558-ban Bécsben Raphael Hoffhalternél megjelent, *Sigmund Freyherr zu Herberstein / Neyperg / und Guttenhag / Oberster Erbcamrer und Oberster Drucksas in Kärnthn / dreyer Ro. Kaysern in Kriegen / Rathn unnd Postschaffien hienach verzeichnet zway und fünfftzig Jar gedienet* című négylapos kiadványban (VD16 ZV 29317). A címlap utáni lapon szövegek közti képekként I. Miksa, V. Károly, I. Ferdinánd, az utána következő pedig szöveg nélkül II. Lajos és II. Keresztély, I. Zsigmond és II. Zsigmond Ágost medaillonportréját, illetve Szulejmán és III. Vaszilij egészalakos ülő képét látjuk, gyenge minőségű fametszeteken. (13. ábra, 14. ábra) A következő, szöveget is tartalmazó oldalon öt útijelenet szerepel: a korábbi négy kiegészült egy, az 1549-es Oroszország-útleírás említett bécsi díszkiadásában még nem szereplő életképi jelenettel. (15. ábra)

Az új kép Herberstein 1541-es magyarországi útját eleveníti meg, melynek során a Buda melletti hadi táborban¹¹² – diplomáciai pályafutása egyik csúcspontjaként – Szulejmánnal tárgyalt.¹¹³ (16. ábra) Az illusztráció előtérében a Duna

¹¹² Szulejmán Buda 1526-os, a mohácsi csatát követő elfoglalása után sem a várban, hanem a Duna mellett felállított táborban éjszakázott, mivel – ahogy Paolo Giovio írta – „az Ottománok ősi törvénye úgy rendelkezett, hogy sosem falak, hanem a saját őrségének védelmében tartózkodjon.” Örök Mohács, *Szövegek és értelmezések*, szerk. B. Szabó János, Farkas Gábor Farkas, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 385. Szebelédi Zsolt fordítása.

¹¹³ Ugyanezekkel a képekkel és ugyanezzel az elrendezéssel találkozunk egy 1562-ben Bécsben, Michael Zimmermannál megjelent, kicsit eltérő című (*Sigmund Freyherr zu Herberstein Ney-*

látható, melyen hajók úsznak, a háttérben a török sáttortábor helyezkedik el, mögöttük kétoldalt egy-egy hegy magasodik, tetejükön várral. Az előtérben két gyalogos megy a sáttortábor felé.¹¹⁴ Mivel Buda 1541-es elfoglalásakor az ott lévő Habsburg csapatokat Szulejmán megsemmisítette, majd hadat üzent I. Ferdinándnak, bármi áron békét kellett kötni vele, hogy megakadályozzák, hogy betörjön Ausztriába és Bécs ellen vonuljon. 1541. augusztus 27-én I. Ferdinánd Herbersteint Szulejmán budai táborába küldte tárgyalni. Herbersteinnak olyan nagy volt a megbecsültsége, hogy kiválaszthatta kísérőjét az útra. Az ifjabb Niklas Salm-Neuburg (1503 körül–1550) – akinek az apjával, az 1530-ban Bécs török ostromakor megsebesült és elhunyt Niklas Salm gróffal, mint láttuk, Herberstein együtt harcolt I. Miksa hadjárataiban – és Markus (Marx) Beck von Leopoldsdorf (1491–1553) közül az előbbi választotta. A harmadik követ, Révay Ferenc (1489–1553) turóc vármegyei főispán lett volna, ő azonban végül nem

15. ábra. Öt útjelenet. Fametszet. (Sigmund Freyherr zu Herberstein / Neyperg / und Guttenhag... Wien, 1558.)

perg / und Guetenhag / Oberster Erb Camrer und Oberster Drucksatz in Kärntn: Dreyen Rö: Kaysern in Kriegen / an Höfen / in Rätln / und hie verzaichenden Botschafften gedient angefangen 1506.), de jóval hosszabb kiadványban is.

¹¹⁴ „Ferner liefs er das türkische Lager und seine Fahrt auf der Donau...”. NEHRING 1897a, i. m. 7. Karl Schwarz tévesen a magyarországi kocsis utazást ábrázoló rézkarcot kapcsolja össze Herberstein 1541-es budai útjával. SCHWARZ 1917, i. m. 32. Heinz Schöny bizonytalan a jelenet helyszínében, szerinte a Visegrád előtti török tábor lehet. SCHÖNY 1957, i. m. 56.

ment. A kísérők és szolgák száma nem ismert, csak annyit tudunk, hogy a delegáció három sátrat kapott a táborban. Esztergomban Várdai Pál (1483–1549) érsektől két kísérőt kaptak titkárként, tolmácsként, Dudich Jeromost és Kis Pétert. Itt várta őket Kászim bég, majd török hadihajón hagyták el a Habsburg felségterületet, szeptember 6-án este érkezve meg a Buda előtti haditáborba. Szeptember 7-én Rüsztém pasával (1500 körül–1561) tárgyaltak, aki egy dízsátorban fogadta őket, s akinek előadták Ferdinánd békeajánlatát. Szeptember 8-án Szulejmánnal folytattak tárgyalást, akinek a trónja elé vezették őket, kezét csókoltak neki és átadták az ajándékokat, köztük értékes órákat. Mivel az óras útközben járványban meghalt, Salmnak kellett bemutatni a működésüket. Szeptember 10-én megkapták búcsúajándékaikat, keleti szokás szerint selyem díszöltözetet. Szeptember 11-én egy zárókihallgatáson vettek részt Szulejmánnal, majd másnap elhagyták a táborot és hajóval indultak haza. Bár Herbersteinék békekötés helyett csak fegyverszünetet tudtak elérni, a kortársak sikeresnek ítélték a tárgyalásokat, hiszen az országot meg tudták védeni a törökök betörésétől és fosztogatásától. Igaz, Szulejmánék részben a téli időszak miatt is fordultak vissza.¹¹⁵ Az ábrázolás tehát, melyen két ember – a veszéllyel dacolva – gyalog megy az ellenséges török táborba, nem fedte hűen a valóságot, arra azonban kiválóan alkalmas volt, hogy érzékeltesse a helyzet drámaiságát és hangsúlyozza a követséget vezető két férfiú bátorságát és szívósságát.

16. ábra. Siegmund von Herberstein 1541-es budai követi útja I. Szulejmán haditáborában. Fametszet. (Sigmund Freyherr zu Herberstein / Neyperg / und Guttenhag... Wien, 1558.)

¹¹⁵ D. PETRITSCH, *Die diplomatischen Beziehungen Ferdinand I. mit den Osmanen. Techniken und Probleme* = PFERSCHY hrsg. 1989, 89–99, (92–96). Ld. még: PICARD 1967, i. m. 124–127, 173; GEIER 2004, i. m. 182; MORITZ 2019, i. m. 173–174; ALIYAZICIOĞLU, Zeynep Inan, *Avusturyalı Diplomat Sigismund von Herberstein ve Buda'da Osmanlı Elçiliğine Dair Anıları (1541) = Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi – Journal of Turkish Research Institute*, 2019, 611–631; VIDMAR 2019, i. m. 75. Herbersteinnek a budai követségről beszámoló, a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban (Handschrift Rot 11, fol. 313v–314r) őrzött kéziratáról ld.: *Kaiser Ferdinand I. 1503–1564, Das Werden der Habsburgermonarchie*, Wilfried Seipel Hg., Wien, Kunsthistorisches Museum, 2003, V.32. tétel, 419.

Az 1541. évi budai követség emlékét két másik illusztráció is megörökítette. Az említett hat egészalakos Herberstein-portré közül az egyik abban a térdig érő díszes ruhában ábrázolta Herbersteint, amelyiket ott viselt, egy másik pedig abban a földig érő öltözetben, amelyet – mint láttuk – a szultántól kapott ajándékba.¹¹⁶ Az első fametszet Herbersteint korabeli udvari öltözetben ábrázolja, ilyet viselt udvarmesterként Habsburg Erzsébet és II. Zsigmond Ágost lengyel király 1543-as esküvőjén is.¹¹⁷ A képek – a különböző kiadásokban eltérő – feliratai pontosan tájékoztatják az olvasót a fontos eseményről,¹¹⁸ illetve a második képnél arról is, hogy a hosszú kaftánt a szultántól kapta ajándékba.¹¹⁹

Egy, a hét medaillonportréból, Szulejmán és III. Vaszilij képmásából, illetve az útjelenetek kisméretű másolataiból összeállított fametszetes lap alján bal oldalt már az 1541-es budai útról készült ötödik jelenet is szerepel. A képegyüttes közepén a *Sygmundt Freyhern zu Herberstain, Neyperg und Guttenhag, Oberster Erbcamrer und Oberster Erbdrucksas in Kärnthn, des Röm. Khayser Ferdinanden Rath, Camrer und president der Niderösterreichischen Camer. Mein Alters im 74. Den Vierdtn Khayser erlebt, Den Dreyen In Kriegen ... 45 Jar gedient. M.D.LIX. in Decemb.* szöveg olvasható.¹²⁰ Az Österreichische Nationalbibliothek állományában a *48.D.10* jelzeten található egy kétleveles nyomtatvány, melynek az elején – mintegy címlapként – ez a fametszetes lap szerepel. Ugyanezzel a – Herberstein címerével együtt – 15 képből álló összeállítással találkozunk az 1560-ban Hoffhalternél megjelent, *Picturae Variarum...* című említett kiadványban, csak itt a képek között a cím helyett egy latin vers olvasható.¹²¹ (17. ábra) Ebben az önéletírásban is megtalálható a Herbersteint követi ruhában ábrázoló hat egészalakos kép.

Ugyanezekből a képekből összeállított, részben eltérő szövegű¹²² lap található Herberstein német nyelvű, 1561-ben Bécsben, de immár Michael Zimmermannál

¹¹⁶ NEHRING 1897a, i. m. 6–7, 70; NEVINSON 1967, i. m. 69–70; POLLEROS 2013, i. m. 49–50; VIDMAR 2019, i. m. 75, 80

¹¹⁷ VIDMAR 2019, i. m. 80.

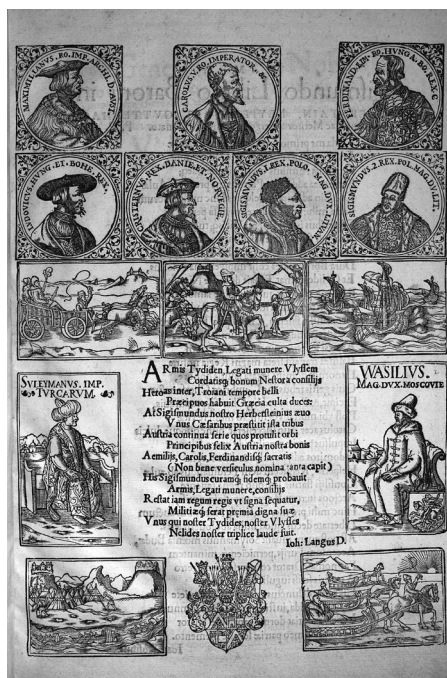
¹¹⁸ *Khayser Ferdinandts noch derzeit Römischen Khünigs Orat, zu Suleiman dem Türkischen Khay, 1541, Sigmundt Freyherr zu Herberstain ec.* Gedruckt 1559. Seines Alters im lxxiiiij; Ambo nos oratores tali veste ad Tvrcarvm imperatorem missi; Ferdinandi imp: tvnc regis Rom: orator ad Solemanvm Tvrcarvm imperat: M. D. XLI. Sigismvndvs liber baro in Herberstain &c. Vö. VIDMAR 2019, 80. (A képek forráshelyeivel).

¹¹⁹ Tvrcarvm imperator nos qvoqve vestibus donavit; Ferdinandi Rom: regis orator a Svleimano Tvrcarvm imperatore tali veste donatvs. Sigismvndvs liber baro in Herberstain. M. D. XLI; Sigmundt Freyherr zu Herberstain. Gesanter zu dem Türckhischen Khayser von dem also verehrt. M. D. Xlj. Vö. VIDMAR 2019, 80. (A képek forráshelyeivel). Az eseményhez a *Picturae variae*-ben *In effigiem Sigismundi ab Herberstain etc. tali veste a turcarum imperatore donati Anno M. D. XLI* címmel költeményt is mellékeltek.

¹²⁰ Vö. DENIS 1793, i. m. 740. tétel, 686–687; BÖRNER 1866, i. m. 89–90.

¹²¹ NEHRING 1897a, i. m. 77–78.

¹²² *Sygmundt Freyhern zu Herberstain, Neyperg unnd Guttenhag, Oberster Erbcamrer und Oberster Erbdrucksas in Kärnthn, des Röm. Khayser Ferdinanden Rath, Camrer unnd president der Niderösterreichischen Camer. Under Kayser Friderichs Regierung im 1486. geporn, Hernach*

17. ábra. Siegmund von Herberstein követi útjához kapcsolódó ábrázolások. Fametszet. (*Picturae Variæ quæ Generosum ac Magnificum Domi. Dominum Sigismundum liberum Baronem in Herberstain Neyperg et Guttenhag etc. varias legationes obeuntem exprimunt.* Wien, 1560.)

megjelent önéletrajzának vége felé is. A lappal az első, dátum nélkül megjelent kiadásban még nem találkozunk, a diplomatát díszruhában ábrázoló hat fametszet azonban mindkét kiadásban szerepel. A Herbersteint megörökítő egészalakos fametszeteket 1559–1580 között csak Hoffhalter nyomdája használta, 1561-től azonban „a főúr tulajdonában lévő dúcok már Michael Zimmermann használatába kerültek.”¹²³ Az ábrázolások nagy részének az előképei Hirschvogel 1547 körül készült rézkarcai voltak, a medaillonképek egy része azonban új volt.¹²⁴ Az Alfred Nehring 1897-ben megjelent könyvében ismertetett 1562-es latin nyelvű kiadvány egy példányát („1562. Sigismundi liberi Baronis in Herberstain Neyperg et Guetenhag, Sup-

den dreyen Khaysern acht Jar in Khriegen, darinnen im 1514. mit Ritterlicher Wierde begabt, Auch an Höfen, in Räten, vilen Pottschaftten nit on gefar, dann in Ambtern biß in May dieses 1561. Jars, und seines alters im 75. trewlich und fleissig gedient.

¹²³ BÁNYI 2019, i. m. 14.

¹²⁴ *Sigmund Freyherr zu Herberstain / Neyperg / und Guetenhag / Obrister Erb-Camrer / und Obrister Trucksäß inn Cärndten / Denen Gegenwürtigen und Nachkommenden Freyherrn zu Herberstain. Seines Thuens, Diensten und Raysens mit trewer vermanung, sich zu Tugenden unnd guetem wesen zeschicken.* Zu Wienn in Osterreich, durch Michaeln Zimerman gedruckt, in M. D. LXI. Jar. (VD 16 ZV 22611) Vö. NEHRING 1897A, i. m. 11; SCHÖNY 1957, i. m. 50–52.

remi Carinthiae Camerarii et Dapiferi, Tribus Imperatoribus Servitia Bello, Consilio et legationibus, Ab Anno 1506. usque 1562. praestita descripta et depicta. Viennae Austriae Excudebat Michael Zimmerman, Anno MDLXII. kl. 4°.”), melyben az öt úttjelenettel, I. Szulejmán és III. Vaszilij ülőképével, illetve a medaillon formájú uralkodóportrékkal együtt szintén szerepelt II. Lajos fametszetes mellképe,¹²⁵ az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára őrzi (Ant. 3841(3)).

Egy 1999-ben megjelent osztrák tudományos-ismeretterjesztő kiadványban,¹²⁶ majd ennek nyomán az Austria-Forum honlapján¹²⁷ Herberstein moszkvai, illetve Szulejmánnál tett követi látogatása ábrázolásaként ismertettek két könyvillusztrációt. A képek az oroszországi útleírás Sigmund Feyerabend (1528–1590) által megjelentetett 1576-os, illetve 1579-es német nyelvű, frankfurti kiadásában láttak napvilágot.¹²⁸ A kötetben Herberstein útleírása előtt Paolo Giovio rövid „könyvecskéjének” (libellus) szövege olvasható, melyben az itáliai humanista a VII. Kelemen (1478–1534) pápához 1525-ben III. Vaszilij nagyfejedelem követeként az oszmán ellenes ligához való csatlakozással kapcsolatos tárgyalásokra érkezett orosz követ, tolmács és filológus, Dimitrij Geraszimov (1465 körül–1535 után) adatai alapján ismertette Moszkva földrajzi sajátosságait. Geraszimov – Herbersteinhez hasonlóan – számos országban járt, pl. I. Miksa császárnál, Svédországban, Dániában. Római tartózkodása alatt részletesen beszámolt Giovióknak Oroszország és az északi országok geográfiájáról. Az információkat Giovio 1525-ben egy illusztráció nélküli könyvben jelentette meg.¹²⁹

Az 1576-os frankfurti Oroszország-útleírásban a címlapképen és egy címerképen kívül Giovio szövegének elején (1r, 103r, 106r) találkozunk az első illusztrációval, melyen ünnepélyes követfogadást látunk: egy díszes terem végén egy asztalnál török ruhás, turbános, illetve európai ruhás, fedetlen fejű férfiak ülnek, míg az előtérben turbános, kaftános előkelők állnak. Bár Giovio szövege Oroszország leírásait tartalmazza, ez a kép egy oszmán környezetben lejátszódó jelenetet ábrázol.

¹²⁵ NEHRING 1897a, i. m. 81.

¹²⁶ SENFT 1999. i. m. 17, 19.

¹²⁷ https://austria-forum.org/af/Biographien/Herberstein,_Siegmond_Freiherr_von

¹²⁸ *Die Moscouitische Chronica. Das ist Ein gründtliche beschreibung oder Historia / deß mechtigen vnd gewaltigen Großfürsten in der Moscauw / sampt derselben Fürstenthumb vnd Ländler / auch deß trefflichen Landts zu Reussen / von jrem Herkommen / Religion / Sitten vnd Gebreuchen / deßgleichen jre Schlachten Krieg vnd mannliche thaten / auff das fleissigest zusammen gebracht / sehr schön vnd gar nützlich zu lesen. Erstlichen durch den Hochgelerten Herrn Paulum Jouium / deßgleichen durch den Wolgebornen Herrn Sigmund Freyherrn zu Herberstein... selbst persönlich erfahren/ vnd folgendts durch den ... Herrn Doctor Pantaleon/ ... auß dem Latein ins Teutsch gebracht. Sampt einem Vollkommenen Register/ dergleichen vor nie außgangen oder Gedruckt.* Frankfurt, 1576. (Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / durch Johannem Schmidt in verlegung Sigmund Feyerabends); Utánnyomás: Frankfurt, 1579.

¹²⁹ *Pauli IOVII NOUOCOMENSIS LIBELLUS DE LEGATIONE BASILII MAGNI PRINCIPIS MOSCHOUIAE AD CLEMENTEM VII, PONT. MAX...* Roma (Romae ex aedibus Francisci Minitii Calvi Anno 1525.) Vö. LEITSCH 1989, i. m. 168, 176; ZIMMERMAN, T. C. Price, *Paolo Giovio. The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*, New Jersey, 1995, 65–67.

Ugyanezt mondhatjuk el a következő, már Herberstein szövegéhez kapcsolódó illusztrációról is (12v, 99v), melyen a nézőnek háttal álló, magas rangú, hosszú, lecsüngő tollal díszített turbános török előtt elegánsan meghajló, rövid ruhás európa- it látunk, s melyet az 1999-es osztrák könyv Herbersteinnak Szulejmán szultánnál tett látogatása ábrázolásaként határoz meg.¹³⁰ Ugyanígy török környezetre utal a következő fametszet is (51r, 123v): egy díszes sátorban ülő turbános török szintén török ruhás személyeket fogad, miközben a sátor mellett egy fegyveres janicsár figyel az eseményt. (18. ábra) Ez a jelenet Hilde és Willi Senft szerint Herberstein III. Vaszilijnál tett látogatását mutatja be.¹³¹ Mivel a szövegrész, amelyben ez az illusztráció található, III. Vaszilij nagyherceg rendeleteit ismerteti, a kép nem kapcsolódik közvetlenül hozzá. Az egyetlen illusztráción, amely nem törökös környezetben játszódik, egy katonai tábor sátorában díszes széken ülő, koronás, páncélruhás királyt látunk, akinek egy féltérdre ereszkedő európai ruhás férfi levelet nyújt át (110r). Mivel a szövegben itt arról olvashatunk, hogy Károly császár és Ferdinánd főherceg Herbersteint a lengyel királyhoz és a moszkvai nagyherceghez küldte békekövetségbe, ez a kép állhatna legközelebb ahhoz az információhoz, amelyet a körülötte lévő szöveg tartalmaz. Az illusztrációk azonban valójában függetlenek a szövegtől, hiszen nagy részüket a kiadó nemcsak ebben a könyvben adta közre többször, eltérő szövegrészekben, hanem más kiadványaiban is találkozunk velük. Mind az európai követségi utójára említett jelenete, mind a Hilde és Willi Senft 1999-es könyvében egyértelműen Herbersteinnak a szultánnal, illetve III. Vaszilijjal való találkozása illusztrációiként leírt kompozíciók megtalálhatók például

18. ábra. Könyvillusztráció. Fametszet. (FRONSPERGER, Leonhard, *Kriegßbuch, Ander Theyl... Frankfurt, Feyerabend, 1573, XVr.*)

¹³⁰ SENFT 1999, i. m. 17, *Herberstein vor Sultan Süleyman II. „dem Prächtigen”* képaláírással.

¹³¹ SENFT 1999, i. m. 19, *Empfang bei Großfürst Johannes Basilius in Moskau* képaláírással.

Feyerabend 1573-től megjelentetett, nagyrészt oszmán témájú több kiadványában.¹³² Ezeket a képeket tehát – melyek már Herberstein frankfurti útleírásánál évekkel korábban kiadott könyvekben is szerepelnek – nem értelmezhetjük Herberstein követi útjait bemutató ábrázolásokként.

Papp, Júlia

Les illustrations en rapport avec la Hongrie dans les publications de Siegmund von Herberstein

Diplomate actif dans la première moitié du 16e siècle, Siegmund von Herberstein a enrichi ses relations de voyage sur la Russie et ses ouvrages auto-biographiques avec des illustrations, dont quelques unes sont en rapport avec la Hongrie. Augustinus Hirschvogel a préparé les représentations des monarques visités par Herberstein – entre autres Louis II – et de ses voyages diplomatiques – entre autres son parcours en Hongrie. Pourtant, les portraits des monarques portant des cuirasses fantaisistes ne sont nullement authentiques : ils imitent les gravures sur bois préparées par Hans Burgkmair senior, autour de 1509-1512, pour la *Genealogia* de Maximilien Ier et les cuivres créés en 1540, mais parus seulement en 1618 dans l'*Augsburger Geschlechterbuch*. Hirschvogel, commissionné par Herberstein, a plus tard préparé des représentations en forme de médaillon plus authentiques (du moins selon les standards de l'époque), puisque préparées d'après des peintures, gravures et médailles représentant les monarques en question. Tandis que les représentations n'ont plus réémergé dans son oeuvre, les portraits en forme de médaillon et les scènes de voyage se rencontrent souvent dans les publications ultérieures de Herberstein. On y trouve également la représentation de l'épisode majeur de sa carrière : sa visite au camp militaire de Soliman Ier, qui avait lieu en automne 1541, après la prise de Buda par les Ottomans. Il existe deux monuments visuels supplémentaires des négociations qui ont permis d'éviter que les Ottomans défilent contre Vienne. Manifestant une disposition exagérée à l'auto-représentation, Herberstein a illustré ses publications biographiques avec six portraits de lui-même portant des costumes variées d'ambassadeur. Il avait porté l'une de ces costumes à l'occasion de sa visite à Buda en 1541, l'autre lui avait été offerte par Soliman Ier.

Keywords: 16th century, cultural history, book illustration, armor, fictitious portraits, Siegmund von Herberstein, Augustin Hirschvogel, II. Lajos, Donat Hübschmann, *Genealogie*, *Augsburger Geschlechterbuch*.

¹³² Ld. például: FRONSPERGER, Leonhard, *Kriegßbuch. Ander Theyl...* Frankfurt, Feyerabend, 1573, XVr, LXXIIIr, LXXVr; Vasco Diaz Tanco, *Türkische Chronica, Warhaffte einigentliche und kurtze Beschreibung der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heyden... Vormalß auß Italiänischer Sprach in unser Teutsche verdolmetscht durch...Heinrich Müller*. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn, Feyerabend, 1577, 55r; LONICER, Philipp, *Chronicorum Turcicorum. In quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella, praelia, caedes, victoriae, rei que militaris ratio...* Tomus primus. Francoforti ad Moenum, Feyerabend, 1578. 5r; UÖ, *Chronicorum Turcicorum, In quibus diversorum regnorum, urbium, insularum, vastationes et occupationes a divesis autoribus exponuntur...* Tomus secundus. Francoforti ad Moenum, ex officina Georgium Coruinum, impensis Sigismundi Feyrabendij 1578, 117r. stb. Feyerabend kiadványának illusztrációiról ld.: MENDE 1968, i. m. 12–13.

Bódai Dalma

A kalendárium és használója*

Thurzó György nádor kalendáriumfeljegyzéseinek tanulságai

Bevezető gondolatok: a Schreibkalender és elemzésének módszertani lehetőségei

A kalendárium a könyvnyomtatás elterjedésétől kezdődően az egyik legnagyobb példányszámban megjelent és elkelt nyomtatványtípus volt. Folyamatos, évről évre történő kiadása a legalapvetőbb jövedelmező nyomdai tevékenységek közé tartozott.¹ A kalendáriumok elsődleges (olvasó és naplóíró) célközönsége Közép-Kelet-Európában a művelt, nemesi arisztokrácia volt.² Az idő múlásának jelzését és néhány asztrológiai jóslatot tartalmazó kalendáriumokat a kiadók a 16. század végétől egyre hosszabb és összetettebb toldalékokkal egészítették ki, ezzel is versengve egymással.³ A naptárak ezen olvasmányos részei az adott kiadó-

* A dolgozat az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös, 2003, 12; SEETHALER, Josef, *Die Kalenderdrucke – ein frühes Massenmedium? Anmerkungen zu einigen Charakteristika der Wiener Kalenderproduktion des 15. bis 17. Jahrhunderts = Österreichische Mediengeschichte*. Band 1: Von den frühen Drucken zur Ausdifferenzierung des Mediensystems (1500 bis 1918), Hrsg von Matthias Karmasin, Christian Oggolder, Wiesbaden, Springer VS, 2016, 76–86; TERSCH, Harald, *Schreibkalender und Schreibkultur*, Zur Rezeptionsgeschichte eines frühen Massenmediums, Graz, Neugebauer, 2008, 18; PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp., Eger, 2013, 184–186.

² KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig, A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 7–14; A magyarországi nemesség könyvtáiról és olvasmányairól részletesen és összefoglalóan ld.: MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, Eger, EKF, 2012; TERSCH 2013, i. m. 56–58. – A 16–18. századból nagy számban maradtak fenn különböző típusú diáriumok, melyeket a nemesi arisztokrácia tagjai, vagy a környezetükben forgolódo értelmiségiek vezettek. Ezeket a magyar történetírás már a 18. század végétől elkezdte kiadni. A kiadott napló(részlete)k listáját ld.: S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv, Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 292–302.

³ DUKKON Ágnes, *A kalendárium és a téatrum világának érintkezései – avagy néhány adalék egy 17. századi szállóige „karrierjéhez” = Szín-játék-költészet*, Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére, szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna, Bp., Partium, Nagyvárad, Protea Egyesület, 2013, 47–52.

DOI 10.17167/mksz.2021.1.39-62

tól, földrajzi térségtől, célközönségtől, illetve korszaktól és politikai helyzettől⁴ (stb.) függően változhattak. Jellemzően azonban az adott év időjárásának várható alakulására, a mezőgazdasági termésére, és járványokra vonatkozó jóslásokból épültek fel. Ezeket egészítették ki olykor a bolygók együttállásaiból az adott térség politikájára, a háborúk alakulására vonatkozó következtetések, valamint a mindennapi életre vonatkozó hasznosnak ítélt tanácsok, ismeretterjesztő, szóra-koztató írások és esetenként (világ)krónika is.⁵

A 16. századtól a naptárak számos változatban jelentek meg: például csízio,⁶ egylapos falinaptár, almanach, történeti kalendárium⁷, *Schreibkalender* stb. Az utóbbi típus abban különbözött a többi kora újkori naptártól, hogy tartalmazott rövid feljegyzések beírására alkalmas, napok szerint felosztott, előre nyomtatott oldalakat, illetve hosszabb leírások számára alkalmas üres lapokat is.

A feljegyzéseknek szánt (részben) üres oldalakkal és prognosztikkal kiegészített *Schreibkalender* mint nyomtatványtípus, és (amennyiben használták) a benne vezetett kéziratos napló egyfajta heterogén médium, komplex történeti forrás. Egyszerre kínál lehetőséget a korszak egyik legnépszerűbb a nyomtatványtípusának és használatának együttes elemzésére (írás: kalendáriumi rész, olvasás: prognosztikon rész).⁸

Dolgozatomban a Thurzó György nádor által használt, a nagybiccsei Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči levéltár anyagában az 1596-os, az 1604-es, az

⁴ G. ETÉNYI Nóra, *Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországgépben a 17. századi német nyomtatványok tükrében* = *Korall*, 38(2009), 4, 129–131.

⁵ DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig* = *A megváltozott hagyomány*, Tanulmányok a XVIII. századról, szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, ELTE Folklorisztika Tanszék, 1988, 299–312; UŐ, *A régi kalendáriumok titkairól* = *Fejezetek a magyar művelődés történetéből*, szerk. Závodszy Géza, Bp., ELTE TFK, 1992, 26–27; HERVAY Ferenc, *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban* = *Magyar Könyvszemle*, 86(1970), 4, 373–378.

⁶ A csízio verses öröknaptár, eredetileg 24 verssorból állt, minden egyes hónaphoz két sor, és minden naphoz egy szótag tartozott, melyek latin nyelven, erősen rövidített formában sorolták a kisebb és nagyobb egyházi ünnepeket, illetve a fontosabb szentek napjait. A csízio műfajáról bővebben ld. BORSA Gedeon, *A magyar csízio kialakulásának története* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*, 265–346; UŐ, *A csízio kiadástörténete* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977*, 307–379. *Régi Magyar Költők Tára*, Új folyam 12, XVI. századbeli magyar költők művei, 1587–1600. (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek) Sajtó alá rendezte Orlovsky Géza, Bp., Balassi, 2004, 565–589, 752–767.

⁷ Ezt a kalendáriumtípust mint a *Schreibkalender* elődjét részletesen elemzi: TERSCH 2013, i. m. 38–50.

⁸ Vö. TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája, Kéziratos és irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Bp., Reciti, 2017 (Irodalomtörténeti füzetek, 178), 7, 18–23.

1607-es és az 1612-es évekből fennmaradt kalendáriumokat,⁹ valamint a bennük található napló(részleteket), és az 1597-es év másolatban fennmaradt feljegyzéseit elemzem. Célom a nyomtatott kalendárium és az írott szövegrészek együttes elemzése, a kalendárium és használója viszonyának, valamint a használat céljának meghatározása.

A kalendáriumok használója: Thurzó György

Thurzó György (1567–1616) nádor (1609–1616) polgári-nagyvállalkozói eredetű, kiterjedt közép-európai kapcsolatrendszerrel bíró családja a 16. század elején emelkedett a magyar nemesi rend politikai vezető rétegébe. A több ágra bomló familia gazdasági és politikai karrierstratégiája igen nagyfokú változatosságot mutatott, tagjai foglalkoztak kereskedelemmel, hitelezéssel, de említhetők közöttük politikusok és magas rangú egyházférfiak, humanisták is. Mindezt királyi donációval kiegészítve komoly vagyont halmoztak fel.¹⁰ A 16. század első felében a Thurzó család tagjai jelentős mecénási tevékenységet folytattak,¹¹ köztük Thurzó János, Boroszló püspöke, aki itáliai és krakkói egyetemi tanulmányai után lépett egyházi pályára. A humanista, tudós főpap jelentős szerepet játszott Boroszló könyves kutúrájának fejlődésében. A boroszlói könyvkiadás később más lengyel városokra is hatást gyakorolt, ami pedig közvetlenül a magyar kalendáriumkiadást is befolyásolta: a 16–17. század fordulóján ugyanis a Magyar Királyság területén kiadott kalendáriumok többsége lengyel mintára készült.¹²

A naplóírás hagyományának nyomai Thurzó György környezetében

Thurzó György pályája csúcsára 1609-ben ért, mikor az ország nádorává választották.¹³ Biccsei udvarában – amely a 17. század elején az ország egyik meghatározó társadalmi és hatalmi-politikai tere volt – pontosan kidolgozott ügykezelés-

⁹ Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/1, 225/2, 225/3, 225/4, 225/5. Thurzó György kalendáriumairól összefoglalóan: KOČIŠ, Jozef, *Denníky Juraja a Imricha Thurzo = Slovenská Archivistika*, 2(1967), 2, 109–112.

¹⁰ PÁLFFY Géza, *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában, Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon = Történelmi Szemle*, 53(2011), 1, 64–83; SKLANDANÝ, Marián, *Hospodársky vzostup Thurzovcov = Thurzovci a ich historický význam*, ed. Lengyel Tünde a kol., Bratislava, Pro Historia Historický ústav SAV, 2012, 27–37.

¹¹ WENZEL Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc, Négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból 1497–1540*, Bp., Akadémiai, 1878, 45–63.

¹² DUKKON 2003, i. m. 46–48; VARJAS Béla, *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok = Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, szerk. Jan Rechman, István Csapláros, Wrocław, Warszawa, Kraków, Ossolineum Wydawca, 1969, 112–113.

¹³ KÁROLYI Árpád, *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása, II. közlemény = Századok*, 53(1919), 3–10, 124–156.

sel működő kancellária dolgozott. Emellett mindenhová magával vitt legalább egy titkárt, és váraiban is megkövetelte, hogy folyamatosan tartózkodjon legalább egy, aki megérkezésekor rendelkezésére áll.¹⁴ Ők készítették el a fogalmazványokat, tisztázták le a különböző iratokat és leveleket, és feltehetően tőlük származhatnak Thurzó György naplóinak nem saját kezével, illetve egyes szám harmadik személyben írt bejegyzései is. Thurzó György udvarában a kancelláriája pontos működése mellett levéltára és könyvtára rendjére is ügyelt. Könyvgyűjteményét 1611-ben rendeztette kassai titkárával, Samuel Hamellel. A revízió során Hamel (a meglévő egy mellé) három tékát készíttetett a kollekciónak számára, bekötötte az újonnan szerzett könyveket, és az 1610-ben kelt katalógust felhasználva újrendezte a gyűjteményt.¹⁵

Sem a könyvtár, sem a levéltár inventáriuma nem tartalmazza azonban a Thurzó György által használt kalendáriumok címét, sem pedig utalást a meglétükre. Ennek oka az lehet, hogy használatuk a mindennapi élethez kötődött, céljuk az „idővel való elszámolás” volt, valamint az emlékezet segítése: például, hogy Thurzó György mikor, hol járt, kinél vendégeskedett, kinek tartoznak ezzel stb. A kalendáriumokban vezetett naplók egy-egy dátumhoz rendelt rövid bejegyzéseket tartalmaznak, többnyire csupán annyit, hogy Thurzó György (és kísérete, de ezt általában nem említik) mikor, hol étkezett, mikor, hova utazott, meddig tartózkodott az adott helyen és ott kivel találkozott, ritkábban, hogy mit csinált az adott napon. Ily módon a naplók vezetésének célja a kollektív udvari emlékezet támogatása is lehetett, hiszen a ’dominus’ és közvetlen környezete, illetve tágabb értelemben véve az udvara szoros kapcsolatban állt egymással.¹⁶

A kalendáriumok nem tartalmaznak azonban semmiféle hivatalos adatot a Thurzó család politikai, társadalmi és gazdasági befolyására vonatkozóan, így feltehetően megőrzésük nem számított kiemelkedően fontosnak. Ezért is lehet, hogy szórványosan és véletlenszerűen, mindössze négy évből maradt fenn eredeti, kalendáriumba vezetett napló Thurzó György életéből, és egy Thurzó Imréről. Pedig a naplóírás hagyománya a Thurzó család környezetében a 16. század közepétől megfigyelhető. Az első magyar naplóíró által összeállított országgyűlési naplót a Thurzókkal rokonságban álló Fugger család számára készítette Feller

¹⁴ Thurzó György kancelláriájának működéséről részletesen ld: ILA Bálint, *Magánkancelláriai ügyintézés és magánlevéltári rendszer a XVII. század első felében* = *Levéltári Közlemények*, 26(1955), 1, 124–147.

¹⁵ LUDÁNYI Mária, *Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben* = *Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Bp., 1990, 271–277; IVÁNYI Béla, *Thurzó György könyvtára 1610* = *A magyar könyvkultúra múltjából*, Iványi Béla cikkei és adatgyűjtése, Sajtó alá rendezte és a függelékét összeállította Herner János, Monok István, Szeged, JATE BTK, 1983 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 505–535; DUKKON Ágnes, *A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában* = *Magyar Könyvszemle*, 120(2004), 2, 119–130.

¹⁶ KOLTAI András, *Udvar és rendtartás a 17. századi Magyarországon* = *Uő, Magyar udvari rendtartás, Utasítások és rendeletek 1617–1708*, Bp., Osiris, 2001, 7–26.

Miklós 1546-ban.¹⁷ Illésházy Tamás, a Thurzó Györggyel egy szellemi és politikai körbe tartozó Illésházy István nádor apja 1547-től vezetett naplót. (A két család később Illésházy István unokaöccse, Gáspár, és Thurzó György lánya, Ilona házasságával rokonságba is került egymással.) Révay István – akinek unokaöccse, Gáspár szintén beházasodott a Thurzó családba – a 16. század közepétől már feltehetően vezetett naplót. Bár az eredeti dokumentum nem maradt fenn, fia, László abból másolta ki az ő életét megelőző családi adatokat.¹⁸ Thurzó György számára ezek mintául szolgálhattak.

Závodszy György 1586-tól vezette naplóját előbb Thurzó György, majd Thurzó Imre titkáráként. A feljegyzések egy részét Bél Mátyás az 1735-ben Pozsonyban megjelent *Adparatus ad historiam Hungariae* című munkájában közzétette,¹⁹ az eredeti napló azonban ismeretlen helyen lappang, vagy megsemmisült a történelem viharában. Závodszy György a naplót 38 éven át (1586-tól 1624-ig) vezette. Az egyes évek Bél Mátyás által kiadott bejegyzései nem festenek teljes képet a szövegről. A szövegkiadásban az egyes éveknél néhol egy, és máshol is csak maximum tíz bejegyzés szerepel, Bél feltehetően saját szempontjai szerint kiválogatta és egymás mellé fűzte az adott év az országos politika szempontjából legfontosabbnak ítélt bejegyzéseit.

Bél Mátyás szövegkiadásából nem állapítható meg, hogy a Závodszy György a naplót kalendáriumokba írta-e, vagy naplókönyvbe, esetleg füzetbe. A szöveg néhány helyen utal azonban kalendáriumhasználatra: Báthory István halála például így szerepel benne: „*December 12. napján az régi kalendárium szerint. [...]*”²⁰ Tehát Závodszy György feltehetően használt kalendáriumot, ha feljegyzéseit nem is abba vezette, vagy később átvezette naplókönyvébe.²¹

A megjegyzés arra is utal, hogy Závodszy György négy évvel XIII. Gergely pápa új naptárt bevezető rendelete, és II. Rudolf azt megerősítő rendelete után is (részben) a régi naptárt használta. Thurzó György 1603-ban egy levelében maga is az ő kalendárium használatára utalt. A tizenöt éves háború idején Szentendre

¹⁷ PAULINYI Oszkár, *Az első magyar országgyűlési napló (Feller Miklós naplója az 1546. évi pozsonyi országgyűlésről) = A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, 4(1934), 204–230.

¹⁸ IPOLYI Arnold, *A Révay család naplója 1555–1661 = Új Magyar Múzeum*, 7(1857), 1, 444–449.

¹⁹ *Závodszy György naplója 1586–1624 (Bél Mátyás kiadásának hasonmásával)*, fordította, a jegyzeteket és az előszót írta TUSOR Péter Bp., Universitas, 2011, 49–76; TÓTH, Gergely, *The First Edition of Nicolaus Olahus' Hungaria in Matthias Bel's Adparatus (1735) = Nicolaus Olahus 450. Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus*, Hrsg. von Emöke Rita Szilágyi, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Balassi Institut, Collegium Hungaricum Wien, Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, 2019 (Publikationen der Ungarische n Geschichtsforschung in Wien Bd. 17), 125–126; TÓTH Gergely, *Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete, A Collectio scriptorum Hungaricorum = Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 2, 173–181.

²⁰ *Uo.*, 17.

²¹ Vö. S. SÁRDI 2014, i. m. 104–107.

alatt vesztegelt hadaival, s kalendáriumai segítségével tartotta számon a napokat, várva, hogy az oszmán csapatok várhatóan mikor vonulnak téli szállásaikra. „Az mi táborunk felől egyebet nem írhatok, hanem hogy az mint veszem eszemben, ez az mostani hadakozásunk csak ebben kezd elmúlni, holott az török túl az Dunán vagyon elég erős helyen, és mi innét; sem az ellenségnek nincsen módgya, hogy jó alkalmatossággal reánk jühessen, azonképen minekünk sincsen módunk, hogy velek megvíhassunk. Hirdetik, hogy hidat akarna által csinálni reánk, az mint ez elmúlt éjjel is hozták vala hírül, hogy immár csinálják az hidat, de noha semmi nem volt az hírben, mindazonáltal csak vigyázásban aluvás nélkül mulateánk el ez elmúlt éveit. Nem is tarthat immár sokáig az tábor, mert az ó kalendárium szerint, Szent Demeter napja, mához tizennégy nap; tovább immár annál az török sem késhet, és minekünk is el kelletik oszlanunk.”²²

Thurzó György fennmaradt kalendáriumai azonban mind az új számítási rendszert követik. Ennek oka, hogy a legkorábbi fennmaradt kalendárium (1596-ból), melyet Thurzó György használt, a nagyszombati kalendáriumsorozat része, a nyomda pedig, amely ezeket a darabokat gyártotta, már közvetlenül a pápai rendelet után, az 1582-ik év végére vonatkozóan is kiadott új kalendáriumot, 1583-tól pedig az új számítás szerint jelentette meg őket.²³ A másik két darab pedig az új számítást szintén gyorsan átvevő Formica-nyomdában készült.

Závodszy György naplójának szövege tartalmaz visszaemlékező részeket is, például az 1608-as év bejegyzései előtt egy, az adott év eseményeit összefoglaló leírás található (a Rudolf és Mátyás királyok közötti hatalomváltásról),²⁴ és későbbi betoldásokat is, például az 1616-os évben, Thurzó György halálának bejegyzésénél olvasható egy betoldás 1620-ból, amely az elhunyt nádor sírkövének feliratát jegyzi föl,²⁵ így látható, hogy a naplóhoz a szerző később többször is visszatért. Závodszy György és Thurzó György naplófeljegyzései számos ponton párhuzamba állíthatók egymással. Sőt feltételezhető, hogy Závodszy használta is a főúr mindennapjait megörökítő feljegyzéseit a maga által vezetett szöveg elkészítéséhez. Titkárként hozzáférése lehetett a Thurzó György által vezetett kalendáriumokhoz, sőt, mivel több kéz írása vezette a naplókat, nincs kizárva,

²² Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Szentendre, 1603. október 23. = *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez*, közrebocsátva gróf Zichy Edmund árva uradalmi teljhatalmú igazgató megbízásából, Bp., Athaneum, 1876, II, 96.

²³ XIII. Gergely pápa 1582. február 24-én kiadott rendelete alapján az 1582-ik évben október 4-e után október 15-e következett, ezt azonban számos protestáns ország évekig nem fogadta el. II. Rudolf német-római császár 1582 decemberében próbálta elfogadtatni a rendekkel az új naptárrendszert, de az augsburgi birodalmi gyűlés elvetette a reformot. Ezután az uralkodó egy rendeletet bocsátott ki, mely szerint az 1583-as év október 4-ét október 15-nek kell(ett volna) követnie, ezt azonban csak a Birodalom katolikus tartományai fogadták el, 1584 elején. Magyarországon az 1588. évi 28. törvénycikk mondta ki a régi naptár eltörlését, az erdélyi rendek ugyan ezt a döntést az 1590-ben hozták meg. NAGY Balázs, *A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon* = *Magyar Könyvszemle*, 102(1986), 1, 61–67.

²⁴ TUSOR 2011, i. m. 31.

²⁵ *Uo.*, 38–40.

hogy az övé is köztük van. Závodszy az 1607-es évben Thurzó György prágai utazását így foglalta össze: „Május 20. napján, miután sürgősen hívták, őnagysága, gróf Thurzó György először Bécsbe, majd 29-én Prágába utazott, ahová május 30. napján érkezett meg, és 31-én audiencián vett részt.” Thurzó György naplója ebből az időszakból ugyanezeket az adatokat tartalmazza.

Thurzó György mostohaapja, Forgách Imre²⁶ is vezetett naplót: 1545-től 1598-ig jegyezte fel családjá és szélesebb rokoni körében a születéseket, a halálozásokat és a menyegzőket, néhány személyes megjegyzéssel kiegészítve.²⁷

Egy 1579-ben Frankfurt am Main-ban kiadott *Biblia* bejegyzései (a *Teremtés* könyvétől *Esdrás* könyvéig folytatólagosan) párhuzamot mutatnak Forgách Imre naplójegyzeteivel. A címlap szerint „Georgius Thurzo comes comitatus Arvensis etc.” írta a bibliában található bejegyzéseket, a titulusból következően legkorábban 1606-tól. A szöveg visszatekint azonban a korábbi évtizedekre is, Thurzó György ugyanis apja születésétől, majd saját és testvérei életének adatait megadva írja le a családjában történt születések, házasságkötések és halálozások dátumát.²⁸

A kalendárium mint nyomtatott forrás. A Thurzó György által használt kalendáriumok

1593, 1594, 1603

Bár a legkorábbi, Thurzó György által használt kalendárium az 1596-os évből maradt fenn, a főúr 1593. február 14-én Pozsonyból küldött kalendáriumot a feleségének, Czobor Erzsébetnek (feltehetően még erre az évre).²⁹ 1594. október 18-án kelt levele mellé szintén kalendáriumot küldött: „Szerelmes szivem, ujságul egy új kalendáriumot küldöttem, kérlek vedd tülem jó néven”,³⁰ és ugyanerre

²⁶ Forgách Imre Thurzó György édesanyjának, Zrínyi Katalinnak a férje, Thurzó György mostohaapja, első feleségének nagybátyja. SZABÓ András, *Majdnem történetíró, Forgách Imre befejezetlen történelmi munkája az 1588-as szikszói csatáról = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Lengyel Réka, Bp., MTA BTK ITI, 2015.

²⁷ KOMÁROMY András, *Forgách Imre naplója = Turul*, 7(1889), 70–78; a fent említett személyek humanista szellemi köréről: Antonine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 80(1976), 4, 490–496; *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, sajtó alá rend. Stoll Béla, ford. Pirnát Antal, bev., szerk. Klaniczay Tibor, jegyz. V. Kovács Sándor, életrajz Komlovszki Tibor, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola, 1970.

²⁸ BARABÁS Samu, *Genealogiai följegyzések = Történelmi Tár*, 7(1884), 4, 777–782.

²⁹ *Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek*, Pozsony, 593. február 14. = ZICHY 1876, i. m. I, 20.

³⁰ *Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek*, Gerencsér, 1594. október 18. = ZICHY 1876, i. m. I, 117–118.

utalt pár nappal később, az október 23-án kelt levelében is: „Akarván kedig ezzel is szerelmes szívem, hozzád való szerelmemet megmutatnom, egy új kalendáriumot szépen bekötve, más könyvvel egyetemben, kiből török ellen való imádságok is vannak, küldtem. Én édes szívem vedd én tőlem, mint szerelmes társodtól jó néven és jó kedvvel.”³¹

Czobor Erzsébet 1592-ben írástudatlanként ment hozzá Thurzó Györgyhez, a főúr azonban elvárta, hogy gyakori távollétei alatt feleségével az íródeákok megkerülésével is tudjon kommunikálni.³² 1593. december 1-én kelt levelében utal rá, hogy felesége olyan levelet küldött neki, melynek egy részét maga írta: „Hogy magad kezdedvel édes lölköm irtál az levélben egynehány ígét, szívem szerint láttam és jó néven vettem tőled, mint szerelmes és édes tanítványomtól, hogy jól tanulsz, én is valami szép török morhát viszek ajándékon, csak meglásd, hogy még ennél is jobban tanulj írni, mert ha vétek esik az írásban, ha Isten haza viszen jó egészségben, talán megkezdik az tanítvánt suprálni³³, ha nem egyébbel, de egy néhány szép csókkal.”³⁴ A kalendáriumküldés tehát Czobor Erzsébet írás- és olvasástudásának elmélyítését (is) szolgálhatta. Az asszony tudása azonban hiányos maradt, levelei gyakorlatlan kéz írását mutatják, gyakran nehezen értelmezhetőek, és rendszeresen nem, vagy csak úgy keltezi őket, hogy „irtam pinteken”.³⁵

Ezen adatok, illetve a már említett 1603-ban kelt levél (mely szintén utal a kalendáriumhasználatra) alapján feltételezhető, hogy a kalendáriumhasználat Thurzó György mindennapjainak része volt azokban az években is, melyekből nem maradt fenn példány. Hogy mikor kezdett el (vagy mások mikor kezdtek el az ő mindennapjairól) naplót vezetni, nehéz meghatározni, de feltételezésem szerint hatással lehetett rá az Ernő főherceg udvartartásában eltöltött évek tapasztalata,³⁶ valamint saját udvarának kialakítása, és ahogyan karrierjében előre haladt az országos tisztségek viselése felé, kancelláriájának szerveződése is.

³¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Gerencsér, 1594. október 23. = ZICHY 1876, i. m. I, 120.

³² LENGYEL Tünde, *A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek = A női kommunikáció kultúrtörténete*, szerk. Sipos Balázs, Krász Lilla, Bp., Napvilág, 2019, 25–30.

³³ megvesszőzni

³⁴ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Fülek, 1593. december 1. = ZICHY 1876, i. m. I, 39–40.

³⁵ LENGYEL Tünde, *Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné, czoborszentmihályi Czobor Erzsébet = Nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. Fábri Anna, Várkonyi Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 141–142; BOZAI L., Zsuzsanna, *Korespondencia Juraja Turzu a jeho manželky Alžbety Coborovej = Zborník Oravského múzea*, 15(1998), 57–63.

³⁶ ÖStA AVA Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv (Depositum) Kart. 797, 1585. jún. 30.

1596

Thurzó György 1596-os évben használt kalendáriuma sérült, kötése nem maradt fenn, oldalai egészen március közepéig hiányoznak.³⁷ A prognosztikon rész ép, bevezetőjeként „Az nevezetes Magyarországnak, legfőbb esztergomi egyházában választatott minden rendbeli lelki fejedelmeknek és papi rendeknek” tett ajánlását Pécsi Lukács.³⁸ Ez alapján a kalendárium azonosítható: a Pécsi Lukács által fordított, 1578-tól 1604-ig folyamatosan, Nagyszombatban, a Telegdy Mihály által alapított káptalani nyomdában megjelent kalendáriumsorozat tagja.³⁹ A 38 oldalas, nyolcadrés nagyságú kiadvány több példánya is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban. Ezek alapján a biccsei példány március közepéig hiányzó részei kiegészíthetők.⁴⁰ A kalendárium hiányzó feljegyzései pedig egy későbbi átíratból ismerhetők meg.⁴¹

A kalendárium felépítése a 16–17. század fordulóján megjelent magyar nyelvű *Schreibkalenderek* bevett formuláihoz igazodik. Minden hónap egy, a hónap első felét összefoglaló oldallal indul, melyen az egyházi év egyes szakaszainak elnevezéséből, illetve a szentek ünnepeiből kialakult hónapnév szerepel. Ez alatt egy fametszetes hónapkép látható, melyen az adott hónap állatövi jegye (általában a kép valamelyik sarkában, felhőben), valamint az ekkor szokásos (általában paraszti) tevékenység jelenik meg.

Az egyes képek alatt, a napok mellett a kalendárium megjelöli a hozzájuk tartozó szenteket, valamint az ünnepnapokat. Néhány nap mellett újszövetségi események rövid leírásai is olvashatók. A napok mellett szerepelnek továbbá különböző jelek: állatövi jegyek, valamint az adott napon előnyös tevékenységek szimbólumai (ezek feloldását a szerző címdalt követő lapon adja meg). A következő oldalon az adott hónap latin neve szerepel, alatta valamilyen rigmus olvasható, majd pedig a hónap első felének napjai, csupán számozással. Ezt egy rövid feljegyzések számára kialakított oldal követi, melyre a napok számozását nyomtatták. A hónap első felének összefoglaló oldala, és ez, a feljegyzések meg-

³⁷ Štátný archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/2.

³⁸ *Uo.*, 34–36; Kovács Sándor Iván, *Felföldi íróportrék, Egy nagyszombati és egy nyitrai író = Palócföld*, 48(2002), 6, 638–642.

³⁹ SCHUPPENER, Georg, *Das Calendarium Tyrnaviense = Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)* hrsg. Klaus-Dieter Herbst, Werner Greiling. Bremen, édition lumière, 2018, 97–108; ROZSONDAI Marianne, MUCHENHAUPT Erzsébet, *Telegdy Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötésesorozat = Magyar Könyvszemle*, 116(2000), 3, 286–288; *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, ford. Pécsi Lukács, szövegét közzéteszi Kőszeghy Péter, a kísérőtanulmányt írta Uray Piroška, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12), 5–12; V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziasztó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 73–76. – A nagyszombati kalendáriumsorozat egyes darabjainak bibliográfiai leírásai: RMNY 441; 442; 47; 495; 515; 531; 550; 570; 589; 600; 619; 631; 649; 669; 725; 749; 764; 782; 809; 837; 861; 867.

⁴⁰ OSZK, RMNY, FM2/2584, FM2/2893, MRK I. 284c, RMKI. 284c (cop.)

⁴¹ Štátný archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/1.

tételére szolgáló oldal a kalendáriumot kinyitva egy oldalpárt alkotnak, így a használó közvetlenül összevethette őket. A kalendárium hosszabb bejegyzések tételére alkalmas üres lapokat nem tartalmaz.

A nyomtatványban a naptári rész⁴² után következik az ajánlás, majd a prognosztikon,⁴³ melyben a szerző a Hold és a bolygók állásai alapján következtéseket von le az 1596-os év várható időjárására, a termésre, a bányászatra, a betegségekre, illetve a háborúra és a békére vonatkozóan. A 16–17. század fordulóján nyomtatott nagyszombati kalendáriumok prognosztikonjai rendre az év összefoglalásával indulnak. A szerző elmagyarázza az egyházi és az asztrológiai év kezdete közötti különbséget, és megjegyzi, hogy ő a csillagászati év kezdetétől, március 21-től végzi számításait és előrejelzéseit. Ezt követően meghatározza az adott év uralkodó csillagát, ami alapvetően befolyásolja majd az elkövetkezendő hónapok történéseit is. A Hold állását hétről hétre elemzi, és ez alapján jósolja meg a várható időjárást, sőt következtet a politika alakulására vonatkozóan is.⁴⁴

A magyar nyelvű kalendáriumban a feljegyzések magyar és latin nyelven vegegyesen olvashatók, a napok felsorolásával előre nyomtatott oldalak kialakításához igazítva. A jegyzetek között több kéz írása is elkülöníthető. A hónapok napjait összefoglaló oldalakon egy-egy tételt a napló (valamelyik) szerzője aláhúzta, de ennek miertjéért egy kivétellel nem adta meg. A kivételt 1596. április 23. jelenti, mikor is Thurzó György Nagyszombatba küldetett orvosért.⁴⁵ Ez alapján feltételezhető, hogy a többi aláhúzott nap is valamely kiemelt (hasonló) eseményt jelöl, esetleg levelek, vagy udvari személyek, familiárisok küldését vagy érkezését. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a kalendárium használója egy adott eseményt, illetve cselekvéstípust jelzett ily módon, amely alól az orvos némiképp kivételt jelentett, ezért is kellett megjegyzéssel is ellátni az aláhúzást.

1597

Az 1597-es év feljegyzései csupán két későbbi (18. századi, illetve 20. századi átiratban maradtak fenn),⁴⁶ ezek egy részét – melyek Thurzó György velencei utazását örökítették meg – Kovács Sándor Iván és Monok István kiadták a *Magyar utazási irodalom, 15–18. század* című munkájukban.⁴⁷ Az utazás során

⁴² Štátny archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/2. 1–33.

⁴³ *Uo.*, 37–58.

⁴⁴ *Uo.*, 34–58.

⁴⁵ *Uo.*, 6.

⁴⁶ Štátny archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/1, 3–9; Országos Széchényi Könyvtár Quaart. Lat. 357.

⁴⁷ *Thurzó György feljegyzései velencei útjáról (1597) = Magyar utazási irodalom 15–18. század*, A válogatás és az utószó Kovács Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek Monok István munkája, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar emlékirók), 285–291.

Thurzó György és kísérete Stájerországon és Karintián keresztül Velencébe ment, ahol május 4-én részt vettek a dózse feleségének koronázási ünnepségén. Ezt követően néhány napot eltöltöttek a városban, vásároltak és megtekintették a nevezetességeket, majd május 9-én Gradón és Tireszten át elindultak visszafelé, végül május 31-én értek vissza Biccsére.

Az egyes szám első személyben íródott naplófeljegyzések januártól egészen októberig tartanak, a velencei utazás leírása április 23. és május 31. közé esik. Ez a napló-részlet (a többitől eltérően) nem csupán azt örökítette meg, hogy Thurzó György honnan hova utazott és mikor, illetve, hogy kivel találkozott, hanem azt is, hogy hogyan töltötte az idejét. Megtudható belőle például, hogy az utazás során több napig beteg volt, szemfájdalom kínozza, és eret is vágatótt. Az egyik latin nyelvű bejegyzésben Istenhez is szól, és a saját érzelmeiről is vall, ami a többi kalendárium tárgyilagos feljegyzései között igen ritka. „[Május 1.] Uram isten, legyen neked tisztelet és dicsőség, hogy nekem [...] a te csodálatos művedet, a tengert engedted meglátnom, kegyeskedjél, uram, irányítani utamat, hogy szerencsésen hajózva befejezhessem az utazást, és épen egészségben térjek vissza enyéimhez, s őket hasonlóképpen jó és kedvező egészségben találjam, kegyeskedjél velem lenni [a te] fiad, a mi urunk, Jézus Krisztus által és kedvéért, amen. E nap estéjén bárkán indultunk Velence felé a tengeren keresztül – éjszaka nagyon nyugtalan a tenger, mégsem féltem.”⁴⁸ Három nappal később részletesen leírta a velencei dózse feleségének koronázását, részletezve a felvonulást és a ceremóniát is.

Velence elkápráztatta Thurzó Györgyöt. Az ott látottakról olyan szavakkal írt, mint „csodálatos – hihetetlen, ha valaki saját szemével nem láthatja”. Maga a város leírása a korabeli utazáselméleti irodalom szabályszerűségeit követi: először jellemzi a város fekvését, majd sorra veszi nevezetes épületeit és kincseit. Thurzó György könyvtárának inventáriumában egyetlen klasszikus korabeli utazáselméleti munka sem található meg, mégis minden bizonnyal ismerte sógora, Forgách Mihály⁴⁹ ezek alapján összeállított, és 1587-ben Wittenbergben megjelent „Beszéd az utazásról és dicsőségéről” című egyetemi beszédét.⁵⁰

Thurzó György az 1597-es évre a felségének is küldött egy kalendáriumot: „Újságul most, édes szívem, egyebet nem küldhettem, hanem ez eljövendő esztendőre

⁴⁸ *Uo.*, 287 (Kulcsár Péter fordítása).

⁴⁹ Forgách Mihály Thurzó György első feleségének, Forgách Zsófiának az öccse volt. *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, közléteszi a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Reneszansz-kutató Csoportja ; [a szövegeket gond. Stoll Béla ; latinból magyarra ford. Pinnát Antal ; jegyzetekkel ellátta V. Kovács Sándor ; bevezette és szerk. Klaniczay Tibor], Budapest, Magyar Iparművészeti Főiskola, 1970. 12; SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig, Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598 = Irodalomtörténeti Közlemények*, 90(1986), 5, 493–496.

⁵⁰ *Forgách Mihály: Beszéd az utazásról és dicsőségéről* = KOVÁCS, MONOK szerk. 1990, i. m. 7–33; vö. Kovács Sándor Iván = *Justus Lipsius és a magyar késő-reneszansz utazási irodalom = Helikon*, 17(1971), 1, 429–435; Uő, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = Uő, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi, Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 112–126.

való kalendáriumot küldtem. Adgya az Ur Isten, hogy sok új esztendőkre való kalendáriumokat olvashass és láthass mindazokkal egyetemben, az kiknek veled egyetemben életeket kívánod.”⁵¹ Bár egyetlen olyan darab sem maradt fenn, amely Czobor Erzsébet mindennapjait örökítette volna meg, de a gesztus bizonyítja, hogy Thurzó György és közvetlen környezete is mindkét funkciójában (írásra és olvasásra) is használta a kalendáriumokat. Ez a szokás olyan erősen része volt a Thurzó család nőtagjai mindennapjainak (is), hogy Thurzó Imre felesége, Nyáry Krisztina második, Esterházy Miklóssal kötött házasságával az Esterházy családba is továbbvitte. Az 1624-es évtől vezetett családi naplóban Nyáry Krisztina előbb összegezte az addigi életét, majd mintegy az új házassággal új fejezetet (és naplót) kezdve vezette gyermekei születését és halálát, valamint az életének más fontosabb eseményeit (például katolizálását, férje nádorrá választását stb.).⁵²

1604

Az 1604-es évre készült kalendárium hiánytalan, ép állapotban maradt fenn. A Pécsi Lukács által szerkesztett nagyszombati sorozat utolsó darabja. A kalendáriumot Pécsi Ioannicius Gabriel krakkói csillagász munkájából fordította. A nyomtatvány dísztelen címodallal kezdődik, ezt követően két oldalon a benne használt jelek magyarázata, majd a vasárnapok és az ünnepnapok számának ismertetése következik, oly módon, hogy egy előre megírt szövegbe az adott évre jellemző számokat utólag illesztették be (olykor elcsúsztatva). Az 1604-es évre készült kalendárium az 1596-oshoz képest két-két üres oldallal bővült a hónap első felét összefoglaló oldal és a rövid bejegyzéseknek szánt oldalak között.⁵³

A kalendárium fametszetes hónapképei a 16–17. század fordulójára már a bevett rendet követik (az adott hónapban uralkodó csillagjeggyel együtt): a januári lakomát ábrázol és tűz mellett melegedő embereket, a februári vetést, a márciusi szőlőmetszést, az áprilisi fejest és vajköpülést, a májusi csónakázást, a júniusi birkanyírást, a júliusi aratást. Az augusztusi hónapkép helyett ismét januári következik, de az ábrázolás jelentősen eltér a kalendárium januári hónapképétől, minden bizonnyal egy másik sorozatából származik. A szeptemberi hónapkép szántást ábrázol, az októberi szőlőpréslést, a novemberi kendertilolást, a decemberi pedig disznóölést.⁵⁴

⁵¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Vác, 1596. szeptember 18. = ZICHY 1876, i. m. I, 181.

⁵² S. SÁRDI 2014, i. m. 265, 268; SZILÁGYI Sándor, *Az Esterházyak családi naplója = Történelmi Tár*, 11(1888), 2, 209–224.

⁵³ Štátný archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/3.

⁵⁴ BÁNFI Szilvia, *A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562) könyvdíszjeinek utóélete a magyarországi nyomató műhelyekben = Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 1, 26–54; V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszjelei, 1473–1600*, Bp., OSZK, 2004 (Hungarica Typographica, 1), 110–117.

A kalendáriumot Pécsi Lukács „az nemes és fő Pozsony vármegye vice ispánjának, Amade Mihálynak”⁵⁵ ajánlotta.⁵⁶ Ezután következik a kalendárium prognosztikon része: előbb az uralkodó bolygó meghatározása, és ennek következményei, majd a várható mezőgazdasági termésre és bányászatra, betegségekre, hadra és békességre vonatkozó jóslatok, illetve a bolygók állása alapján a magyarországi és ausztriai politikai és (háborús évek lévén) hadi eseményekre vonatkozó következtetések, végül a Hold járása alapján részletes időjárési előrejelzések.⁵⁷

A kalendárium bejegyzései nagyrészt magyar, kisebb részt latin nyelvűek. A magyar nyelvű jegyzetek több kéztől származnak, Thurzó Györgyre mindegyik „az Úr ő Nagysága” megszólítással utal. Ezeket a bejegyzéseket egészítik ki Thurzó saját kezű, latin nyelven írt feljegyzései. A kalendárium az adott hónap napjait összegző oldalainak egyes napjai itt is aláhúzottak, az egyik ilyen napot (április 9.) Thurzó György 40 forint kiadásához kötötte. Az 1604-es évre kiadott kalendáriumba tehát alapvetően Thurzó György írnokai vezették be a főúr mindennapi eseményeit, Thurzó maga csak néhány megjegyzést, illetve kiegészítést fűzött hozzájuk. A kalendárium április 9-től július 4-ig tartalmaz hosszabban összefüggő, naponta lejegyzett adatokat, a többi hónapokban jellemzően csak néhány napra, vagy egy hétre vonatkozóan követik egymást a bejegyzések. A naplójegyzetek mintázata Thurzó György biccei udvarában való tartózkodását, illetve az udvar elhagyását rajzolja ki: a bejegyzések ez utóbbi esetben keletkeztek. Ez alapján feltételezhető, hogy a Thurzó György kíséretébe tartozó titkár(ok) magukkal vitték a kalendáriumot, az alapján tartották számon az idő (a napok) múlását, valamint mintegy ezzel elszámolva, felvezették a megőrzendőnek ítélt adatokat és a főbb eseményeket. A lejegyzett történések legnagyobb része a Thurzó Imre által kiadott (de elsősorban a korábbi évek rendjét megerősítő) udvari rendtartás leginkább szabályozott aktusai közé tartozik: étkezés, bevonulás, illetve kivonulás (ezek helyének megjelölésével). A napló vezetésének célja ily módon az udvar mindennapi, szabályozott működésének rögzítése is lehetett.⁵⁸

1607

A 1607-es évre készült kalendárium német nyelvű, számításait Wilhelm Rechperger, a bécsi egyetem orvosdoktora és filozófusa végezte, és Margaretha Formica (Leonhard Formica özvegyének) nyomdája⁵⁹ adta ki Bécsben. A kalendárium cím-

⁵⁵ Amade Mihány unokaöccse, István egyébként később Thurzó György legidősebb lánya, Zsuzsanna negyedik férje lett. Vö. NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I, Pest, 1857, 29–30.

⁵⁶ Štátny archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/3.

⁵⁷ *Uo.*, 100–126.

⁵⁸ KOLTAI 2001, i. m. 63–65.

⁵⁹ BENZING, Jozef, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1963, 457–459; MOTNIK, Marko, *Excudebat Leonhardus Formica:*

lapján 18 Bécs környéki város fametszetes képe látható: legfelül az oldal teljes szélességében maga Bécs, alatta jobb oldalon fentről lefelé: Bécsújhely, Baden (bei Wien), Kismarton, Bruck an der Leitha, Tulln (an der Donau), Hainburg és Sopron, majd alul jobbról balra: Pozsony, Judenburg, Bruck an der Mur, és Gárc, majd a bal alsó sarokból felfelé: Klosterneuburg, Krems, Wels, Stertr, Ens és Linz.⁶⁰

A címoldalt követő két oldalon a kalendáriumban használt jelek magyarázata olvasható, majd a vasárnapok és az ünnepnapok számának ismertetése következik. Ugyanezen az oldalon a kalendárium megadja például, hogy a Krisztus születése utáni 1607-es év a teremtéstől számítva az 5569-ik esztendő, a vízözön után pedig a 3913-ik, valamint az egyes egyházi ünnepek közötti hetek számát is.

A kalendárium, bár szerkezetében megegyezik a nagyszombati darabokkal, a nyomtatott oldalak megjelenésében számos jelentős eltérést mutat. Az egyes hónapok napjai egy összefoglaló oldalon szerepelnek. Az oldal három hasábra osztott: az elsőben jellemzően négy fametszetes képpel illusztrálva jelennek meg a Jézus életének az adott hónapra eső nevezetes eseményei, a második hasámban a napok egymás alatt, névnapokkal, majd a harmadikban az egyes napokhoz rendelt állatövi jegyek és az adott napra ajánlott tevékenységek. Minden, a hónapok napjait összefoglaló oldal után négy üres oldal található a kalendáriumban, majd egy előre nyomtatott, a rövid feljegyzések megtételére szánt oldal. Ezek után a következő hónap összefoglaló oldala jön, majd ismét négy üres oldal, majd egy a rövid feljegyzéseknek szánt oldal, és a következő hónap összefoglaló oldala.⁶¹

A kalendáriumot a prognosztikon elején Wilhelm Rechperger az asztronómia művészetéről szóló írásával Korneuburg város bírójának és tanácsának ajánlja. Ezt követően a nap járásából és a bolygók együttállásából, valamint külön kitérve az 1607-es évben várható nap- és holdfogyatkozásokra, különböző asztrológiai jelenségekből következtet az időjárásra.⁶²

A kalendáriumba tett feljegyzések többsége latin nyelvű, szinte kivétel nélkül a hosszabb feljegyzéseknek szánt üres oldalakra íródott. A rövid feljegyzések számára kialakított oldalakon szereplő jegyzetek nem egyeznek az azonos naphoz tartozó hosszabb bejegyzésekkel, és többnyire kiadásokat jegyeznek. Az udvari élet különböző eseményeit más-más kezek jegyezték fel latin és magyar nyelven vegyesen. A kalendáriumfeljegyzések egyik szerzője szeptember 30-án latin nyelven jegyezte be, hogy Thurzó György elindult Bécsből Pozsonyba, majd október elsején azt, hogy onnan továbbutazott Nagyszombatba, másnap pedig Trencsénbe, ahonnan október 3-án indult és érkezett meg Biccseré. Ezt követően egy másik kéz 6-án adatokat jegyzett le a Thurzó Judit kézfogójára való készülő-

Leonhard Formica (Lenart Mravlja) und seine Musikdrucke = Musicological Annual, 51(2015), 2, 29–31; V. ECSÉDY Judit, Bécs, 17. századi nyomdafelszerelésünk egyik forrása = Magyar Könyvszemle, 121(2005), 1, 25–41.

⁶⁰ Štátny archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/4.

⁶¹ *Uo.*, 6–77.

⁶² *Uo.*, 79–89.

désről magyar nyelven, Thurzó György maga pedig ugyan ezen a napon, hogy „May nap del eloth tizedfel orakor Thw̄rzo Stanislo ocsem uram szerelmes At-tiafiat sep ferfiui magzattal megh aldotta az Isten.”⁶³

1612

A latin nyelven nyomtatott, 1612-es évre szóló kalendárium lapjai hiánytalanul fennmaradtak, bár kötése hiányzik. Készítője szintén Wilhelm Rechperger, kiadója pedig a bécsi Margaretha Formica volt. Az előzővel ellentétben a címlapon nem szerepelnek képi ábrázolások, a belső nyomtatott oldalak elrendezése pedig a nagyszombati kalendáriumokéval egyezik meg. A címoldal után egy összefoglaló oldal következik, ami megadja, hogy az 1612-es év a teremtéstől számítva az 5574-ik, a vízöntőtől számítva a 3918-ik, illetve II. Rudolf német-római császár regnálásnak kezdetétől a 37-ik, és II. Mátyás magyar király koronázásától számítva a negyedik. Ugyanezen az oldalon található a kalendáriumban használt jelek és rövidítések feloldása is. A kalendárium ezt követően (kisebb eltérésekkel, de szerkezetében lényegileg) a pozsonyi kalendáriumok rendje szerint épül fel: a hónapok első felét összefoglaló minden oldalt hónapkép díszíti, ezek témájukban és ábrázolásmódjukban is számos hasonlóságot mutatnak a nagyszombati kalendáriumokkal. Kivételt jelent a januári hónapkép, ami egyszerre, a képet két-felé osztva ábrázol étkezést és szánkózást is. A hónapkép alatt minden adott oldal három részre osztott: az első sávban a napok és a szentek neveinek napjai olvashatók, a másodikban az egyes napokhoz rendelt csillagképek, a harmadikban pedig az adott napokon előnyös/ajánlott tevékenység. Az összefoglaló oldalakat két üres oldal követi, majd egy, rövid bejegyzések számára kialakított oldal, a tetején rigmussal. Ezután következik minden adott hónap második felének összefoglaló oldala, képi ábrázolás nélkül. Az hónapokat összefoglaló oldalakon adott napoknál újszövetségi események rövid leírása olvasható.

A latin nyelvű kalendáriumban ajánlás nem olvasható. A prognosztikonban a szerző a bolygók állása alapján feltételezhető időjárás részletes elemzésére helyezi a hangsúlyt, pontosan megjelölve az egyes együttállásokat és elemezve azok következményeit.

A kalendárium feljegyzései nagyobb rész latin, kisebb részt magyar nyelven készültek. A jegyzetek kivétel nélkül az üres oldalakon olvashatók, a rövid bejegyzések tételére kialakított oldalakra egyik kéz sem írt. Az 1612-es kalendáriumban is előfordul az a gyakorlat, hogy a hónapok napjait összefoglaló oldalon aláhúzták azt a napot, melyhez a mellette lévő üres oldalra írt bejegyzés kapcsolódik. A bejegyzések sűrűségét tekintve ez a napló is igen vegyes képet mutat: egyes időszakokban minden napra vonatkozóan tartalmaz jegyzeteket, máskor viszont teljes hónapok is üresen maradtak.

⁶³ *Uo.*, 61.

A naplóírás funkciói. Thurzó György nádor naplóinak jellemzői

Az 1596-os napló első bejegyzése a pozsonyi országgyűlésről tudósít. Január 13-án megérkezett az erdélyi fejedelem Pozsonyba, a következő feljegyzés pedig arról, hogy 19-én pedig véget ért a gyűlés. A kalendárium ezt követően egészen júniusig nem tartalmaz bejegyzést, június 8. és 31. között viszont minden nap: Thurzó György feleségével és kíséretével Nagyidára utazott Czobor Mihály és Melith Klára menyegzőjére. Ez alapján az S. Sárdi Margit *Napló-könyv, Magyar nyelvű naplók 1800* előtt című monográfiájában kialakított napló-kategorizálás műfaji rendszerébe sorolva Thurzó György naplói „a beírás gyakorisága szerint” vizsgálva a folyamatosan, de alkalmi beírásokkal vezetett naplók közé tartozik. „A téma hatóköre szerint” tovább vizsgálva a forrásokat, megállapítható, hogy alapvetően az udvari naplók kategóriájába tartoznak, amit az 1596-os napló nagyidai utazást megörökítő része is példászerűen alátámaszt.⁶⁴

Thurzó György kapcsolata sógorával konfliktusokkal indult, melyek központjában a Czobor Erzsébetnek járó vagyonrész állt.⁶⁵ Az ügy egy évvel Thurzó György és Czobor Erzsébet házasságkötése után, 1593-ban, a pozsonyi országgyűlés idején kapott szélesebb nyilvánosságot. Thurzó (aki láthatóan védekező álláspontra kényszerült újdonsült rokonaival szemben) február 15-én panaszos hangon írta feleségének, hogy: „Czobor Mihály uram itt vagyon, elég idegenséget mutat hozzám, az császárnak is írt reám, hogy én az ő jószágát te veled együtt erővel el akarom foglalnom.”⁶⁶ Czobor Erzsébet ekkor édesanyjával, Perényi Borbálával és Thurzó György első házasságából született lányaival együtt Bicscsén volt. Válaszlevele nem maradt fenn, de Thurzó György február 22-i levele utal rá, hogy az asszonyok békítési kísérlete nem járt sikerrel, Czobor Mihály ez ügyben velük sem volt hajlandó tárgyalni.⁶⁷ A konfliktus végül az év végére rendeződött. A hazatérő urakat vagy az asszonyok vagy a közös katonai szolgálat kibékítette, annyi azonban bizonyos, hogy Thurzó György november 29-én a Fülelek alatti táborból már azt írta feleségének, hogy „sógor urammal, az bátyáddal egyetemben jó egészségben vagyok”,⁶⁸ másnap pedig, hogy „Az bátyád, sógor uram szolgálatját ajánlja, mint szerelmes asszonyának hugának”.⁶⁹ Ugyanígy tudósít feleségének bátyja felől az 1594. április 22-én és 27-én kelt leveleiben is, mikor Bajcs, illetve Szentmiklós alatt táboroztak. 1594. augusztus 29-én a győri táborból megírta feleségének, hogy sógora lovát meglőtték, de ő maga sértetlen

⁶⁴ S. SÁRDI 2014, i. m. 80.

⁶⁵ Czobor Mihály (?), *Theagenes és Chariclia*, sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter, Bp., Akadémiai, Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára, 16. század, X.), 337–361.

⁶⁶ *Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek*, Pozsony, 1593. február 15. = ZICHY 1876, i. m. I, 21–22.

⁶⁷ *Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek*, Pozsony, 1593. február 22. = *Uo.*, 24.

⁶⁸ *Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek*, Fülelek, 1593. november 29. = *Uo.*, 38–39.

⁶⁹ *Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek*, Fülelek, 1593. december 1. = *Uo.*, 39–40.

maradt,⁷⁰ szeptember 12-én pedig az óvári táborból azt, hogy egy rajtaütés következtében „sógoromnak, Czobor Mihál uramnak is mindene oda vagyon, mind lovai s morhája, még inget is én adtam neki, de ő maga Istennek hála, jó egészségben vagyon.”⁷¹ A viszály tehát láthatóan véget ért.

Czobor Erzsébet házassága előtt bátyjával feltehetően közeli viszonyt ápolt. Erre utal Thurzó György 1591. decemberében (még jegyességük alatt) kelt levele, melyben kifogásolta, hogy menyasszonya nem válaszol a leveleire, megjegyezve, hogy „Gondolom talám ezt a mentséget találhatnád, hogy magad nem tudsz írni, ugy vagyon, de vagyon bátyád, kinek dolgotat és akarotodat bízvást megjelentheted, ő kegyelme is pedig tudom, hogy az munkát felveszi, és az én levelemre kívánságod szerint válaszon is.”⁷² A rokonok közötti feszültség enyhülését jelzi, hogy 1596-ban Czobor Mihály elhalasztotta az esküvőjét, hogy várandós húga részt vehessen rajta. „Sógor uram Czobor Mihály menyegzője elhalad pünkösöd után. Egyik okát azt írják, hogy te is jelen lehess és asszonyom anyám⁷³ is szükséged korán jelen lehessen.”⁷⁴

A nagyidai utazás útvonala a következő volt: június 8-án indultak Biccseről, estére Sztrecsénybe értek, másnap Kralován, estére Rózsahegyen szálltak meg. 10-én (Liptó)szentmiklóson reggeliztek és Varsecen vacsoráztak, 11-én reggel már Poprádon voltak, és este Szepesváralján vacsoráztak. 12-én a reggeli étkezést Bertóton költötték el, a vacsorát Kissáron, 13-án reggel Budaéren étkeztek, vacsorára pedig már Nagyidán voltak.⁷⁵

Ezzel párhuzamba állítható az 1597-es évben vezetett napló, melynek döntő többsége a már bemutatott velencei utazást örökítette meg. Ellentmond vele azonban az, hogy Thurzó György 1607-es prágai utazása és közel két hónapos ott tartózkodása szinte teljes egészében hiányzik az ez évben vezetett naplóból. Május 19-én azt még feljegyezte, hogy elindult kíséretével Prágába, és egészen 24-ig rövid bejegyzésekkel követte is az útvonalat, majd a megérkezés tényét is leírta, innentől azonban csak néhány fontosabb esemény rövid feljegyzése található a naplóban (például hogy május 31-én és június 19-én is audiencián volt az uralkodónál, június 13-án pedig bevonult a városba a szász választófejedelem).⁷⁶

Az utazás céljáról Thurzó György feleségének azt írta, hogy „levelemben meg nem írhatom”, hozzátéve, hogy „de az egész kereszténységnek és magunk nemzetének megmaradásában álló dologban készerítettem feljünnöm.” Emellett

⁷⁰ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Győr, 1594. augusztus 29. = *Uo.*, 103–104.

⁷¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Óvár, 1594. szeptember 12. = *Uo.*, 111–112.

⁷² Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Biccse, 1591. december 1. = *Uo.*, 4.

⁷³ Czobor Erzsébet és Mihály édesanyja, Perényi Borbála.

⁷⁴ Czobor Erzsébet 1596. április 23-án Biccsen kislányt szült, aki egy évvel később elhunyt. BARABÁS Samu, *Genealogiai följegyzések = Történelmi Tár*, 7(1884), 4, 781.

⁷⁵ Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – *Acta varia thurzonia* 225/2. 11.

⁷⁶ Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – *Acta varia thurzonia* 225/4. 17.

magánügyeire is jó kilátása volt: „Az magam dolga az utolsó, de azbul is talám semmi sem maradékink meg nem fogyatkoznak, az minthogy jó szívvvel és jó kedvvel fogadtanak is ide Prágában.”⁷⁷ Úgy tűnik, Thurzó György a kalendáriumokat sem tartotta olyan megbízható információhordozónak, hogy ilyen kényes kérdéseket feljegyezzen bennük.⁷⁸ Mikor az „ország dolgát” adta elő az uralkodó előtt minden bizonnyal Bocskai István halála és a hajdúkérdés lehetett a fő téma. A „maga dolga” alatt pedig hűségének megjutalmazására, a tokaji uradalom elnyerésére és az 1607-es évben kapott címerbővítésre gondolhatott.⁷⁹ A napló minderről semmit sem árul el, ahogyan arról sem, hogy Thurzó György a két-hónapos prágai tartózkodását az elért eredményei ellenére milyen rosszul élte meg. Feleségének írt leveleiben folyamatosan panaszkodik, hogy milyen sok költséggel jár az ott-tartózkodása. Két alkalommal kölcsönt is kénytelen volt felvenni kiadásai fedezésére, a sok fáradságos mulatságot pedig elunta.⁸⁰ Egyik levelét így zárta: „Irtam prágai purgatóriumban”.⁸¹

Thurzó György feleségének írt levelei más esetekben is kiegészítik a naplók szűkszavú, tárgyilagos bejegyzéseit. Elképzelhető, hogy a naptárjegyzetek a levelek megírásának alapjaként is szolgálhattak. A napló és a levél mint műfaj a 17. században sok hasonlóságot mutat, hiszen egy naplónak (jellemzően például a követi naplóknak) is lehet címzettje, a misszilisek pedig (mint Thurzó György esetében is) gyakran jóval részletesebben számolnak be a levelező felek mindennapjairól, mint a naplójegyzetek.⁸²

Thurzó György naplóinak jó része a főúr mindennapi életét örökítette meg. Mindegyik naplóra igaz, hogy rendszerint utazások közé szerveződik. Thurzó György mindennapjaihoz tartozott, hogy folyamatosan utazott az árvai, a hricsói, a litvai és később a tokaji uradalmi között, valamint különböző politikai vagy családi okokból máshova. Az országgyűlések miatt gyakran járt Pozsonyban, valamint többször utazott Prágába és Bécsbe is. A legtöbb bejegyzés azonban csak azt adja meg, hogy a főúr hol étkezett, hogy mikor honnan indult és mikor hova

⁷⁷ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Prága, 1607. május 25. = ZICHY 1876, i. m. II, 182–183.

⁷⁸ Vö. S. SÁRDI 2014, i. m. 95–100.

⁷⁹ MNL OL E 148 Fasc. 828. No. 17; ÖStA HHStA UA Miscellanea Fasc. 418. Konv. B. fol. 229–230; GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen, Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986, 60.

⁸⁰ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, Prága, 1607. június 26. = ZICHY 1876, i. m. II, 189–190; Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek Prága, 1604. július 14. = ZICHY 1876, i. m. II, 196–197.

⁸¹ Uo.

⁸² S. SÁRDI 2014, i. m. 74; SZELESTEI N. László, *Napló misszilisekben, Egy humanista műfaj határaitól = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi műhely, Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 373–380.

érkezett meg (beleértve a köztes pihenőhelyeket is), valamint hogy mennyi időt töltött az adott helyen és kivel/kikkel találkozott. Az 1604-es naplóban például:

„[1604. február] 26. Indult az Úr Ő nagysága Árvába, aznap ebédet Hricsón, vacsorát Tepliczen Dersffy Urammal.

27. Ebédre Terchovára, vacsorára és hálni Nagyfaluban.

28. Ebédet Árva várában, az hova Horvát Gáspár U. érkezett aznapra.

29. Ebéd után Horvát Gáspár U. ment el. [március]

[Március] 1. Indult az Úr ő Nga az felső jószágba. Ebédet azon nap Turdossinban és vacsorát Trsztenán evett ő Nga.

2. Vissza indulva ő Nga ebédet Nzimafalva, és vacsorára Abaffy úrnál volt.

3. Jó idején jött Ő Nga Árvai várba.”⁸³

Bár az utazás és az adott helyen való tartózkodás céljának és eseményeinek leírása csak igen ritkán olvasható a naplóban, Thurzó György leveleiből ezekről is nyerhetők további információk. A fenti idézetet folytatva például Thurzó György 1604. március 4-én feleségének írt leveléből kiderül, hogy az árvai és a „felső jószág” meglátogatását egy levél szakítja félbe: Thurzót Mátyás főherceg „hamarsággal” Pozsonyba hívatta. Ezért egyik szolgálóját, Tatai Györgyöt előre-küldte Biccsére, hogy készítse elő az utazást, magát pedig másnapra Teplicére ígérte.⁸⁴ A napló ezt követően április 9-vel, Thurzó Pozsonyból való távozásával folytatódik, és július 4-ig minden nap tartalmaz bejegyzést. Ezek a kalendárium üresen hagyott oldalain találhatóak, a napok felsorolásával ellátott oldalak üresek.

A bejegyzések lehetővé teszik Thurzó György mindennapi társadalmi életének nyomon követését. Miután április 16-án megérkezett Pozsonyból Biccsére, néhány napot ott töltött, majd 22-én Forgách Zsigmonddal⁸⁵ a rajeci hévvízbe mentek. Másnap, április 23-án kezdtek neki a kúrának, ekkor Thurzó György eret is vágatott. A fürdőben később Dersffy Miklós⁸⁶ is csatlakozott hozzá. A hónap végét Thurzó György Biccsén töltötte, ahonnan előbb Újvárra ment, ahol május 4-én Thurzó Szaniszlóval⁸⁷ és Forgách Miklóssal mulatott. Másnap átmentek

⁸³ Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/3, 17, 21.

⁸⁴ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek = ZICHY 1876, i. m. II, 107–108.

⁸⁵ Forgách (II.) Zsigmond Thurzó György mostohaapjának, Forgách (II.) Imrének az unokaöccse. Thurzó Szaniszló hűgát, Zsuzsannát vette el feleségül. Magyarország nádora 1618-tól 1621-ig. NAGY 1865, i. m. XI, 201–202.

⁸⁶ Dersffy (II.) Miklós Perényi Borbála (Thurzó György feleségének, Czobor Erzsébet édesanyjának) második férje volt. NAGY 1858, i. m. III, 268.

⁸⁷ Thurzó (III.) Szaniszló Thurzó (V.) György rokona a következő módon: (III.) Szaniszló a család vagyonát megalapozó Thurzó (I.) György idősebb fiának, Jánosnak az ükunokája. A naplóíró Thurzó (V.) György pedig (I.) György fiatalabb fiának, Gottliebnek a dédunokája. NAGY 1865, i. m. XI, 201–202; LENGYEL Tünde, Thurzó Szaniszló, a Magyar Királyság nádora (1622–1625) = *Egy új együttműködés kezdetei, Az 1622. évi soproni koronázási országgyűlés*, szerk. Dominkovics Péter, Katona Csaba, Sopron, Bp., MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2014 (Annales Archivi Soproniensis, 1), 79–92.

Semptére, Thurzó Szaniszlóhoz vacsorázni, ahová 6-án a „Cancellarius Úr”⁸⁸ is megérkezett. Május 7-én Thurzó György vele együtt indult el Sopronba, ahová 9-én ebédre érkeztek meg, és még aznap tárgyaltak is az ausztriai rendek biztosaival. Május 12-én meglátogatta Dersffy Ferencet⁸⁹ Lakompakon, majd másnap Keresztúrra ment Zrínyi Miklós⁹⁰ és Nádasdy Anna⁹¹ kézfogó ünnepségére. Két nappal később, 14-én már ismét Pozsonyban volt, 17-én pedig ahogy a napló fogalmaz „Isten kegyelméből mind jó egészségben” kíséretével hazaérkezett Biccseré. Később azonban mégis megromlott Thurzó egészségi állapota: május 29-én egy újkeresztény⁹² borbély érkezett Nikolsburgból Biccseré, és másnap már el is kezdett az „Úr ő Nga gyógyításához”.⁹³

Kitekintés. A hagyomány továbbélése: Thurzó Imre naplói

Thurzó György naplóinak vizsgálata során érdemes megvizsgálni fia naplóját is. Thurzó Imre wittenbergi peregrinációja alatt (1615–1616) vezetett naplója Závodszy Levente két közleményéből ismert.⁹⁴ Ezekből nem derül ki, hogy az eredeti szöveg egyes szám első vagy harmadik személyt használ-e, így az sem, hogy maga Thurzó Imre vezette-e a naplót, vagy kíséretének valamelyik tagja írta a feljegyzéseket. Az utazók 1615. július 7-én indultak el Biccseről, Prágában több napot időztek, megtekintették a város nevezetességeit, majd legközelebb Drezdában pihentek meg és tették ugyanezt. Thurzó Imre mindkét helyen találkozott apja politikai partnereivel is, az utazásnak a világ megismerésén és a tanuláson kívül ugyanis a Thurzó család külföldi (elsősorban politikai) kapcsolatainak és összeköttetéseknek ápolása (is) volt. Wittenbergbe április elején érkeztek meg. Thurzó Imrét október 24-én rektorra választották. Erre az alkalomra külön ünnepséget rendeztek, az egyetem vezetőinek Thurzó György kocsikon küldte el ajándékait. Visszafelé, ugyanezekben a kocsikon Thurzó Imre könyveket és az ud-

⁸⁸ Forgách Ferenc esztergomi érsek, magyar kancellár, Thurzó György mostohaapjának az unokaöccse. FAZEKAS István, *Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*, Akadémiai Doktori Értekezés, Bp., 2018, 150. 946. j.

⁸⁹ Dersffy Ferenc. Dersffy (II.) Miklós öccse, Thurzó (III.) Szaniszló hűgának, Magdolnának a férje. NAGY 1865, i. m. XI, 201–202.

⁹⁰ Zrínyi (VI.) Miklós. Zrínyi Katalin öccsének, (VI.) Györgynek a fia, ily módon Thurzó György unokaöccse. NAGY 1865, i. m. XII, 436.

⁹¹ Nádasdy Anna Nádasdy (II.) Ferenc (a „Fekete Bég”) és Báthory Erzsébet lánya. NAGY 1861, i. m. VIII, 19.

⁹² anabaptista, habán.

⁹³ Štátný archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposorát – Acta varia thurzoniana 225/3, 29, 33, 37, 41, 45–56, 49; vö. DUKKON Ágnes, *Naplók, életrajztörédek – kalendáriumlapokon* = BALÁZS, GÁBOR 2007, i. m. 381–391.

⁹⁴ A tanulmányok a naplóra épülő részleteinek közlését ld.: *A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem*, sajtó alá rendezte Dományházi Edit, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Latzkovits Miklós, Szeged, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, I), 435–446.

vari patikába való alapanyagokat küldetett Biccseré. Május 14-én maga is elindult, és csupán Boroszlóban időzött (ahol megtekintette egyik felmenője, Thurzó János püspök sírját), így július 2-ra haza is ért Biccseré.⁹⁵

Thurzó Imre peregrinációs naplója a Thurzó György 1597-es velencei utazását megőrkítő naplórészlettel rokonítható. Az ifjú peregrinus naplójának célja lehetett, hogy feljegyezze a bejárt útvonalat és leírja a meglátogatott városok nevezetességeit (a korszak utazási irodalmának szabályai szerint). A feljegyzések célja lehetett továbbá, hogy az ifjú peregrinus tanulmányaival, a megszerzett tapasztalatokkal és kapcsolatokkal, valamint az elköltött pénzzel elszámolhasson az apja felé.⁹⁶ Ez támasztja alá az is, hogy Thurzó György fia nevelőinél is érdeklődött tanulmányai előmeneteléről és a rá bízott politikai-diplomáciai feladatok elvégzéséről.⁹⁷

Thurzó Imre 1617-es évben vezetett naplója apja többi (1596-os, az 1604-es, az 1607-es és az 1612-es években vezetett) naplójával mutat párhuzamot. A feljegyzéseket magyar nyelvű kalendáriumban vezette, melyet Bernard Kracker, a krakkói egyetem filozófusa és orvosdoktora készített; Farkas Imre fordította le és nyomtatott ki 1616-ban Sopronkeresztúron.⁹⁸ A kalendárium igazodik a 17. századi bevett megjelenési formához, azonban a paraszti tevékenységeket ábrázoló fametszetes hónapképek jó része rossz helyen és hibás kompozícióval jelenik meg. A januári hónapkép disznóölést ábrázol, ami jellemzően december havi ábrázolás, a februári hónapkép (vetés) helyett pedig hibásan áprilisi (fejés, vajköpülés) ábrázolás szerepel a kalendáriumban. A márciusi hónapkép szántást jelenít meg szőlőmetszés helyett, az áprilisi pedig birkanyírást, ami a legtöbb kalendáriumban júniusi vagy júliusi hónapképként szerepelt a korszakban. Május hónap képén csónakázás jelenik meg, a júliusin aratás, az augusztusin pedig ünnepi asztal, ami bevett módon január hó ábrázolása. A szeptemberi kép szántást jelenít meg, az októberi szőlőprést, a novemberi kendertilolást, a decemberi pedig (ismét) disznóölést. A januári és a decemberi hónapkép megegyezik, így feltehetően egy sorozatból származnak a metszetek, csupán a hibásan január hónaphoz is decemberi ábrázolást illesztették.⁹⁹

⁹⁵ RING Orsolya, *Thurzó Imre neveltetése = Sic Itur Ad Astra*, 12(2001), 41–47.

⁹⁶ Vö. KÁRMÁN Gábor, *Identitás és határok, 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten = Korall*, 7(2006), 26, 74; LEIBTSEDER, Mathis, *Die Kavalierstour, Adelige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien, 2004, 24–53, 138–142.

⁹⁷ *Franz Armpruster levele Thurzó Györgynek*, Wittenberg, 1615. szeptember 5. = DOMÁNYHÁZI, FONT, KESERŰ, LATZKOVITS 1989, i. m. 97; *Jeremias Spiegel levele Thurzó Györgynek*, Wittenberg, 1615. szeptember 19. *Uo.*, 106–107; *Jakob Martini levele Thurzó Györgynek*, Wittenberg, 1615. szeptember 21. *Uo.*, 109; *Jeremias Spiegel levele Thurzó Györgynek*, Wittenberg, 1615. október 4. *Uo.*, 113–114; *Jeremias Spiegel Thurzó Györgynek*, Wittenberg, 1615. október 31. *Uo.*, 131–132; *Jeremias Spiegel Thurzó Györgynek*, Wittenberg, 1615. november 14. *Uo.*, 138–139.

⁹⁸ Štátny archiv v Žiline so sídlom v Bytči, Oravský komposesorát – Acta varia thurzoniana 225/6.

⁹⁹ DUKKON 2003, i. m. 86–101; vö. Uő, *Szó és kép, A reneszánsz és barokk kalendáriumok illusztrációi = Irodalomtörténet, irodalomismeret*, szerk. Vilcsek, Béla, Cs. Varga István, Bp., ELTE TFK, 1995, 231–241.

A kalendárium címlapja dísztelen, a következő két oldalon az a szerző az adott évre vonatkozó adatokat (például, hogy a teremtéstől, vízözöntől stb. számítva az 1617 hányadik év), és a kalendáriumban használ állatövi jegyek és más jelek feloldását adja meg a szerző. A kalendárium naptár része ezután minden adott hónap esetében a következő: egy oldalon a hónap első felének napjait sorolja fel, névnapokkal és minden naphoz az adott tevékenység jelét társítva, fametszetes hónapképpel, majd négy üres oldal következik (hosszabb feljegyzések tételére), majd egy oldal, ami a hónap első felének napjai sorolja fel oly módon előkészítve az adott oldalt, hogy az rövid, naphoz rendelt feljegyzések tételére legyen alkalmas. A metszetes oldalon az adott hónap neve magyar nyelven, a rövid feljegyzések tételére kialakított oldalon latinul szerepel, néhány jeles ókori vagy bibliai esemény jelölésével. A naptár részt prognosztikon követi, amely Farkas Imre Nádasdy Pálhoz intézett ajánlásával indul. Ezt követően egy, a csillagok járását taglaló asztrológiai elemzés következik. A prognosztikon további része ez alapján határozza meg a várható időjárást és a termést, valamint a politika alakulását.

Thurzó Imre 1616. december 24-től, apja halálának napjától írta be saját kezével az eseményeket, napokra lebontva, minden eseményt dátummal jelölve. Azokat az 1616. év végi történéseket, melyek számára az 1617-es évre készült kalendáriumban nem volt előre kialakított hely, a címlapot megelőző üres lapokra írta. Ugyanitt adta meg a napló címét is: „In silenti et spe/ V[ive] V[t] V[ivas]/ Comes Emericus Thurzo de Arwa”. 1617. január 2-től kezdődően a kalendárium hosszabb feljegyzések tételére kialakított részeire írta naplóját, bejegyzéseit szintén dátumozva. Thurzó Imre feljegyzései 1617. február 7-ig magyar nyelvűek, néhány latin betoldással, február 17-től (tulajdonképpen a végtisztesség ceremóniájának kezdetétől) pedig latin nyelvűek.

Thurzó Imre láthatóan apja naplóíró hagyományát követte (egyébként feltehetően egy olyan kalendárium lapjain, amit még Thurzó György vásárolt) némiképp kiforrottabb formában, de ugyan úgy az udvari napló műfajában illeszkedő módon. A bejegyzések az udvar mindennapi életére, illetve a dominus tevékenységére koncentrálnak, érzelem, vagy bármilyen személyes kiszólás nem jelenik bennük. A naplóvezetés kezdetét saját dominusi státuszának kezdetéhez és nem a kalendáriumi év kezdetéhez igazította. Ezt erősíti meg, hogy a temetés ceremóniájától (február 19.) kezdődően latin nyelvre vált a szöveg, közvetlenül utána Thurzó György testamentumának (melynek Thurzó Imre volt az első számú kedvezményezettje) végrehajtása és az új udvari rendtartás bevezetése (február 22.) következik a feljegyzések között.

Összegzés

Összességében elmondható, hogy Thurzó György naplói a kora újkori napló műfajának kezdetleges jegyeit viselik magukon.¹⁰⁰ Az 1596-os, 1697-es, 1604-es, 1607-es és 1612-es évekből fennmaradt naplók alapvetően udvari naplóként értelmezhetők, de az utazási naplók és nyomokban a személyes naplók szabályszerűségei is felfedezhetők a szövegeken. A főúr környezetében már a 16. század közepétől meghonosodott naplóvezetési hagyományok, illetve a feleségének írt levelek alapján feltételezhető, hogy a 16. század végétől haláláig, 1616-ig folyamatosan vezetett, illetve írnokai vezettek kalendáriumba írt naplókat. Ezt a hagyományt fia, Thurzó Imre 1617-es évben írt naplója vitte tovább, amely egyértelműen Thurzó György naplóvezetési szokásait viszi tovább, azonban némiképp kiforrottabb módon. Korábbi, peregrinációja alatt vezetett naplója, illetve a Thurzó családban mélyen gyökerező naplóírási hagyományok alapján (melyet a női ágon is örökítettek) feltehetően ő is élete végéig vezetett hasonló, udvari-utazási naplót.

Thurzó György naptárbejegyzéseiben mindennapi életének szubjektív élményei jelennek meg. Az eseményeket az adott pillanatban szemléli, nem reflektált a kor eseményeire, nem következtetett és retrospektív megjegyzéseket sem tett a szövegekbe. A naplók praktikus és nem esztétikai célokat szolgált, elsősorban ez emlékezet segítését, illetve tehermentesítését. Azonban láthatóan ezt sem hosszú távra vonatkoztatva, hiszen a kalendáriumok és bennük a naplók megőrzése láthatóan Thurzó György és fia, Imre számára sem volt fontos. Sokkal inkább rövid távon, pár hónap, esetleg néhány év távlatában őriztek meg általuk visszakereshető módon az udvar mindennapi működésére vonatkozó adatokat.

Thurzó György nádor a kalendáriumok nyomtatott naptári részét az idő múlásának számontartására használta, a bele írt feljegyzések mindennapjainak történéseit örökítik meg. Arra vonatkozóan viszont nem maradt fenn utalás, hogy Thurzó György a prognosztikonok szövegeinek és előrejelzéseinek hasznát vette-e, és ha igen milyen módon.¹⁰¹

A naplók mintegy az idővel és a főúr cselekedeteivel számolnak el, hasonlóan a biccsei Thurzó udvar más, pontosan vezetett számadó dokumentumaihoz, pl. a gazdasági feljegyzésekhez, inventáriumokhoz stb.¹⁰² Ahogyan az udvari írkok kimutatásokat készítettek a biccsei uradalom működéséről, a kiadásokról és a bevételekről, valamint folyamatosan felmérték és számon tartották a meglévő javakat, ingóságokat, könyv- és iratjegyzékeket szerkesztettek, gyűjtötték és

¹⁰⁰ A napló mint műfaj értelmezési lehetőségeiről és kereteiről a 16–18. századra vonatkozóan összefoglalóan ld.: S. SÁRDI 2014, i. m. 71–78.

¹⁰¹ A kalendáriumok prognosztikon szövegeinek korabeli kritikájáról ld.: DUKKON Ágnes, *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 196(1992), 5–6, 594–606.

¹⁰² Ezek jegyzékét ld: PELKOVIČ, Stanislav, *Štátny archív v Bytči, Oravský Komposorát 1526–1864, Inventár*, Bytči, 1961, Štátny archív v Bytči, 52–53.

rendszerék a beérkező, és másolati könyvekbe vezették a kiküldött leveleket, úgy vezették be a főúr cselekedeteit és mindennapjainak eseményeit is a kalendáriumok lapjaira, mintegy ezzel is az intézményesítés útjára vezetve az udvart.¹⁰³

Bódai, Dalma

The *Schreibkalender* and their user Lessons of the calendar notes of palatine Georgius Thurzó

Palatine Georgius Thurzó used the printed calendar part of the *Schreibkalenders* to count the time, and the notes written in it to record the events of his everyday life, in this way to account for time. However, no indication remained as to whether and in what way it used the texts and predictions of the prognosticons.

Georgius Thurzó's diaries (from 1596, 1957, 1604, 1607, 1612) can basically interpreted as court diaries, but the regularities of travel diaries and personal diaries can also be discovered in the texts. The tradition of the diary writing can be observed in the family and the social network of Thurzó since the middle of the 16th century. Based on his letters written to his wife, I have a shrewd idea that from the end of the 16th century until his death in 1616, he wrote diaries or his scribes wrote his diaries. This is confirmed by the diary of Emericus Thurzó written in 1617, which clearly carries on the diary writing habits of Georgius Thurzó, but in a somewhat more matured way.

Keywords: 16th century, *Schreibkalender*, calendar, diary, time, writing, court culture.

¹⁰³ ILA Bálint, *A Thurzó-család levéltára = Levéltári Közlemények*, 10(1932), 1–2, 16–23.

Kádár Zsófia – Fazekas István

A pozsonyi jezsuiták két könyvtára mint Kecskés János, Pázmány Péter és az evangélikus lelkészek könyvgyűjteményeinek őrzőhelye

A pozsonyi jezsuiták oktatási tevékenységének intézménytörténeti hátterét kutatva bukkantunk azokra a főként belső, rendi forrásokra, amelyek a rendházak egykori „házi” könyvtárainak történetéhez, pontosabban a gyűjtemények egyes részeinek eredetéhez érdemi adalékokkal szolgálnak.¹ A pozsonyi kollégium – mint a rendtagból esztergomi érsekké váló Pázmány Péter által alapított rendház – a Jézus Társasága hazai intézményhálózatában különleges helyet foglalt el a fundátor személye és a helyet adó város okán is. Pozsony erős polgársággal bíró, lutheránus többségű szabad királyi város a korabeli Magyar Királyság igazgatási központja, a Magyar Kamara és az országgyűlések székhelye, kereskedelmi és kulturális centrum volt.² Az esztergomi érsekek mellékrezidenciájának és egyházmegyes kieszemináriumnak (az 1641-től működő *Emericanum*nak) is helyet adott, társaskáptalanja felügyelte az uralkodókoronázások helyszínét is biztosító Szent Márton-plébániatemplomot.³

A Jézus Társasága misszióállomása, majd rezidenciája Pázmány 1626. szeptember 11-i alapítólevelével vált kollégiummá. Kezdetből fogva az ország egyik legnagyobb jezsuita gimnáziuma működött itt, továbbá a 17. század közepéig az „érseki” nyomda, majd a század végétől gyógyszerár is tartozott hozzá.⁴ A jezsuiták pozsonyi történetének különlegessége, hogy idővel egyetlen városon belül két, önálló rendházuk jött létre. Kezdetben a kollégium nem rendelkezett saját

¹ Az alábbiakban csak a rendtagokat kiszolgáló „házi” könyvtárak történetét tekintjük át, a kapcsolódó kisebb könyvtárakra (pl. társulati könyvtárak) nem térünk ki. – A közlemény elkészítését a K 131973 sz. NKFI-projekt (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Nyugat-Magyarországon) és a Thematic Excellence Program „Community Building: Family, Nation, Tradition and Innovation” című projekt (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) támogatták. – A közlemény elkészítésében nyújtott segítségét Buzási Enikőnek, Dénesi Tamásnak, H. Németh Istvánnak, Maczák Ibojának és Marti Tibornak köszönjük.

² A város korabeli jelentőségéről: PÁLFFY Géza, *A magyar királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században = Fons*, 20(2013), 3–76; H. NÉMETH István, *Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban = Történelmi Szemle*, 60(2018), 171–199.

³ Pozsony korabeli egyházi viszonyairól: FAZEKAS István, *A katolikus egyház helyzete és intézményrendszere a kora újkori Pozsonyban = Történelmi Szemle*, 60(2018), 201–213.

⁴ A kollégium 17. századi működéséről: KÁDÁR Zsófia, *A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században = Történelmi Szemle*, 60(2018), 237–282.

templommal, ezért az érsek és a társaskáptalan engedélyével a Szent Márton-plébániatemplomot használta. 1674-től, amikor az evangélikusoktól elvett és Szent Salvator-titulussal katolikus módra újrászentelt főtéri templom jezsuita kézbe került, fokozatosan még egy jezsuita telephely alakult ki. Így 1714-től kezdve a Szent Salvator-templom melletti új épületben működött a kollégium, amelynek függésében önálló rezidenciaként üzemelt a „régii kollégium”, a hajdan Pázmány által építtetett Káptalan utcai épületben.

A két rendházhoz két „házi” könyvtár tartozott. A két gyűjteményt a helyi rendtagok 1673, illetve 1714 után is közösen használták, elhelyezésük mégis elkülönült, ami az eddigi kutatásokban kevés figyelmet kapott. Az első könyvgyűjteménynek az említett „régii kollégium”, a Káptalan utcai épület adott helyet, és 1714 után sem költöztették át a Szent Salvator-kollégiumba, mindvégig a Szent Márton-rezidencián maradt. E gyűjtemény magába foglalta Kecskés János és Pázmány Péter magánkönyvtárainak jelentős részét. A második jezsuita könyvtár alapját az 1672-ben elkobzott evangélikus könyvtárak anyaga képezte, amely 1673-ban az új jezsuita telephely számára átvett egykori evangélikus gimnázium-épületben, illetve templomban kapott helyet, majd tovább gyarapodván egészen 1773-ig a Szent Salvator-kollégiumhoz tartozott.⁵

A pozsonyi jezsuita könyvtárra vonatkozó korábbi könyvtörténeti kutatások, főként Bitskey István és Kovács Béla munkái⁶ a fennmaradt és kiadott könyvjegyzékek⁷ elemzésére összpontosítva a Pázmány-könyvhagyaték sorsát igyekeztek tisztázni, közben a Kecskés-adományt is érintve. Újabban Knapp Éva, Mészáros Klára és legutóbb M. Horváth Mária hosszabb-rövidebb közleményekben a Pázmány-könyvtár egyes darabjainak azonosítását végezték el, előbbieket egyúttal amellelt hoztak fel újabb érveket, hogy az érsek könyvhagyatéka végakarata szerint (legalább nagyrészt) a pozsonyi jezsuitákhoz került.⁸ Felületesebb ismer-

⁵ Vö. SCHÖNVITZKY Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*, Pozsony, Eder István, 1896, 399. (és az alábbi hivatkozások).

⁶ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép, Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és reformáció, 8), 93–100; BITSKEY István, KOVÁCS Béla, *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány hagyaték = Magyar Könyvszemle*, 9(1975), 25–37.

⁷ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. Farkas Gábor et al., Szeged, Scriptorum Kft., 1990 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17. 1.), 89–147.

⁸ KNAPP Éva, *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban (Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban), Pázmány Relics in the University Library of Budapest (The volumes of Péter Pázmány's private library of Pozsony in the University Library of Budapest): Tanulmány, katalógus: Study, Catalogue*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012 (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 6); MÉSZÁROS Klára, *Pázmány Péter könyvei a pozsonyi egyetemi könyvtárban*, Előadás a VIII. Lelkiségtörténeti Konferencián (Az egyházi reprezentáció megnyilvánulásai Magyarországon 1800-ig), Budapest, 2015. április 16–18.; M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának négy újabb, Esztergomban fellelt kötete = Magyar Könyvszemle*, 136(2020), 42–45. <https://doi.org/10.17167/mksz.2020.1.42-45>

tek álltak rendelkezésre az 1673. évben az evangélikusoktól átvett könyvanyag-ról, amelynek eredete és a kötetek száma is pontosításra szorul.⁹ Az alábbiakban a történész eszköztárával, főként jezsuita levéltári forrásanyag és intézménytörténeti háttérismeretek alapján egészítjük ki a képet, amely a pozsonyi jezsuiták könyveinek provenienciájáról, őrzési helyéről és számáról, továbbá a könyvtár gyarapodásairól kialakult.

*A „régí” könyvtár a Káptalan utcai kollégiumban,
majd Szent Márton-rezidencián*

Már a formális kollégiumalapítás előtt, 1625. június 23-án Caspar Malli 'superior' II. Ferdinándtól a pozsonyi rezidencia számára arra a célra kérte a veszprémi apácakolostor javait, hogy könyvtárat vásárolhasson. A szakirodalom által félreértett folyamodványt újraolvasva egyértelművé vált, hogy a kötetek nem voltak az ekkor már évtizedek óta elhagyatott apácakolostor birtokában.¹⁰ A folyamodvány hátoldalán Sennyey István váci püspök¹¹ kézírásával fennmaradt kancellári feljegyzés szerint az uralkodó már a benyújtást követő napon döntött az ügyben, és eleget tett a 'superior' kérésének. Azonban a pozsonyi rendház ekkoriban zajló építkezései miatt bizonyos, hogy II. Ferdinánd engedélyével élve, amely más célra is engedélyezte a befolyó összeg felhasználását, azt végül nem a könyvtárvásárlásra fordították.¹² A Kecskés-könyvtárra vonatkozó későbbi adatok, amint látni fogjuk, ezt a feltevést erősítik. A kolostor javait 1624 óta Dallos Miklós győri püspök adminisztrálta, mivel az elhagyatott egyházi birtokot egy, a Dunántúlon újonnan felállítandó jezsuita kollégium céljaira szánták.¹³ Egyértelműen azonban csak 1626 őszén dőlt el, hogy Pozsony után Győrben is jezsuita kollégium nyílik, és a veszprémi javakat ehhez használják fel: II. Ferdinánd mint fundátor 1627. október 3-án rendelte a frissen alapított győri kollégium ja-

⁹ Lásd pl. VERÓK Attila, *A pozsonyi evangélikus kollégium könyvtára = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon középkor és kora újkor*, főszerk. Kőszeghy Péter, IX. Pálffy-rénes forint, szerk. Tamás Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2009, 267.

¹⁰ Vö. e közlemény 1. számú függelékével. A téves értelmezés eredete: SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 97. Vö. még FARKAS et al. 1990, i. m. XIII. 9. jegyz. (Ellenben BITSKEY, KOVÁCS 1975, i. m. 27. nem ismétli a félreértést, nem részletezi az említett levelet.)

¹¹ Id. Sennyey István váci püspök (1623–1628), magyar udvari kancellár (1623–1635). FAZEKAS István, *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*, Akadémiai doktori értekezés, Bp., 2018, 331–332.

¹² Az uralkodó igen gyorsan, egy nap után döntött az ügyben, szemlátomást nem került sor semmiféle kormány szerv meghallgatására. Nem kérdezte meg az Udvari Kamarát vagy ezen keresztül a Magyar Udvari Kamarát, hanem nyilván Sennyey kancellár véleménye alapján eldöntötte a kérdést. Az ügyben valószínűleg csak egyetlen hivatalos dokumentum készült, a Dallos Miklós-nak szóló utasítás.

¹³ IVÁNYI Béla, *Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban*, Körmend, Rábavidék nyomda és lapkiadóvállalat, 1942 (Körmendi Füzetek, 1), 17–18.

vára az apácakolostor birtokainak jövedelmét.¹⁴ Az ugyancsak rövid múltú pozsonyi rendház tehát legfeljebb bő két évig, az uralkodó 1625. júniusi jóváhagyása és 1627 októbere között részesülhetett a veszprémvölgyi jövedelmekből. A kollégium tehát eleinte jötevői alkalmi adományaira volt utalva a könyvbeszerzéseket illetően.¹⁵

Malli folyamodványának hátoldalán a (már említett) kancellári rájegyzés nevesíti is a megvásárolni kívánt könyvgyűjteményt „bibliotheca Keckeshiana”-ként. A már 1625-ben óhajtott gyűjtemény e szerint Kecskés János könyvtárával azonos, amely tartalmazta az 1587. július 7-én végrendelező Mossóczy Zakariás jogtudós, nyitrai püspök 952 bibliográfiai egységből álló magánkönyvtárát is.¹⁶ A Mossóczy-könyvtárát a püspök sógora (nőtestvérének, Zsuzsannának a férje), Kecskés András (†1604, előbb Fejérvölgy István veszprémi püspök, helytartó, majd Kutassy János esztergomi érsek, helytartó titkára, végül hetesi Pethe Márton kalocsai érsek, helytartó titkára, jogi doktor) örökölte.¹⁷ Kecskés Andrásnak a második felesége Joó Anna volt, közös gyermekük pedig a könyvtárát később öröklő Kecskés János,¹⁸ aki valószínűleg Iványi Béla nyomán lett tévesen pozsonyi kanonokként azonosítva.¹⁹ Valójában a Magyar Kamara számvevőségi írnoka, segédszámvevője, pénztárellenőre, majd pénztárosa volt,²⁰ aki 1641. március 5-én bekövetkezett halála előtt pár nappal végrendelezett.²¹

¹⁴ A győri alapítás körülményeiről és a veszprémvölgyi apácakolostor ehhez felhasznált javairól lásd KÁDÁR Zsófia, *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században*, A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések), 65–69, 116.

¹⁵ SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 97–98.

¹⁶ VARGA András, *Mossóczy-könyvtár = Magyar művelődéstörténelmi lexikon középkor és kora újkor*, főszerk. Kőszeghy Péter VII. *Lethenyei-műgyűjtemény*, szerk. Tamás Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2007, 466; IVÁNYI Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*, Bp., MTA, 1926, 76–77; újabban: KOMOROVÁ, Klára, *Knižnica Zachariáša Mošovského*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009.

¹⁷ IVÁNYI 1926, i. m. 76. Már Telegdy Miklós pécsi püspök is 1586. ápr. 20-án kelt végrendeletében a Bolognából rövidesen visszatérő Kecskésre hagyta jogi könyveit. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, r. Nr. 48. Konv. 1576. április fol. 38v.

¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, r. Nr. 118. Konv. 1619. május fol. 172–175.

¹⁹ IVÁNYI 1926, i. m. 77. Holott a pozsonyi káptalani névsorban a korszakban ilyen nevű klerikus nem szerepel, vö. RIMELY, Carolus, *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Poseniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*, Posenii, Carolus Angermayer, 1880, 266–270.

²⁰ FALLENBÜCHL Zoltán, *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*, Adattár, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Osiris, 2002 (Nemzeti Téka), 151.

²¹ 1641. márc. 1-én. MARTÍ Tibor, *Végrendeletek a pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltárából, Törös János magyar kamarai tanácsos és Konszky Gáspárné Balassa Zsuzsanna végrendeletei (1650) = Lymbus 2019*, 205–248, itt: 214. Vö. HALKO, Jozef, ROJKA, Ľuboš, *Dejiny jezuitov v Bratislave do roku 1773*, Trnava, Dobrá kniha, 2015, 63. (Jozef Šátek hagyatéka alapján.)

A pozsonyi jezsuita kollégium 1639. évi jelentése²² említi, hogy a kollégium könyvtára mintegy 300 forint értékű könyvvel gyarapodott a pozsonyi Magyar Kamara pénztárosa, a rendház jötevője, Kecskés János jóvoltából.²³ Ez az adomány megfeleltethető az ugyanebből az évből fennmaradt könyvlajstromnak,²⁴ amely 362 kötetet tartalmaz, és címe szerint a Kecskés által ajándékozott könyvekről készült.²⁵ Kecskés 1639-es könyvadománya tehát nem végrendeleti hagyomány volt, ezévi halálának feltételezése tévedés. A könyvtár 1639. évi állapótáról fennmaradt egy másik, terjedelmes könyvjegyzék,²⁶ amely 1407 művet (16 ősnymtatványt, nagyobb részt 16. századi köteteket, és 40 százalékos arányban 17. századi kiadványokat) sorol fel.²⁷ Ebben az anyagban Kecskés egyidejűleg tett adománya még érthető módon nem szerepel,²⁸ ellentétben Pázmány alább említendő magánkönyvtárának végrendeletileg a kollégiumra hagyományozott köteteivel, amelyek katalogizálása az érsek halála óta már végbemehetett.

Az 1641. évi jezsuita jelentés külön említést tesz arról, hogy az elhunyt Kecskés János végrendeletében a pozsonyi kollégiumra hagyott 200 forintot, továbbá magánkönyvtárát, amelyet azonban a rendház még nem vett át.²⁹ A jezsuiták beszámolójával egybecseng a pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltárában fennmaradt testamentum vonatkozó részlete, amellyel Kecskés főként vallásos („libros sacros”), részben „profán” tartalmú könyvtárát a kollégiumra hagyja. Nekik tehát további 200 forintot, hogy halála évfordulóján évente misét mutassanak be, ezen felül a kollégiumhoz tartozó Mária-társulatra 100 forintot hagy.³⁰ Mindez új megvilágításba helyezi a kollégium fennmaradt másik terjedelmes, 1655–1663 közé datált könyvtári lajstromát is, amelyben tehát a Kecskés-hagyaték időközben bekerült köteteit is keresnünk kell.³¹ A pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárának megmaradt kötetei is a Kecskés–Mossóczy könyvtár több részletben tör-

²² *Litterae annuae*: a Magyar Királyságot is magába foglaló osztrák rendtartomány központjában, Bécsben a Rómában székelő jezsuita rendfőnök számára évente a provincia állapotáról összeállított beszámoló, amelynek teljes sorozatai Rómában és Bécsben maradtak fenn.

²³ *Litterae Annuae Viennenses* 1639 (Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Bécs, Cod. 12218.) 355v.

²⁴ FARKAS et al. 1990, i. m. 225–235.

²⁵ BITSKEY, KOVÁCS 1975, i. m. 27. A könyvlajstrom Kecskést nem nevezi kanonoknak, sem egyházinak, ugyanis „generosus dominus” és nem „reverendus dominus / pater” megjelöléssel illeti, lásd FARKAS et al. 1990, i. m. 225.

²⁶ Kiadása: FARKAS et al. 1990, i. m. 89–147.

²⁷ Vö. BITSKEY 1970, i. m. 95.

²⁸ BITSKEY 1970, i. m. 95.

²⁹ *Litterae Annuae Viennenses* 1641 (Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Bécs, Cod. 12219.) 68r.: „Generosus dominus Ioannes Keczkas, reddituum in hoc regno praefectus ducentos florenos collegio huic moriens testamento legavit. Praeterea bibliothecam suam domesticam, cuius possessionem necdum adivimus.” – Ugyanebben az évben egy nemesasszony 100 forint értékben adományozott könyveket a rendháznak.

³⁰ Vö. e közlemény 2. számú függelékével.

³¹ Kiadása: FARKAS et al. 1990, i. m. 149–223. Datálása uo. XIV.

tént átvételéről tanúskodnak. Egyes darabok a bejegyzések szerint már 1637-ben, mások 1639-ben, illetve a donátor halála után, 1642-ben kerültek a jezsuiták birtokába.³²

Talán a Kecskés-könyvtárénál is nagyobb anomália övezi a pozsonyi „régii” jezsuita könyvtár másik nagy „forrását”, Pázmány Péter érsek egykori magán-könyvtárát, amelyről sokáig az a vélekedés tartotta magát, hogy – az érsek testamentumával ellentétben – egyáltalán nem³³ vagy csak igen kis részben került be a pozsonyi kollégiumba.³⁴ Ezzel szemben az érsek prédikációinak legtöbbet idézett forrásműveit a rendház említett 1639. évi, illetve másik, 1655 és 1663 közé datált könyvjegyzékével is összevető Bitskey István szerint e művek „törzsanyaga” és a bibliotéka állománya nagymértékben egyezik.³⁵ Tehát „a Pázmány-könyvtárnak legalábbis egy része a végrendelet által meghatározott helyre jutott”.³⁶

E feltételezést erősítették meg az újabb kutatások, a 2000-es, 2010-es években Budapesten és Pozsonyban megtalált kötetek is, amelyek az egykori Pázmány-könyvtár darabjaiként a rendház egykorú possessorbejegyzései alapján lettek azonosítva.³⁷ A budapesti Egyetemi Könyvtárban fellelt, az egykori Pázmány-gyűjteményből a pozsonyi kollégiumba került kötetek alapján Knapp Éva már azt feltételezte, hogy az érsek egykori könyvei nagyrészt szerepelnek a jezsuita kollégium 1639-es katalógusában.³⁸ Hasonló eredményre jutott a pozsonyi Egyetemi Könyvtár állományát kutató Mészáros Klára is, aki a Pázmány-könyvtár egykori darabjai közül mintegy 57 könyvet talált meg, és ezek jelentős részét be tudta azonosítani a jezsuita kollégiumi könyvtár fent említett 1639. évi lajstromában.³⁹ Az irodalom- és könyvtörténeti kutatások tehát abba az irányba mozdultak el, hogy a Pázmány-könyvtár „szétszóródása” helyett megalapozottan feltételezhe-

³² Egyes kötetekben „Ex dono G Dni Jois Kecskés. 1637. 9. Noub. Collegii Posenien. Socetatis Jesu” bejegyzés áll, vö. KOMOROVÁ 2009, i. m. 110. (262. sz.), 111. (264. sz.). Más kötetekben „Ex dono Gen. D. Joanis Kecskes, Collegij Soc. Jesu Poseniensis Catalogo inscriptus 1639” (Uo. 111., 268. sz.), illetve „Collegij Posenij Soctis Jesu Ex munificentia Gen. D. Jois. Kecskes Ao 1642” (Uo. 187, 652. sz.). A Kecskés-könyvtár nem egészében került a pozsonyi jezsuiták birtokába, minden jel szerint a könyvek egy részét a pozsonyi ferencesek kapták meg, vö. KOMOROVÁ 2009, i. m. 57. (51. sz.), 58. (54. sz.).

³³ SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 99. szerint Pázmány 1636. nov. 12-i végrendelete ellenére nem került a pozsonyi kollégiumba értékes könyvtára.

³⁴ FRANKL [FRANKÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, III. (1632–1637), Pest, Ráth Mór, 1872, 240. szerint már 1631-ben értékes könyvgyűjteménye volt a kollégiumnak, amelyre az érsek könyvtárát végrendeletileg hagyta. Mégis „kétségtelen, hogy e könyvtárnak csak csekély része került rendeltetési helyére”.

³⁵ BITSKEY 1970, i. m. 95–100., ugyanerre jutott már BITSKEY, KOVÁCS 1975, i. m. 33–36. is.

³⁶ BITSKEY 1970, i. m. 99.

³⁷ A possessorbejegyzések a kollégium tulajdonjoga mellett az érsek halálának dátumát is jelzik. Vö. KNAPP 2012, i. m. 8. skk. MÉSZÁROS 2020, i. m.

³⁸ KNAPP 2012, i. m. 35–36.

³⁹ MÉSZÁROS 2020, i. m.

tő, hogy az érsek végakarata teljesült, és a gyűjtemény a főpap halála után – nagyrészt – a pozsonyi jezsuitákhoz került.

A kérdésben ismételten a jezsuita források nyújtanak támpontot. Pázmány a pozsonyi kollégium fundátoraként 1635-ben nemcsak a Káptalan utcai építkezésekre szánt 500 forintot juttatta a rendháznak, hanem további 130 forintot adott könyvtár berendezésére (azaz polcokra) és más bútorokra is.⁴⁰ Az éves jelentés ráadásul 1637-ben megemlékezik az elhunyt alapítónak a kollégium javára tett végrendeleti hagyatékáról is, amelynek része volt a „könyvek készletével igen jól felszerelt könyvtára” is.⁴¹ A jezsuita rendi emlékezetben az éves jelentéseken kívül egy, a belső nyilvánosság számára 1675-ben (az osztrák rendtartomány központjában, Bécsben) összeállított kéziratot is úgy idézi fel a pozsonyi kollégiumot alapító érseket, mint aki halálakor addigi jótéteményeit mintegy megkoronázta saját könyvtárának hagyományozásával. „A kollégium olyan ünnepélyességgel búcsúztatta, amint az saját atyjának [alapítójának] kijár; amelynek [ti. a kollégiumnak Pázmány] más, végrendeletileg hagyott dolgokon kívül saját – könyvekkel igen jól felszerelt – könyvtárát is hagyta, mintegy atyai jószándékának utolsó emlékjeleként.”⁴² Mindez aligha lehetett volna évtizedekkel később a jezsuita rendi emlékezet része, ha a végrendelet nem teljesült volna. A Kecskés- és a Pázmány-könyvtárak tehát a pozsonyi rendház Káptalan utcai épületében kaptak helyet – talán éppen az 1635-ben az érsek pénzén készítettett polcokon –, és azokat 1773-ig nem szállították el az épületből.⁴³

A bibliotéka legfőbb két donátora, Pázmány és Kecskés emlékezetét a Társaság művészi eszközökkel is igyekezett fenntartani: a Káptalan utcai kollégium egykori könyvtárát egy-egy portréjuk díszítette. Az érseket jezsuita rendi öltözkében, fekete reverendában és még szakáll nélkül megörökítő olajfestményre a Pázmány-ikonográfiát tanulmányozó legújabb kutatások is reflektálnak. Készítését Buzási Enikő 1640–1655 közé tette és életszerűen kapcsolta össze a gyűjtemény 1640-es évekre tehető rendezésével, szakrendbe állításával, véglegesnek szánt

⁴⁰ *Litterae Annuae Romanae* 1635 (Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma, Austr. 136.) 385.

⁴¹ *Litterae Annuae Viennensis* 1637 (Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Bécs, Cod. 12218.) 243r. „praeter Bibliothecam, quam habuit librorum supellectili perinst-ructam”.

⁴² *Elogia fundatorum et benefactorum collegiorum et domorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. Anno MDCLXXV.* Archiv der Österreichischen Provinz der Gesellschaft Jesu (Archivum Provinciae Austriae Societatis Iesu, Bécs), Sign. 2 08 12 16, 56. „Parentavit parenti suo debita solemnitate collegium, cui praeter alia legata, etiam suam bibliothecam, quam libris habuit instructissimam, tanquam ultimam paternae benevolentiae mnemosimum legavit.” A forrásról lásd: KÁDÁR Zsófia, *Fundatores et benefactores. Jezsuita intézmények alapítói és jótévisi a rendi emlékezetben a 17. századi Magyar Királyságban = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. Báthory Orsolya, Kónya Franciska, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12), 195–207.

⁴³ SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 399.

elhelyezésével.⁴⁴ A kép felirata: „Tisztelendő Pázmány Péter a Jézus Társasága papja, majd a szent római egyház bíborosa és esztergomi érsek ezt a könyvtárát a pozsonyi kollégiumnak adományozta 1636”.⁴⁵ E portré párjaként, később készült el Kecskés János képmása: a két festmény a könyvtárban egy térben lehetett elhelyezve. Mérete gyakorlatilag azonos, felirata tartalmilag és a betűk formáját tekintve is a Pázmány-portréra hasonlít, annak felirata nélkül nem is értelmezhető: „nemzetes Kecskés János úr, a Királyi Kamara pénztárnoka, ugyanazt [ti. a könyvtárát] számos könyvvel gyarapította az 1639. évben”.⁴⁶ Buzási Enikő az 1670-es évtizedre teszi a mindenképpen más festőtől származó portrét, amelynek előképét ő azonosította Elias Widemann metszetsorozatából rimaszécsi Széchy Dénes 1652-ben megjelent képmásával.⁴⁷ Ténylegesen tehát nem Kecskés Jánosról készült a kép, hanem a donátorról fennmaradt hiteles portré híján utólag, alighanem a megrendelő jezsuita atyák választottak egy fiktív előképet.⁴⁸ A Pázmány-kép pandantjaként mintegy két évtizeddel később megrendelt Kecskés-portré a könyvtár elhúzódo rendezéséhez is kapcsolódhat. A festmények mindvégig a Káptalan utcai épületben, a könyvtár eredeti, első helyén maradtak, és innen kerültek át 1836-ban Pannonhalmára, ahol ma is őrzik őket.⁴⁹

⁴⁴ Buzási Enikő, *Régi magyar arcképek, Kiállítás, Alte ungarische Bildnisse, Ausstellung*, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988, 20–22. (5. sz.). Előképe az 1616. ápr. 25–nov. eleje között Prágában készült, Pázmányt a jezsuita reverenda fölött premontrei rendi öltözkében, turóci prépostként ábrázoló festmény lehetett. A korábban (*Mons sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve III. A Főapátság gyűjteményei*, szerk. Takács Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 1996, 118–119, A.90. sz.) tévesen Pázmány „szomaszka” portréjaként ismertté vált kép keletkezési körülményeit tisztázta: TUSOR Péter, *A legkorábbi Pázmány-portré „rejtélye” = Művészettörténeti Értesítő*, 61(2013), 303–310; vö. Uő, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Budapest–Róma, MTA–PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2016 (Collectanea Vaticana Hungariae I. 13.), 140–141.

⁴⁵ „R(everendus) P(ater) Petrus Pazmany S(ocietatis) I(esu) postea S(anctae) R(omanae) E(cclesiae) C(ardinalis) et A(rchi)ep(isco)pus Strig(oniensis) biblio(thecam) hanc Collegio Poso(niensi) donavit 1636” uo.

⁴⁶ „Genero(sus) d(omi)nus Ioannes Kecskés, Camerae Regiae perceptor eandem multis libris auxit a(nno) 1639” A portréről lásd: TAKÁCS (szerk.), *Mons sacer* i. m. 119. (A.92. sz.), továbbá: <https://hu.museum-digital.org/index.php?t=objekt&oges=61004> (2021. 02. 21.) Míg Rózsa György 18. századinak írja a képet, a 2013-ban történt restaurálást végző Gajzágó Dorottya már „17–18. század körül” jelölte meg a portré keletkezését.

⁴⁷ Buzási Enikő szíves közlése. A metszet 1650-ben, Széchy Dénes egykori győri magyar főkapitány-helyettes (1643–1646) halálának évében készült. WIDEMANN, Elias, *Icones illustrum heroum Hungariae: Wien, 1652*, Hasonmás kiad., bev. Rózsa György, Bp., Helikon, Országos Széchényi Könyvtár, 2004 (Magyar Helikon), 86. sz. Rimaszécsi Széchy Dénes.

⁴⁸ Widemann kötete a megjelenése után rövidesen mintakönyvvé vált. A jezsuiták motivációját, ami alapján Széchy Dénes portréja mellett döntöttek, egyelőre nem ismerjük: elképzelhető, hogy csupán egy kevésbé ismert, világi magyar nemes ábrázolása volt a cél.

⁴⁹ Vö. SCHÖNVIITZKY 1896, i. m. 226, 291, 340–341. A portrék 1836. október 18-án vagy 20-án kerültek Pannonhalmára. Vö. Dénesi Tamás szíves közlése alapján: Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Kézirattár, BK 80/12. (*Chronica collectionum musaeorum Bibliothecae centralis O.S.B.*)

A Jézus Társasága feloszlata után a pozsonyi jezsuita könyvgyűjteményeket katalogizálták, majd 1782-ben Kovachich Márton György a budai egyetemi könyvtár számára válogatott belőle, ezért feltételezhető, hogy a „könyvtár nagyobbik része így Budára vándorolt”.⁵⁰ Tehát az 1780-as évektől bomlott meg az egykori Káptalan utcai jezsuita könyvtár több ezer kötetes gyűjteménye, amelynek szétszóródott darabjait még egy jó ideig biztosan keresnie kell a magyar könyvtörténet művelőinek.⁵¹

Az „új” könyvtár a Szent Salvator-telepen, majd -kollégiumban

A pozsonyi jezsuiták 1673-ban nemcsak üres épületeket kaptak Kollonich Lipót kamaraelnöknöknek köszönhetően, hanem az előző évben elkobozott evangélikus liceumi könyvgyűjteményt, továbbá a helyi lutheránus polgárság elleni per⁵² fő vádlottjainak, az 1672 folyamán száműzetésbe kényszerített helyi evangélikus egyházi vezetőknek, David Titius,⁵³ Anton Reiser⁵⁴ és Valentin Sutorius⁵⁵ lelké-

1836. okt. 18. dátumnál, továbbá uo. BK 80/VIII. 2. (*Szedler Fábrián: Jegyzőkönyv, 1836 aug. 1. – 1842 dec. 31.*), 16. „Posonból megérkezék Pázmán Péter és Kecskés’ képe.”

⁵⁰ FARKAS et al. 1990, i. m. XIV.

⁵¹ Vö. legújabban: M. HORVÁT 2020, i. m.

⁵² Bővebben lásd: KÁDÁR Zsófia, *A pozsonyi Szent Salvator-templom katolikus használatba vétele (1672–1673) = KoraiújkorÁSZ: Koraiújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*, szerk. Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt, Mitropulos Anna Diána, Bp., ELTE BTK TDI, 2014 (KoraiújkorÁSZ tanulmánykötetek, 1), 200–229.

⁵³ David Titius (1619–1679) sziléziai származású, wittenbergi tanulmányai után Queitsch majd Peterswaldau sziléziai városok lelkésze. 1654-től működött Pozsonyban mint első lelkész, majd 1667-től esperes is. 1672-ben Pozsonyból már senior lelkésként távozott Boroszlóba, majd Sziléziába, ahol Wohlauban lett lelkész és szuperintendens. Több magyarországi gyászbeszéde nyomtatásban is megjelent. MARKUSOVSKY Sámuel, *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*, Pozsony, Wigand, 1896, 96; RÁCZ Károly, *A pozsonyi véstörvényeské áldozatai 1674-ben*, 2. bőv. kiad., Lugos, Virányi János, 1889, 28; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky, 1891–1914 (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>) s. v. TITIUS Dávid; *Régi Magyarországi Nyomtatványok IV. 1656–1670*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2012, 3616. sz.

⁵⁴ Anton Reiser (1628–1686) Augsburgban végezte a gimnáziumot, 1646-tól Strassburgban, Tübingenben és Giessenben tanult teológiát. 1651-ben szerzett magisteri fokozatot Altdorfban, majd Selmezbányán lett diakónus. 1659-től Pozsonyban volt lelkész, a katolikusok elleni prédikációiról volt híres. 1675-től Öhringenben a Hohenlohe hercegi család udvari lelkésze, majd 1678-tól Hamburgban lelkész. A magyarországi protestánsüldözésről több műve is megjelent. *Neue Deutsche Biographie* (<https://www.deutsche-biographie.de/home>) s. v. REISER, Anton; RÁCZ 1889, i. m. 28; MARKUSOVSKY 1896, i. m. 96; SZINNYEI, i. m. s. v. REISER Antal.

⁵⁵ Valentin Sutorius (1633–1708) römhildi származású, 1672 után Koburgba ment, 1673-tól Römhildben lelkész, majd szász hercegi egyháztanácsos, szuperintendens. 1682-ben a pozsonyiak

szeknek – és mellettük talán Christian Piringer segédlelkésznek, illetve fivérének, Johann Piringer iskolai *rectornak*⁵⁶ – értékes magánkönyvtárait is.⁵⁷

A Szelephényi György esztergomi érsek által a pozsonyi polgárság ellen indított rendkívüli törvényszéki per, majd a Kollonich Lipót kamaraelnök, nyitrai püspök által vezetett katonai beavatkozás 1672 nyarára megtörte az evangélikus város ellenállását, templomaikat és iskolájukat elvették, vezetőiket száműzték. Reiser, Sutorius és Christian Piringer Pozsonyban, Titius Nagyszombatban volt bebörtönözve, polgártársaiktól és egyházközségüktől elszakítva. Az előbbieket 1672. augusztus elején kényszerítették száműzetésbe (Magyarországról és az örökös tartományokból is fej- és jószágvesztés terhe mellett mindhármukat kiutasították); és csak indulásuk előtt közvetlenül, augusztus 4-én hajnalban engedték meg nekik, hogy fejenként tizenkét könyvüket kiváltsasszák, amelyeket magukkal vihetek.⁵⁸ Titiust csak szeptember 13-án engedték el, ezután távozott az országból.⁵⁹

A jezsuiták az épületekkel együtt, 1673. január elején kapták meg a könyveket. A jezsuita háztörténet a volt líceumi könyvtárat nem említi külön, feltehetően azért, mert ez a volt evangélikus iskolaépületben volt és maradt, így előbb nem ezzel, hanem a prédikátoroktól átvett több, mint 9500 kötetes könyvanyaggal kellett valamit kezdeniük.⁶⁰ Miután az iskolaépület melletti Nádasdy-házat január 16-áig átvették, a legszükségesebb változtatásokkal (a kályhák és záruk kijavítá-

visszahívták, de nem tért vissza. MARKUSOVSKY 1896, i. m. 96; RÁ CZ 1889, i. m. 28; SZINNYEI, i. m. s. v. SUTORIS Bálint.

⁵⁶ Christian Piringer (1641–1694) Pozsonyban egy pék fiaként született, 1659–1662 egyetemi tanulmányait Altdorfban, Wittenbergben és Giessenben végezte. Bátyja, Johann 1646-tól Besztercebányán, majd Eperjesen volt tanító, de állásáról önként lemondott, majd Modor város jegyzője lett. Ezután a pozsonyi gimnázium conrectora, majd 1669-től rectora. Christian 1665-től lett az iskola tanítója, majd egyidejűleg segédlelkész. Elismert tanító volt, iskolai színjátékok is írt. 1672 után Regensburgba, majd Bayreuthba menekült, 1673-tól Hohenstadt lelkésze, később Nürnberg diakónusa, majd lelkésze (1675, 1679). 1682-ben a pozsonyiak visszahívták, de nem tért vissza. RÁ CZ 1889, i. m. 28; MARKUSOVSKY 1896, i. m. 73–74.

⁵⁷ Piringer iskolai rector (tehát Johann) nevét a jezsuita könyvtár kapcsán SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 102. említi, hivatkozása nyomán a forráshelyet nem tudtuk azonosítani. Az alább felhasznált evangélikus beszámoló alapján azonban igen életszerű, hogy a segédlelkész és iskolai rector könyveit is elkobozták.

⁵⁸ RIMANDUS, Reinmundus [MOLLER, Daniel Wilhelm], *Preßburger Kirchen- und Schul-Verlust, das ist, Warheits-gegründete Anzeig, wie, und auff was Weise, zu Preßburg, in der Nider-Ungarischen Haupt-Stadt, einer daselbst sich befindenden Unkatholischen Gemeinde, anfangs Kirchen- und Schul-Possess disputirlich gemacht, und endlich, nach mehr als halb-jähriger Action, mit gewehrter Hand ab- und eingenommen worden, Männiglich zu beständiger Nachricht und wahrhaftem Unterricht, in öffentlichen Druck gegeben*, S. 1., 1673, 194.

⁵⁹ Vö. RIMANDUS [MOLLER], i. m. 79; MARKUSOVSKY 1896, i. m. 91.

⁶⁰ SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 102. 2. jegyz. a 'historia domus' vonatkozó szakaszának csak egy részét közli, több olvasati hibával. A forrást félreértve azonosítja az említett 7500 kötetet a líceumi könyvtárral, holott az kizárólag a három megnevezett lelkész összesített könyvgyűjteménye volt. A hiba átvétele pl. VERÓ K 2009, i. m.

sával) lakhatóvá tették, majd az osztrák jezsuita tartományfőnök utasítása szerint egybenyitották az iskolaudvarral,⁶¹ január 20-án költözött be Andreas Zehetmayr páter, a Nádasdy-ház első jezsuita lakója. Több rendtag ekkor még azért nem fért el az épületben, mert „a többi szobák mindegyike teljesen tele volt könyvvel”. A hónap végére (január 30.) a Nádasdy-ház és az iskola között újabb átjárókat nyitottak, ami később megkönnyítette a könyvek mozgását is.

Január 17-én ugyanis elkezdték a száműzött prédikátorok, David Titius, Anton Reiser és Valentin Sutorius könyveinek beszállítását a lelkészlakból előbb a Nádasdy-ház üres helyiségeibe, mivel ez az iskolában való elhelyezésnél biztonságosabbnak tűnt. Itt a könyveket csoportokra osztották, és a csoportosított könyveket innen az iskolaépületbe vitték. A könyveket – feltehetően a liceumépületben – két részre osztották: 3500 kötetet „eretnek” vagy „botrányos” könyvként különítették el, amelyeket harmadik lépésként átvittek a Salvator-templom sekrestyéje fölötti, második emeleti helyiségbe.⁶² (Az „eretnek” munkák számára tehát az újonnan átvett épületeiken belül egy biztonságos, de nehezen megközelíthető helyiséget találtak.) További több, mint 4000 kötetet minősítettek úgy, hogy azok katolikusok vagy nem becsmérlik nyíltan az egyházat, ezeket a sekrestye fölötti első emeleti szobába vitték át. Ugyancsak a könyvválogatás során további mintegy 2000 kötetet – mint „eretnek” duplumpéldányokat – kiselejtezték, ezeket részben darabokra vágva hasznosították (gondolhatunk a könyvek kötéstáblájának vagy gerincének tömőanyagaként használt egykorú nyomtatványlapokra) vagy elégették.⁶³

A három prédikátor magánkönyvtára tehát mindösszesen több, mint 9500 kötetet tett ki, amelyből a jezsuiták több, mint 7500 darabot tartottak meg (köztük az „eretnek” példányokat is), és ehhez járult továbbá az egykori evangélikus líceum intézményének (ismeretlen darabszámú) könyvgyűjteménye. E tekintélyes könyvanyagot a jezsuiták feltehetően 1672 után sem szállították máshová, így az a 18. század folyamán is a Szent Salvator-templom, illetve -rendház épületeiben maradt és hasznosult, további, eseti bővüléseivel együtt.⁶⁴ A gyűjtemény története további kutatásokat kíván, itt csak a gyarapodás néhány mozzanatát említjük. A komáromi születésű jezsuita ’magister’ (később páter) Csécsi Ferenc⁶⁵ 1739-

⁶¹ *Historia prima huius domus ad S. Salvatorem Societatis Jesu*. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Bp., Ab 98., 26., vö. e közlemény 3. számú függelékével.

⁶² A kétosztatú sekrestye fölött az első és a második emeleten is egy-egy szoba volt kialakítva, lásd: Szent Salvator-templom, iskola és Maholányi-ház alaprajza (1783). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.), Térképtár, S12, no. 97. Készítette: Joseph Tallherr, 1783. (<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/3984/>)

⁶³ *Historia prima huius domus ad S. Salvatorem Societatis Jesu*, i. m. 26–27. vö. e közlemény 3. számú függelékével. Lásd továbbá: SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 102. (olvasati hibákkal).

⁶⁴ SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 399.

⁶⁵ Csécsi Ferenc (1711–1762) magyar jezsuita, 1736–1738 magister Pozsonyban. Lukács, Ladislaus, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, I–III, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987–1988, I. 194.

ben e bibliotéka gyarapítására tett 300 forintos alapítványt,⁶⁶ a pozsonyi születésű Pock Mátyás⁶⁷ pedig helyi jezsuita rectorként tett 2000 forintos alapítványt, amelyet hitvitázó és hitoktató iratok kiadására és beszerzésére szánt, és amelyet a kollégiumi könyvtáros (ez időben Faludi Ferenc, egyidejűleg a gimnázium praefectusa) volt hivatott kezelni.⁶⁸

A könyvbeszerzésre szánt magánhagyományok közül még említésre méltó Szalay Mihály, a pozsonyi káptalan jegyzője özvegyének, Spelák Anna Katalinnak a hagyománya, aki miután kisebb-nagyobb összeggel támogatta a társulatókat, 1714-ben 2000 forintos alapítványt tett a Szent Salvator-templombeli zenei szolgálat javára, majd 1721-ben a főoltárra 1500 forintot hagyott. Ezen felül fedezte a vasárnapi hitszónok számára tíz könyv beszerzését tizenhét kötetben, az ünnepi hitszónok javára öt munka megvásárlását tizenhét kötetben, a vasárnap reggeli hitszónok javára négy könyv vásárlását öt kötetben, az ünnepnap reggeli hitszónok pedig az adományozó jóvoltából nem kevesebb, mint huszonöt munka beszerzésével gyarapodott negyvenhét kötetben. A célzott vásárlás azt mutatja, hogy az egyes feladatok ellátását tudatosan felépített mini „szakkönyvtárakkal” próbálták az előljárók elősegíteni.⁶⁹

A földrajzilag két helyen, a Szent Salvator-kollégiumban, illetve a Szent Márton-rezidencián található pozsonyi jezsuita könyvtárak használata és felügyelete (amint már utaltunk rá) a helyi rendtagok körében közös lehetett. E feltevést erősíti, hogy a Salvator-kollégiumban 1768 óta szolgáló, az 1772. évben pedig a könyvtárosi feladatokat Faluditól átvevő Pray György⁷⁰ – aki 1773-tól mint „Magyarország történetírója”, Mária Teréziától kapott éves kegydíj mellett (több ex-jezsuitával együtt) a Káptalan utcai épületben lakott⁷¹ – 1777-ig (a budai egyetemi könyvtár társigazgatójává való kinevezéséig) sem tudta befejezni a könyvtárak katalogizálását.⁷²

⁶⁶ SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 440.

⁶⁷ Pock Mátyás (Matthias Pock, 1690–1779) magyar jezsuita, 1762–1773 a pozsonyi Salvator-kollégium rectora, majd 1768–1773 újólal Pozsonyban szolgál, ahol a feloszlatás után a halálát is leli. Lukács, *Catalogus* i. m. II. 1247–1248.

⁶⁸ SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 101.

⁶⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.), E 152 Reg. Coll. Pos. fasc. 5. n. 25. fasc. 18. n. 15. n. 16.

⁷⁰ *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., II. (1601–1640), X. (1761–1769), XI. (1770–1773)*, coll. et ed. Lukács, Ladislaus. Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 1995. X. 536, XI. 172.

⁷¹ SZILAS László, JÁNOSKA Amália, *Pray György = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon középkor és kora újkor*, főszerk. Köszegehy Péter, IX. *Pálffy-rénes forint*, szerk. Tamás Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2009, 283–285.

⁷² SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 399.

Függelék⁷³

1.

Caspar Malli SJ pozsonyi *superior* folyamodványa II. Ferdinándhoz
1625. június 23. [Bécs]
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,
E 152 Reg. Coll. Pos. fasc. 4. nr. 44.⁷⁴

Invictissime Imperator, semper auguste!

Ante paucos dies mandato suae maiestatis occupata sunt bona monasterii Vallis Vesprimiensis, eorumque administratio commissa reverendissimo domino Dalos episcopo Iauriensi,⁷⁵ ut eorum fructus collegio alicui Societatis ex hac Danubii parte fundando applicentur. Suggesterat autem ab inicio nostri Posonium adventus inclita Camera Posoniensis sub sacrae caesareae regiaeque maiestati, ut ea pro Posoniensi collegio deputarentur. Rogo itaque suam maiestatem, ut quia collegium Posoniense inicium iam aliquod accepit, proventus illi potius huic iam inchoata, quam futuro alicui et incerto applicentur.

\Quod/ si tamen hac in re secus \quid/ maiestati vestrae videretur, rogarem iterum, ut saltem tantisper, dum aliud collegium inicium teneat, nobis proventibus illis frui liceat, hunc in finem. Est insignis bibliotheca Posonii ex optimis et utilissimis consistens libris, \aliquot millium florenorum pretiis,/ quae mihi saepius venalis oblata est, emere non potui, quia media defuerunt. Haec ergo optima esset occasio illam comparandi ex proventibus nimirum praefati monasterii. Denique defunctus praepositus Posoniensis⁷⁶ reliquit etiam insignem reliquis librorum copiam. Hos, ut sua maiestas pro domo professa Viennensi deputare velit, supplex et enixe oro.

Sacrae caesareae regiaeque maiestatis humillimus capellanus
Gaspar Malius Societatis Iesu residentiae Posoniensis superior

⁷³ Az átírásnál írásmódbeli és nyelvi, korjelölő jellegzetességeket megtartva a humanista latin-ság irányába normalizáltuk a szövegeket, a megfelelő helyeken a *ti*, *i*, stb. alakokat használva a *ci*, *j*, *y* helyett (kivéve az 1. számú forrásban következetesen írt 'inicium' szót), az *u* és *v* betűket hangértéküknek megfelelően jelölve. A központozást egységesítettük; ennek során azt az elvet követjük, hogy a szintaktikailag összetartozó elemek közé lehetőleg ne kerüljön vessző. Értelemszerűen alkalmaztunk vesszőket felsorolásban (ha nincs kapcsoló kötőszó), illetve tagmondatok között. A rövidítéseket jelölés nélkül feloldottuk, a nagy kezdőbetűs írást csak mondatkezdő helyzetben, illetve tulajdonnévi alakoknál tartottuk meg. Az 1. számú forrásban az egykorúan beszűrt szövegrészek \ / között szerepelnek.

⁷⁴ A levél hátoldalának alján a régi levéltári jelzet is szerepel: „Lad. B. no. 7. Sig. C. Coll. Poso.”

⁷⁵ Dallos Miklós győri püspök 1623–1630.

⁷⁶ Balásffy Tamás pozsonyi prépost 1618-tól 1625. márc. 10-én bekövetkezett haláláig.

[Külzeten kancellári rájegyzés a benyújtásról és az uralkodói döntésről:]

Sacrae caesareae regiaeque maiestati Ferdinando secundo, oblata anno 1625. Junii 23. ad proprius suae Maiestatis post sacra⁷⁷

Sacrae caesareae regiaeque maiestatis domini, domini nostri clementissimi voluntas ea est, ut proventus sanctimonialium Vallis Vesprimiensis ad ulteriorem resolutionem eiusdem maiestatis applicentur missioni patrum Societatis Iesu Posoniensi, quos vel ad emptionem bibliothecae Keckeshianae, vel certe in proprios usus convertere licebit interea, dum aliter sua maiestas hoc disposuerit. De qua suae maiestatis clementi resolutione reverendissimus episcopus Jauriensis certificandus erit. Viennae, 24 Junii 1625.

Stephanus Sennyey electus Vacienis manu propria⁷⁸

2.

Kecskés János végrendeletének részlete

1641. március 1. Pozsony

Slovenský národný archív (Pozsony), Pozsonyi székeskáptalan
hiteleshelyi levéltára,

Prot. 35–36–37. (1640–1644), 232–248.,⁷⁹ itt: 236–237.

[...] Item libros omnes sacros sive bibliothecam sanctam, quam adhuc habeo, inter quos libros adhuc etiam residui sunt libri alii prophani, qui tradantur reverendibus patribus Societatis Jesu collegii Posoniensis.

Quibus etiam defacto lego ex pecunia per dominum Plum⁸⁰ mihi debita florenos ducentos, ut pro requie animae meae singulis anniversariis diebus sacrum dici faciant.

Tenenur mihi idem patres reverendi Societatis Jesu Posonienses florenos centum, quae ipsis defacto in infirmitate hac mea concessi. Istos florenos centum lego Congregationi Beatae Mariae Virginis huius loci. [...]

⁷⁷ A kérvényt a korabeli gyakorlatnak megfelelően adták be: az uralkodó a bécsi Hofkapellében hallgatott napi miséről visszatérve, útközben vette be a kérelmeket, erre utal a „post sacra” (másik, ugyancsak helyes alakban: „post sacrum”) kifejezés.

⁷⁸ Id. Sennyey István váci püspök, magyar udvari kancellár.

⁷⁹ Vö. MARTÍ 2019, i. m. 214. (58. sz.) Köszönjük Martí Tibornak, hogy a forrás fényképét rendelkezésünkre bocsátotta.

⁸⁰ Talán Friedrich Plumis (Plumius), aki 1616-ban már az Udvari Kamara fogalmazója, 1626. júl. 8-án már az Udvari Kamara titkára volt. 1632. márc. 1. előtt halálozott el, mert özvegye ekkor 200 forintot kapott kézhez a volt titkár temetésére. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Protokolle Bd. 743. Reg. fol. 51r.

3.

A pozsonyi jezsuita Szent Salvator-rezidencia háztörténetének részlete,
1673. január

*Historia prima huius domus ad S. Salvatorem Societatis Jesu,
Annus Christi 1673. Mensis Ianuarius*

ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (Budapest) Ab 98., p. 26–27.
(gépiratos másolata: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának
Levéltára, Budapest, IV. 111b. Petruch Antal rendtörténeti gyűjteménye,
P20/a, 31–32.)

Luctandum diu fuit cum generoso domino Maylath fiscale regio,⁸¹ qui domum Nadasdianam⁸² insedit, ut illam Societati cederet, metuendumque erat, ne donatio domus illius turbaretur, si possessionem adire moraremur. Suaviter tamen inductus est dictus dominus fiscalis tum precibus nostris, tum autoritate potissimum illustrissimi domini praesidis,⁸³ ut res suas omnes ad 2. inferiora cubricula componeret et sub custodia alicuius inquilini relinqueret, ipse vero domo cedens, Tyrnaviam abiret. Quare 16. Ianuarii post ipsius abitum perfractum est stabulum, et domus Nadasdiana iuxta mandatum reverendissimi patris provincialis⁸⁴ aperta, sic ut diruto uno vel altero muro in scholis ex domo Nadasdiana ad atrium scholarum pateret imposterum necessaria communicatio. Eadem die in domo Nadasdiana fornaces et serae reparatae sunt illaque domus intra paucos dies sic ordinata, ut nostrorum habitationi deserviret. Inductus est ambitus ligneus, ut ad cameram, quae in formam cubiculi est reformata, pateret accessus. Apta iam habitationi visa domus est, adeoque 20. huius tertius accessit pater Andreas Zehetmar,⁸⁵ qui Nadasdianam domum primus inhabitavit, cum enim ibidem reliqua cubicula omnia plena libris essent, et recenter obmuratis portis

⁸¹ Majláth Miklós királyi jogügyigazgató (1652–1682). FALLENBÜCHL 2002, i. m. 186.

⁸² A pozsonyi Főtér és a Ferenciek tere határán álló egykori evangélikus, majd 1672-től Szent Salvator-titulusú katolikus templom mellett keletre állt az egykori evangélikus gimnáziumépület, amelynek szomszédja a Gabonapiacra néző homlokzattal épült egykori Nádasdy-ház volt. Ez 1658-tól állt Nádasdy Ferenc birtokában, 1672-ben már Majláth Miklós jogügyigazgató lakott benne. FEDERMAYER, Frederik, *Rody starého Prešporka: Genealogický rozbor obyvatelstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*, Bratislava, Monada ateliér, 2003, 209–210. (Dom č. 141.)

⁸³ Kollonich Lipót a Magyar Kamara elnöke, bécsújhelyi püspök. A pozsonyi evangélikus polgárság elleni 1672. évi fellépésről lásd: KÁDÁR, *A pozsonyi Szent Salvator-templom*, i. m. Életrajza: LAKATOS Adél, *Kollonich Lipót = Esztergomi érsekek 1001–2003*, szerk. Beke Margit, Bp., Szent István Társulat, 2003, 319–325.

⁸⁴ Adamus Aoedot alsó-ausztriai származású jezsuita rendtag, 1671–1675 az osztrák rendtartomány provinciális. LUKÁCS (coll. et ed.) 1995, *Catalogi personarum* i. m. 533.

⁸⁵ Andreas Zehetmayr stájer származású jezsuita rendtag, 1673-tól 1676. ápr. 11-én bekövetkezett haláláig a pozsonyi Szent Salvator-templom mellett szolgált. LUKÁCS 1987–1988, *Catalogus* i. m. III. 1892.

moram suaderent, usque in 30. Ianuarii ex scholis ad domum Nadasdianam duorum reliquorum transitus dilatus est.

Repleta dixi cubicula libris, quia 17. huius incepimus ex domo praedicantium transferre libros, quos in suis bibliothecis Titius, Reüser et Sutorius praedicantes⁸⁶ habebant. Quos, quia tutius ad domum Nadasdianam, quam scholas transferri videbatur, ibidem in suas classes divisos, deinde primo ad scholas transtulimus. Divisi sunt hi libri in classes duas et duobus supra sacrystiam cubiculis distincti. In supremo haeretici sunt et scandalosi, qui numerum 3500 excedunt. In inferiore Catholici sunt vel saltem tales, qui non manifeste Ecclesiam insectantur, et hi numerum 4 millium superant, praecisis illis, quos veluti haereticos in duplo circiter 2 millia vel ignis absumpsit, vel in frustra discissos in varios distraximus.

Kádár, Zsófia – Fazekas, István

Les deux bibliothèques des jésuites de Presbourg – conservatrices des collections de János Kecskés, Péter Pázmány et des pasteurs luthériens

Le collège de Presbourg, fondé en 1626 par Péter Pázmány, archevêque d'Esztergom, a été l'une des maisons les plus importantes de l'ordre des jésuites. Les fondateurs ont édifié le premier bâtiment, celui de la rue Káptalan. C'est en 1673 que la Société avait saisi l'église de la place principale (confisquée au luthériens) – c'est à ses côtés qu'elle a élevé la nouvelle maison de l'ordre, terminée en 1714. Cet édifice a abrité jusqu'à 1773 le collège et le lycée, le bâtiment de la rue Káptalan ayant fonctionné comme résidence.

Les deux maisons abritaient deux bibliothèques. Les bases de la première ont été fournies par deux collections. Les jésuites ont réussi à se procurer la bibliothèque de János Kecskés dont fait partie la très riche collection privée de Zakariás Mossóczy, juriste et évêque de Nyitra, mort en 1587. Kecskés János était comptable au Chambre de Hongrie, tandis que son père, András, avait été le beau-frère de l'évêque. Selon quelques sources, les jésuites de Presbourg se sont intéressés à la bibliothèque Kecskés depuis 1625. A en croire les *litterae annuae* de l'année 1639, c'est à cette date que l'ordre reçut la collection – l'on peut donc affirmer avec certitude que le registre de 1639 ne fait pas partie d'un legs testamentaire, il s'agit plutôt d'une donation, complétée par les testament (1641) de Kecskés – exploitée par nous – avec des volumes supplémentaires.

L'autre source du corpus est le legs testamentaire de Pázmány. Les sources récemment exploitées confirment l'hypothèse d'István Bitskey, selon laquelle le registre des livres du collège, préparé en 1655–1663, correspond à la collection privée de l'archevêque.

En 1673, les églises et l'école de la ville luthérienne ont été confisquées (avec intervention militaire) sous la direction de Léopold Kollonich, évêque de Nyitra, tête de la Chambre de Hongrie. Les pasteurs forcés à l'exil quittèrent le pays en août-septembre de la même année. Les livres qu'ils ont dû abandonner entrèrent dans la collection des jésuites (9500 volumes). Selon l'*historia domus* des jésuites, 2000 de ces livres ont été mis au rebut comme 'doubles hérétiques' et ils ont conservé

⁸⁶ David Titius, Anton Reiser, Valentin Sutorius pozsonyi evangélikus lelkészek, lásd 53–55. jegyz.

le reste. 3500 livres 'hérétiques' et presque 4000 livres 'anodins' ont été placés dans les pièces situées au-dessus de la sacristie de l'Église Saint-Sauveur. L'on peut donc dire que le corpus provenant des pasteurs luthériens a fondé la collection de la nouvelle maison des jésuites.

Keywords: 17–18th century, history of libraries, Jesuit library, Jesuit College of Bratislava, Péter Pázmány, János Kecskés.

KÖZLEMÉNYEK

Tassy Gáspár ismeretlen levele Melith Péterhez.* A történelmi kutatómunkához hozzátartozik, hogy egy-egy nagyobb iratanyag áttekintése közben az eredetileg vizsgált témához alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódó, mégis értékes dokumentum feltárására kerül sor. A jelen tanulmány alapjául szolgáló misszilis is hasonló körülmények között bukkant fel a Zichy család zselyi levéltárában végzett kutatás közben. Mivel a zselyi archívum egy rendkívül összetett gyűjtemény, ezért a névadó család anyagai mellett több más familia iratai is fennmaradtak az utókor számára. Különösen értékesnek tekinthető az a 16–17. századi misszilisanyag, amelynek a keretei között számos felső-magyarországi kötődésű család levelezése található. Közülük is kiemelkedik a briberi Melith család két tagjának, Melith Péternek és fiának, Györgynek a hagyatéka.

A dolgozat témáját képező levél szerzője, Tassy Gáspár¹ a 17. századi Magyar Királyság hivatali világának egyik kimondottan izgalmas alakja. Ehhez nemcsak hosszú és mozgalmas élete járult hozzá, hanem az is, hogy azon tisztségviselők körébe tartozott, akik hivatali munkásságuk mellett az irodalom terén is maradandót tudtak alkotni. A kutatók figyelmét eddig jószerével mégis elkerülte.² Életrajza és munkássága továbbra is kiegészítésre szorul.³

A korszakban egyáltalán nem tekinthető rendkívülinek, hogy származásával kapcsolatban kevés információval rendelkezünk. Bár a családjá fészke Sáros vármegyében volt, Holl Béla nem tartotta

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ A levélíró Tassy Gáspár neve több alakban: Tassy, Tassi, Thassy, Tasi is felbukkan a forrásokban és a szakirodalomban. A tanulmányban a leggyakrabban előforduló Tassy alakot fogom használni, mivel maga a levélíró is így írta alá a legtöbb általam ismert levelében.

² Napjainkig az életéről a legbővebb összefoglalást Holl Béla munkája jelenti, aki nemcsak egy vázlatos életrajzot készített róla, hanem a korábbi tévedéseket is kijavította. Ezek mellett természetesen nagyobb hangsúlyt kapott Tassy irodalmi munkássága. Vö. HOLL Béla: *Tasi Gáspár; Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez* = *Acta Universitas Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus 10–11(1971), 99–106. Újabban a szőnyi béketárgyalásokban játszott szerepe miatt került bele a témában megjelent értekezésekbe: MARTON Gellért Ernő: „Szőnyből tudatjuk” *Három magyar diplomata – Rimay János, Tassy Gáspár és Tholdaladi Mihály – követnaplóinak összehasonlító elemzése az 1627. évi szőnyi békekötés kapcsán* = *Oszmán-magyar viszony a 16–18. században*, Tanulmányok a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom népeinek – magyarok, törökök, rácok, tatárok, zsidók, görögök és egyéb népek – hétköznapijairól; egyén és közösség viszonya, szerk. J. Újváry Zsuzsanna, Bp., PPKÉ Újkori Történelmi Tanszék, 2020, 135–148.

³ A jövőben terveim között szerepel egy biográfia elkészítése Tassy Gáspárról, a Szepesti Kamara tanácsosáról.

kizártak, hogy a Tassyak esetleg Heves vármegyéből, Gyöngyös környékéről származtak. Fialakoráról, valamint iskoláiról nincsenek ismereteink. Csak feltételezhetjük, hogy a Magyar Királyság valamelyik színvonalas jezsuita gimnáziumában folytathatta tanulmányait.⁴ Nem zárható ki, hogy később az örökös tartományok valamelyik egyetemére járhatott, ahol elsajátította a német nyelvet. Az oktatásával kapcsolatos elképzelések a későbbi karrierjére tekintettel helytállóak lehetnek, hiszen a kamarai tisztviselők között felülreprezentáltak voltak azok, akik jezsuita intézményekben okosodtak, illetve rövid idejű külföldi peregrinációkon is részt vettek.⁵ Nyelvismerete a magyaron kívül a latinra és a németre biztosan kiterjedt. Ezt maga ismerte el, hiszen műveit a német nyelvű változatokból fordította. A latin nyelv ismeretére pedig a kamarai szolgálata alatt volt szükség.⁶ A felső-magyarországi térség egyik csúcsszervének számító Szepesi Kamarának folyamatosan szüksége volt mind a kassai központban, mind pedig a vidéki hivatalokban a megbízható katolikus nemesekre. Így a katolikus Tassy előtt adott volt a lehetőség egy sikeres karrier kiépítésére. 1610-ben írnokként kezdte meg szolgálatát Kassán, majd, 1613-ban már altitkárként tevékenykedett a hivatalban.⁷ Ekkor többek között olyan kiválóságok mellett szolgált, mint ifjabb Hoffmann György – aki a későbbiekben Tassy apósa lett⁸ – és Daróczy Ferenc. Mindketten önmagukban is meghatározó alakjai voltak a térség politikájának és a kamarának.⁹ Az újabb kutatásoknak egyelőre nem sikerült tisztázni, hogy Tassy mikor hagyhatta el a Szepesi Kamarát. Valószínű, hogy ez egybe esett Bethlen Gábor hadjárataival, ekkor ugyanis a kassai adminisztráció ideiglenesen felfüggesztette a tevékenységét, illetve működése rendezetlenné vált.¹⁰ Tassy titkári képességeinek kiteljesedése érdekében csatlakozott Esterházy Miklós nádor köréhez, ahol a palatinus titkáráként szolgált az 1630-es évek elejéig. 1631-ben ura ajánlását is bírta, amikor tanácsosi és titkári rangban visszakerült a Szepesi Kamarához.¹¹ Ez idő alatt több követségben vett részt. Járt a hódoltságban a budai pasánál

⁴ Analógiaként szolgálhat a Pozsonyi Kamara tanácsosainak képzettsége. Vö. FEDERMAYER, Frederik, *A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában = Történelmi Szemle*, 6(2018), 2, 218–236, itt: 219–224. – Egy közelebbi analógia Holló Zsigmond esete: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A jezsuita ifjúság 17. századi példaképe: Holló Zsigmond = HISTORICUS SOCIETATIS IESU Szilas László emlékkönyv*, szerk. Molnár Antal, Szilágyi Csaba, Zombori István, Bp., METEM, 2007, 322–331, itt: 322.

⁵ FALLENBÜCHL Zoltán, *A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században = Levéltári Közlemények* 38(1967), 2, 193–236, itt: 211.

⁶ HOLL 1971, i. m. 101–102.

⁷ FALLENBÜCHL Zoltán, *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*, Adattár, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Osiris Kiadó, 2002, 322.

⁸ Hoffman családra lásd: FEJÉRPATAKY László, *A csatári és szedikerti Hofman család = Turul*, 9(1892), 147–148; BERZEVICZY Edmund, *A csatári és szedikerti Hoffmanok = Századok*, 26(1892), 8, 621–632. Tassy Gáspár egyelőre ismeretlen időpontban ifjabb Hoffman György lányát, Krisztinát vette feleségül. Vö. FEJÉRPATAKY 1892, i. m. 148.

⁹ Daróczy Ferencre lásd: BORBÉLY Zoltán, *Nemesi stratégiák és társadalmi mobilitás Felső-Magyarországon a 17. század első felében = Századok*, 154(2020), 1, 25–52, itt: 46–47. Daróczy szerepére és kapcsolataira lásd: KÁROLYI Bálint, *Egy kivételes karrier, Veglai Horváth Gáspár, a Magyar Kamara elnökének életútja = Levéltári Közlemények*, 2020, passim. (megjelenés előtt).

¹⁰ GECSÉNYI Lajos, GUSZAROVA, Tatjana, *A Szepesi Kamara vezető tisztségviselői 1646–1672 között = GECSÉNYI LAJOS, Gazdaság, társadalom, igazgatás, Tanulmányok a kora újkor történetéből*, Győr, Győr-Ménfőcsanak Megye Győri Levéltára, 2008, 453–474, itt: 453–455; SZÜCS Jenő, *A Szepesi Kamara levéltára 1567–1813*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 63.

¹¹ Tassy a jelek szerint már 1628-ban pályázott a Szepesi Kamarai állásra, akkor még elutasítását közölte dominuszával az Udvari Kamara, és Péchy Zsigmondot alkalmazta. Udvari Kamara

és az erdélyi fejedelmeknél is.¹² A szolgálatból csak 1638-ban, öregségére és betegségére hivatkozva mentették fel.¹³ Halálának időpontja egyelőre ismeretlen, feltehetőleg az 1640-es évek második felére tehető.

A levelünk címzettje, briberi Melith Péter jelentős egyénisége volt a felső-magyarországi katolikus elitnek. Családja ugyan horvátországi származású volt, de szülőföldjüket már a 16. század közepén elhagyták. Integrációjuk olyannyira sikeres volt, hogy a 16. század végén már a térségnek meghatározó tagjai között szerepeltek.¹⁴ Melith Péter fiatalságáról kevés információval rendelkezünk. Annyi biztosnak látszik, hogy jó udvari kapcsolatokkal rendelkezett, mivel előbb II. Mátyás, majd II. Ferdinánd királyok udvarában szolgált, mint asztalnok.¹⁵ A hozzá írott levelek alapján a kamarási (*cubicularius*) címet is viselte, majd bárói rangot kapott.¹⁶ Az udvari szolgálat után a katonai pályát választotta és a birtokaihoz közeli Kálló, majd Szatmár főkapitánya volt egészen 1643-ig. Szokoly Erzsébettel kötött házasságával sikerült családja pozícióit és kapcsolatait megerősítenie a felső-magyarországi katolikusok körében.¹⁷ Karrierje mellett viszonylag keveset tudunk műveltségéről. Annyi bizonyos, hogy családja az egyik legjelentősebb támogatója volt a felső-magyarországi katolikus reformnak.¹⁸ Gyermekeit is a térség két fontos iskolájában, Leleszen és a homonnai jezsuita kollégiumban neveltette, közülük a fiatalabbak Bécsben a jezsuitáknál folytatták tanulmányaikat.¹⁹ Emellett biztosan voltak katolikus alumnusai is. Erre enged következtetni, hogy rokonával, Nyáry Istvánnal közösen támogatta Eh Mihály római tanulmányait.²⁰

A dolgozat alapjául szolgáló levél – tartalmát tekintve – rendkívül informatív. Kiderül belőle, hogy a két katolikus nemes úr jó viszonyt ápol egymással. 1644-ben már mind a ketten időseknek számítottak, ráadásul a levél tanúsága szerint Melith Péter még betegeskedett is, amire Tassy Gáspár megpróbált vigaszt nyújtani.

Misszilisünk fő témáját tekintve mégis egy izgalmas könyvküldés részleteiről tudósít bennünket. Tassy Gáspár írása ugyanis egy válasz Melith korábbi üzenetére. Két könyvét ajánlja és szeretné elküldeni a szabolcsi nemes úr számára. Mint ismert, Tassy Gáspár tartalmas pályája alatt több

Esterházy Miklóshoz, 1638. november 7. ÖStA HKA HFU r. Nr. 135. Konv. 1628. november fol. 15–16. Tassy Gáspárt végül 1630-ban nevezték ki tanácsossá. II. Ferdinánd a Magyar Kamarához, 1630. május 26. ÖStA HKA HFU r. Nr. 141. Konv. 1630. május fol. 316–317.

¹² HOLL 1971, i. m. 100.

¹³ Az Udvari Kamara értesíti a Magyar Kamarát, hogy Tassy Gáspár helyére Usz Jánost nevezik ki a Szepesi Kamarához. 1638. augusztus 4. ÖStA HKA HFU r. Nr. 158. Konv. 1638. augusztus fol. 10–11.

¹⁴ BORBÉLY 2020, i. m. 41–42.

¹⁵ FAZEKAS István, *A Melith-fiúk bécsi tanulmányai 1630–1631 = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, Bp., MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002, 140.

¹⁶ Melith Péter bárói diplomája nem ismert. Csupán a temetésén elmondott halotti beszéd említi báróságát. Vö. LUKSICS Pál, *A Briberi Melith-család genealógiája = Turul*, 44(1930), 97–98, itt: 98.

¹⁷ BORBÉLY 2020, i. m. 42.

¹⁸ GALLA Ferenc, *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, kiad. Fazekas István, Bp., Róma, PPKE, 2005, passim.

¹⁹ FAZEKAS 2002, i. m. passim.

²⁰ KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, *Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei III. = Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus 9, Szeged, 1969, 95.

kötet szerzője is volt. Ezek a munkák külföldi szerzők idegen nyelvű – esetünkben ismertén német nyelvű – könyvei voltak. A művek azonosításában viszonylag könnyű dolgunk van, mivel Tassynak kevés munkája ismert, illetve levelében maga utal a könyvek címére.

Az első könyv, amit a levélben „Elmenknek Istenben felmeneteljről” néven nevez, egyértelműen az *Elménknek Istenben foel-meneteléruel a' teremetet állaton Garádichin Robertus Bellarminus Jésuiták Rendiboel-való Cardinal Koenyvechkéje...* című munka, amit 1639-ben, alig néhány évvel a levél megírása előtt fejezett be és nyomtattatott ki *Bárfán*.²¹ Mint ahogy a cím is utal rá, a mű eredetileg Roberto Bellarmino jezsuita bíboros püspöknek 1615-ben megjelent *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturarum opusculum* című, a katolikus vallást védelmező művének a fordítása.²² Az elkészült könyvet nem másnak, mint korábbi patrónusának, Esterházy Miklós nádornak ajánlotta.

Némileg nehezebb dolgunk van a másik említett kötetrel kapcsolatban. Ennek ugyanis címét nem említi, csak a tartalmára utal Tassy. Mégis úgy vélem, hogy ez utóbbi munka Jakob Freucht, az ingolstadti egyetem tanárának Fünf kurze Predigen című munkájának megkésett fordítása, az *Öt Rövid Predikátzio, Húsz Színes Okokrúl, miért nem akarnak most némelly emberek Catholicusokká, vagy (a mint ők szöllanak) Pápastákká lenni. Mellyeket Bambergában Sz. Mártonnál predikállott; most pedig azoknak, kik kételkednek mellyik Hitre kellessék hajolniok, Lelki hasznokra nyomtatásban ki-bochátott, Feuktius Jakab*, amit a levél megírása előtt négy évvel, 1640-ben nyomtattatott ki a szerző pozsonyi nyomdában. A munka, bár viszonylag réginek számított, hiszen az eredeti több mint hatvan évvel korábban jelent meg Kölnben,²³ mégis a térség katolikusaira nagy hatással volt, a 17. század közepén a felső-magyarországi katolikus megújulás egyik szellemi municiójának számított.²⁴ Nem mellékes, hogy a művet a magyar politikai élet meghatározó alakjának, a Lósy Imre esztergomi érseknek, Pázmány Péter utódjának ajánlotta a szerző.

A levélből azt is megtudjuk, hogy akkor éppen egyik munkából sem állt rendelkezésére a szerzőnek bekötött változat. Ezért felajánlja, hogy az otthonához közeli Eperjesen tudna olyan mestert találni, aki a könyvek darabját 40 pénzért²⁵ szépen be tudná kötni. Tassy azt is megemlítette levelében, hogy amennyiben Melith Péternek több példányra lenne szüksége, akkor nyugodtan írja meg neki. Ez a két apró részlet azért is érdemel figyelmet, mert Eperjesen – jelen ismereteink szerint – ebben az időszakban nem üzemelt nyomda.²⁶ Ennek ellenére feltételezhető, hogy mivel a városban iskola működött, könyvkötéssel foglalkozó személy is lakott a városban. Ez azért sem zárható ki, mert a korszakban már megkezdődött a két szakma különválása, és megjelentek a térségben az önállóan csak könyvkötéssel foglalkozó mesterek is.²⁷

²¹ RMK I 687.

²² HOLL 1971, i. m. 104.

²³ HOLL 1971, i. m. 103.

²⁴ BITSKEY István, *A német nyelvterület jezsuita egyetemei és Magyarország a kora újkorban = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. Szilágyi Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 481–496. itt: 495.

²⁵ Sajnos nem tudjuk, milyen fajta pénzről volt szó. Úgy gondolom, hogy valami gyengébb minőségű fizetőeszközzel lehet szó, mert rajnai forintban mérve kicsit soknak vélem.

²⁶ Vö. V. ECESEDY Judit, *Az eperjesi nyomdászat kezdetei = Magyar Könyvszemle*, 118(2002), 10–23.

²⁷ HEREPEI János, *Vidéki könyvkötők a XVII. század folyamán = Magyar Könyvszemle*, 84(1968), 51–54.

Tassy Gáspár Melith Péterhez írott többi ismert levelében nem kerülnek említésre a kérdéses könyvek.²⁸ Tassy írásának tanúsága szerint 1644 februárjában nem küldte el a könyveket neves barátjának, mivel azok kötetlen állapotban voltak. Sajnos további sorsukat nem ismerjük.

A levélben Tassy már utal Rákóczi György meginduló hadjáratára, ami nagy félelmet keltett a környék lakosságában, és sok menekültet is eredményezett a térségben. Ebből kifolyólag feltételezhető, hogy a közölt levélben szereplő két kötet csak a harci események beszüntetése és a békésebb időszak bekövetkeztével kerülhetett a megrendelő Melith Péterhez. Sajnos – jelenlegi ismereteink szerint – a Melith család tagjaitól egyetlen könyvtári katalógus sem maradt fenn.²⁹ Tassy Gáspár két említett művéből a napjainkban ismert példányok között pedig nem találunk olyat, amelyben Melith Péter vagy bármelyik családtagjának bejegyzése, ex librise vagy azonosításra alkalmas jegyzete maradt fenn.

Ezek alapján be kell értnünk azzal a tudattal, hogy Melith Péter, a felső-magyarországi térség egy jelentős katolikus főura ismerte és igényelte is Tassy Gáspár műveit. Amennyiben el is jutottak hozzá a kért könyvek, nem sok ideje maradt azok olvasására, ugyanis Melith Péter 1644 októberében elhunyt.

A dolgozat alapjául szolgáló levél közlésénél a betűhív átírási formát részesítettük előnyben. A rövidítéseket feloldottuk és kurziváltuk, ahol a szöveg indokolta, lábjegyzetek segítségével magyarázatokat fűztünk hozzájuk.

Tassy Gáspár Melith Péterhez

Töltszék, 1644. február 1.

(MNL OL P 707 a Zichy család zseléi levéltára fasc 84 NB. Nr. 6691.)

Spectabilis Magnifice Domine Domine Colendissime

Servitorum addictissimum commendamus

Aldgya meg *Isten Nagyságodat* minden kívánta jokkal s jó egességgel. *Nagyságod* levelet bechülettel vettem, s nem hogy bantasmra volna az *Nagyságod* kivansaga, de sőt örömemre vagyon, és kedveskedemis *Nagyságodnak*. A könyv ket fele, Eggyk a Teveljgök ellen valo Controversiak: A Masik Elmenknek *Istenben* felmeneteljről fölötte aitas es nekünk kik Catholicusok vagyunk hasznosb könyv. Az első felekben nem sok vagyon csak bé is vannak kötve küldök ket Exemplart *Nagyságodnak* azokbanis. A másik fele mind kötetlen, hanem most köttetek *Nagyságod* számára kettőt. Ha *Nagyságod* többet fog kivannj valamenykel annyit adhatok chak be kötetni it Eperjest, gondolnom szepen be kötik negyven penzert eggyeket. Ide nalunk nagy rettesben vannak az emberek ilyen Télj üdön futó felben vannak szannya meg *Isten* hogj magunk nemzetétül kell ennj sok artalannak enny nyomorusagot szenyvedni, holot idegen nemzetül bekessegünk vagyon. *Isten* vezerebbe minden jóra es bekessegre elmejeket. *Nagyságodis* hallom betegeskedik, enis ordénarie a Telet főkeppen ugy szoktam töltenj. Ha mi meg irható hirej lesznek *Nagyságodnak* kérem ne nehesszettelje meg irni. A könyvchekket most *Nagyságodnak* azért nem küldhettem meg, hogy kötve nem volt a kettej *Nagyságodat* kerem tarchon engem regj jo akarattjaban, s maradgjon *Isten* aldasa *Nagyságodon*. Datum in Töltsék³⁰, 1. Februaris 1644.

²⁸ Tassy Gáspár levelei Melith Péterhez. MNL OL P 707 Fasc. 84 NB. Nr. 6686-6691.

²⁹ Jelenlegi ismereteink szerint a briberi Melith család környezetéből csak Melith Pál 1573-ban említett néhány iskolai könyvét ismerjük. Vö. *Magyarországi magánkönyvtárak I, 1533–1657*, sajtó alá rendezte Varga András, Bp., Szeged, 1986 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 17.

³⁰ Töltszék (Ma: Tulčík, Szlovákia) Tassy Gáspár kedvelt tartózkodási helye. Eperjestől északra található.

Spectabilis Magnifitae Dominationis Vestrae
Servitor addictimus
Caspar Tassj

Kívül: *Spectabili ac Magnifico Dominio Domino Petro Melith de Priber Sacre Caesaræ Regiæque*
Majestatis Consilliario et Cubiculario, et Domine mihi plurimum Colendissime.

Kis Warda³¹

KÁROLYI BÁLINT

³¹ A levél külzetén a címzés alatt szerepel Kisvárdá neve, az átvétel helyére utal ugyanis, láthatóan nem Tassy kezétől származik a szöveg.

FIGYELŐ

Felekezetek a végvidéken. A román reformáció egyház- és eszmetörténeti tanulságai.* (Nagy Levente könyvéről). Jelen ismertetés egy hosszú kutatómunka lezárásaként, eredetileg akadémiai doktori értekezésnek készült monográfiának a szokásosnál részletesebb, elsősorban a délkelet-európai egyháztörténeti kontextusra figyelő bemutatását tűzi ki célul. A könyv szerzője Nagy Levente, az ELTE Román Filológiai Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, a magyar irodalom- és művelődéstörténet, illetve a magyar–román szellemi érintkezések történetének ismert és elismert kutatója. Munkásságának egyik fontos szelete az Erdélyi Fejedelemség román kultúrtörténetének sokat vizsgált, ugyanakkor ellentmondásosan megítélt és sok tekintetben enigmatikus jelensége, a román reformáció története, illetve annak egy új szempontú, úgynevezett kulturális transzferjelenségként történő értelmezése. A szerző a témáról az elmúlt években számos tanulmányt tett közzé, illetve egy önálló kötetet is publikált.² Az itt ismertetett könyv ezeknek az eredményeknek a kibővített, több esetben újragondolt és monográfiává érlelt korpusza. A munka kiemelkedő erénye, hogy hosszú évtizedek hallgatása után mutat be a magyar olvasóközönség számára egy magyarországi, de nem magyar nyelvű vallási-kulturális jelenséget, amelynek Romániában megjelent, román nyelvű szakirodalma a magyar szakemberek túlnyomó többsége számára hozzáférhetetlen. Ugyanakkor a szintetizáló jelleg mellett a sokéves forráskutatás eredményei is beépülnek a monográfiába, tehát a szerző nemcsak összefoglalja a román reformáció történetét, hanem saját kutatásai alapján, a román tudományosság számára is releváns módon tovább építi az arról alkotott képet.

A kötet lényegében kronologikus rendben tárgyalja a román reformáció történetét, a forrásviszonyok miatt nagy hangsúllyal az irodalmi művekre és azok tanulságaira. A Bevezetésben rövid, de annál fontosabb áttekintést nyújt a román reformáció historiográfiájáról (9–19). A szerzők és művek bemutatása során kiemeli, hogy a románok közötti reformáció magyar és román értelmezése a régebbi kutatásokban markánsan különbözött egymástól: a magyarok a kulturális missziót, a románok pedig a magyarok részéről elszenvedett üldöztetést hangsúlyozták. Az elmúlt évtizedek kutatástörténeti mérlege is nagyon ellentmondásos. A román szakirodalom kitüntetett figyelemmel vizsgálta tovább a kérdést, és a szerzők egy része meghaladta a korábbi egyoldalú szemléletmódot, míg más kutatóknál (adott esetben vezető történészeknél is) tovább él a leegyszerűsítő, mártírológikus szemléletmód. A magyar kutatás viszont 1945 után alig foglalkozott a témával, lényegében csak Sipos Gábor és Ósz Sándor Előd munkáit vehetjük számba,³ mint Nagy Levente monográfiája

* A tanulmány megírását az NKFIH K-129236 azonosító számú, *Kereszténység és Iszlám. Keresztesháború és együttélés választóján a 16–17. században* című kutatási projektje támogatta.

¹ NAGY Levente, *A román reformáció. Egy 16–17. századi magyar-román kulturális és irodalmi transzferjelenség*, Bp., Ráció Kiadó, 2020. 424 p.

² NAGY Levente, *Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül*, Bp., ELTE Eötvös, 2013.

³ Legfontosabb vonatkozó írásait elősorolja: NAGY 2020, i. m. 392, 398.

közvetlen előzményeit. Az erdélyi magyar református egyháztörténetírás nagy egyéniségei közül a szerző Juhász István munkásságát tekinti a legfontosabb kiindulópontjának – meglátásom szerint is nagyon helyesen. Juhász a románok reformációját tárgyaló, mindmáig alapvető munkának számító monográfiája 1940-ben jelent meg.⁴ 1945 után ugyan ezzel a kérdéssel – egy tanulmányát leszámítva⁵ – nem foglalkozott, viszont pontosan ő volt az, aki későbbi írásaiban, korát sok tekintetben megelőzve, nagyon hangsúlyosan hívta fel a figyelmet a felekezetek kialakulását megelőző és az azt követő korszakok és jelenségek pontos elhatárolásának szükségességére.⁶ Egyháztörténeti szempontból tehát Juhász István Nagy Levente módszertani kiindulópontjának, legfontosabb előzményének tekinthető.⁷

A historiográfiai bevezető explicit módon ugyan nem említi, de a kérdéssel foglalkozó román szakirodalmat még egy sajátos, a forrásviszonyokból viszont egyenesen következő törésvonal jellemzi. A román ortodoxok közötti reformáció forrásanyaga ugyanis, akárcsak az ortodox egyházakra vonatkozó belső dokumentáció mindenütt ebben a korban, a nyugati keresztény egyházakéhoz képest rendkívül szegényes. Lényegében egy szóbeliségre épülő kultúráról beszélhetünk, amelynek a 18. századig praktikusan nincsen hivatali írásbelisége, történetírói vagy ún. én-dokumentumok is minimális mennyiségben maradtak ránk. Esetünkben éppen a református, vagyis a magyar fél részéről kiadmányozott iratok jelentenek némi fogódzót, de ezek száma sem igazán nagy. Ezekkel a sajátosan hiányos forrásviszonyokkal is indokolható a szerző egyébként szokatlan eljárása, miszerint a felhasznált kiadatlan levéltári dokumentumokat (és nemcsak a kéziratos köteteket) tételesen felsorolja a bibliográfiában (364–367). A belső forrásokat, akárcsak más ortodox egyházaknál, leginkább a kéziratos, majd kisebb számban kiadott nyomtatott liturgikus művek és szentírási könyvek fordításai, illetve esetünkben (hiszen református misszióról van szó) katekizmus-fordítások jelentik. Ezeknek a forrásoknak a tudományos feldolgozása viszont elsősorban nem történeti, hanem filológusi képzettséget és módszereket igényel. Így aztán a vonatkozó román szakirodalom két, markánsan szétváló részre oszlik: a román nyelv és irodalmi műveltség formálódása szempontjából jelentős fordításirodalom filológiai elemzésére, illetve a nemzeti szempontból alapvetően mégiscsak negatívan értékelt reformációs missziós törekvések történetírói bemutatására. Az eltérő értékítélet mellett ez a diszciplináris megoszlás színvonalában is erőteljesen nivellálódik: a kitűnő filológiai teljesítmények mellé odatehetjük a kifejezetten nacionalista irányultságú, összeesküvés-elméletekre hajazó, olykor történelemhamisításoktól sem visszariadó, és néhány mai szerzőt (például Ana Dumitran⁸ és Ovidiu Olar⁹) leszámítva kifejezetten alacsony színvonalú tör-

⁴ JUHÁSZ István, *Reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, Református Theologia, 1940.

⁵ JUHÁSZ István, *Az erdélyi egyházak 17. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 4–5(1984–1985), 9–27.

⁶ JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem, Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 1996 (Dolgozatok a Református Teológiai Tudomány Köréből, Új Sorozat, 2).

⁷ Érdeemes lett volna Révész Imre 1938-ban (tehát a Juhász monográfiája előtt két évvel korábban) megjelent úttörő, a korabeli magyar egyháztörténet kultúrmissziós felfogását jól jellemző és részben Juhász szemléletét befolyásoló áttekintésének magyar kiadását is idézni: RÉVÉSZ Imre, *A reformáció az erdélyi oláhok között*, Debrecen, Debreceni Székely Társaság, 1938 (Erdélyi Füzetek, 2).

⁸ DUMITRAN, Ana, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*, Cluj-Napoca, Editura Nereamiae Napocae – Cristian Matos, 2004.

⁹ OLAR, Ovidiu Victor, *La boutique de Théophile. Les relations du patriarche de Constantinople Kyrillos Loukaris (1570–1638) avec la Réforme*, Paris, Centre d'études byzantines, néo-hellé-

ténetírói termést.¹⁰ A román historikusok szemléletmódját nagyrészt az európai, elősorban olasz kutatók (leginkább az igen termékeny és népszerű Cesare Alzati¹¹) is átvették, vagyis a nemzetközi történetírói diskurzus a két érintett nemzeti historiográfia közül (ebben az esetben is) a román mártírológikus szemléletmódot tette magáévá. Ez a dichotómia Nagy Levente munkamódszerét és tárgyalási módját is nagyban meghatározza. Míg egyrészt jelentős mértékben épít a román filológusok eredményeire, addig a művön végigvonul a merőben ahistorikus, sokszor egészen mókás (vagy inkább riasztó) történeti konstrukciókkal való hadakozás; olykor szinte minden oldalra jut egy téveszme cáfolata.

A monográfia módszertani kereteit az 1980-as években kidolgozott felekezetszervezési és konfesszionalizációs elmélet jelenti. A Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling német történészek által megalkotott értelmezési paradigma, némi késlekedéssel ugyan, óriási nemzetközi karriert futott be, bár az egyes országok és nyelvterületek különböző mértékben recipiálták a tanulságait.¹² A 2000-es évek elejétől többen megkísérelték az elméletet Magyarország és Erdély felekezeti viszonyaira alkalmazni, talán nem is teljesen sikertelenül.¹³ Valamennyi szerző megegyezett abban, hogy a monovagy bikonfesszionális német fejedelemségekkel szemben az egykori Magyar Királyság területén létrejött államalakulatokban nem a konfesszionalizáció erősen etatista, mondjuk úgy: a maga teljességében megvalósult változatát kell keresnünk, hanem sokkal inkább a hasonló kihívások, modernizációs kényszerek mentén szerveződő felekezetek párhuzamos valóságait érdemes vizsgálni. Lényegében ebben az irányban halad Nagy Levente is, némi távolságot tartva Krista Zach *Grup-*

nique et sud-est européenne – EHESS, 2019 (Autour de Byzance, 6). Nagy Levente még Olar kéziratosszertációját használta.

¹⁰ Az államilag támogatott primitív nacionalizmusra és alacsony színvonalú történetírói teljesítményre jó példát jelentenek Ioan-Aurel Popnak, a Román Akadémia elnökének vonatkozó írásai, amelyeket Nagy Levente számtalan esetben cáfol a könyvében. Ezek felsorolása: NAGY 2020, i. m. 395–396.

¹¹ Az olasz egyháztörténész román történelemmel kapcsolatos írásainak vezérgondolata, hogy a nyugati latin kultúrából származó és a nyelvével szintén ehhez a kultúrkörhöz tartozó, de a keleti kereszténység és a bizánci intézményrendszer részévé vált román nép hivatása a nyugati és keleti keresztény kultúrák közötti közvetítés. Legnagyobb hatású, olasz nyelvű kötetei a kora újkori román egyháztörténelemről: ALZATI, Cesare, *Terra romana tra oriente e occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, Jaca Book, 1981 (Di fronte e attraverso, 82); Uő, *Lo spazio romano tra frontiera e integrazione in età medioevale e moderna*, Pisa, Gisem–Edizioni ETS, 2001 (Piccola Biblioteca Gisem, 16).

¹² Ennek a recepciónak a történetére legújabban maga az elmélet egyik kidolgozója, Wolfgang Reinhard reflektált egy budapesti előadásában: REINHARD, Wolfgang, *Felekezet és felekezetszerveződés Európában, A tudományos diskurzus fejleményei*, ford. Forgó András, szerk. Tusor Péter, Bp., MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2017 (Collectanea Studiorum et Textuum, III/1).

¹³ A magyarországi recepció történetére és lehetőségeire lásd: KÁRMÁN Gábor, *A konfesszionális hasznáról és káráról, Egy paradigma margójára = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi, győri konferenciájának köteté*, Bp., Hajnal István Kör, 2013 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25) 27–40; MOLNÁR Antal, *Miért világtörténeti kuriózum a magyarországi reformáció? = Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5, I, Tanulmányok*, szerk. Kiss Erika, Zászkaliczky Márton, Zászkaliczky Zsuzsanna, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, 14–25.

penkonfessionalisierung-modelljétől,¹⁴ inkább Balázs Mihály¹⁵ és részben (ha jól értem) Ana Dumitran árnyaltabb látásmódjához és elemzéséhez kapcsolódva. Ez a distancia leginkább az etnikum/nemzet és konfesszió párhuzamosságát hangsúlyozó tétellel kapcsolatban érhető tetten, amelyet a szerző az erdélyi példák alapján teljesen jogosan hangsúlyoz. Nagy Levente ettől a leegyszerűsítő identitáskonstrukciótól tovább lépve a román reformációt a nemzeti kultúrák között formálódó, köztes identitású kulturális jelenségként tárgyalja, a református egyház befolyása alá került román egyházat transzkulturális egyházszerzetként határozza meg. Meglátásom szerint ez a kutatói alapállás minden tekintetben érvényes és az értelmezést elősegítő elméleti kiindulópontot jelent az ismertetett kötet és a további kutatások számára.

Ugyanakkor úgy gondolom, hogy a szerzőnek világosabban meg kellett volna határozni saját álláspontját a konfesszionalizáció-teória erdélyi és főleg az ortodox egyházra való alkalmazhatóságát illetően, hiszen ebben a tekintetben azért a vélemények több tekintetben eltérnek egymástól. Ehhez a tisztázáshoz minden bizonnyal hasznos lenne szélesebb mederben tájékozódni a szóban forgó elmélet újabb nemzetközi irodalmában. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy a konfesszionalizáció-modell használhatóságáról széleskörű vita alakult ki a nyugat-európai történészek között, így bizonyos értelemben ma már kisebb entuziazmussal alkalmazzák ezt a fogalomkészletet az európai kollégák, hanem arról is, hogy mindeközben, első látásra talán paradox módon, a teória megkezdte hódító útját a nyugati keresztény commonwealth-en kívül. Sorra jelentek meg tanulmányok, konferencia-kötetek, sőt monográfiák, amelyek az eredetileg a protestáns és római katolikus egyházak 16–17. századi fejlődésének értelmezésére megalkotott modellt, az alkotók által tudatosan hangsúlyozott korlátai ellenére, elkezdték alkalmazni az ortodox, zsidó és muszlim vallások kora újkori változásainak értelmezésére is.¹⁶ Ez a jelenség egyrészt nyilván a felkapott elméleti modellek (az abszolutizmustól a fiskális államig, a hadügyi forradalomtól a gender-teóriáig) gyakran bekövetkező, határok nélküli diffúzióját és ezzel együtt járó kiüresedését szemlélteti, másrészt viszont mégiscsak felhívja a figyelmet arra az általános intézményesülési dinamikára és az ezzel együtt járó modernizációs kényszerre, amely valamennyi vallási szervezetben érzékelhető a kora újkorban. Ezeknek a kutatásoknak és értelmezéseknek az ismerete hozzásegíthet ahhoz, hogy pontosabban meghatározzuk a konfesszionalizáció-teória alkalmazhatóságát a román reformációval kapcsolatban.

Ugyancsak a vizsgált jelenség értelmezési keretének, kontextusának szélesebb és biztosabb kijelölése érdekében célszerű lett volna egy bevezető fejezet formájában bemutatni az erdélyi román ortodox egyház késő középkori és kora újkori fejlődésének történetét, hierarchikus és függelmi viszonyainak változásait. Ezt mindenekelőtt azért látom szükségesnek, mert az ortodox egyház volt az az egyházi intézmény, amelyre a protestáns missziós kísérletek irányultak, tehát ezek hatását, eredményességét csak a megcélzott befogadó közeg alaposabb ismeretében tudjuk igazán értelmez-

¹⁴ A Nagy Levente által idézett tanulmányai mellett lásd még: ZACH, Krista, *Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen = Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Volker Leppin – Ulrich A. Wien, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005 (Quellen und Studien zur Geschichte der östlichen Europa, 66) 57–70.

¹⁵ BALÁZS Mihály, *Az alkalmazás dilemmái, A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció = Uő, Hitújítás és egyházalapítás között, Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8) 15–32.

¹⁶ Ezekre a historiográfiai folyamatokra és a belőlük fakadó ellentmondásokra további irodalommal lásd: MOLNÁR, Antal, *Konfessionalization on the Frontier; The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*, Roma, Viella, 2019 (INTERADRIA. Culture dell'Adriatico, 22) 8–11.

ni. A kérdéssel foglalkozó magyar kutatók szinte kivétel nélkül erdélyi református egyháztörténészek vagy romániai filológusok voltak, ez a szempont tehát a korábbi magyar nyelvű írásokban is alig van jelen. Az egyetlen kivétel éppen az egyébként ortodox teológiai tanulmányokat is folytatott Juhász István, aki 80 évvel ezelőtti monográfiájában részletesebben kitér az ortodox egyházak fejlődési sajátosságaira,¹⁷ de ez nyilván nem pótolja a jelen kötetből hiányzó modern szemléletű összefoglalást. Másrészt pedig a magyar kutatásban a román ortodox egyház története nem számít lerágott csontnak, és a hazai egyháztörténészeink, nagyrészt nyelvi nehézségek miatt, még a román görögkatolikus egyháznál is kevésbé ismerik a román ortodoxiára vonatkozó új kutatási eredményeket. Egy ilyen témájú, akár a legkorszerűbb összefoglalásokra (mint pl. Mircea Păcurariu két kiadásban is megjelent szintézise¹⁸) támaszkodó rövid összefoglalás fontos támpont lehetne a magyar kollégák számára.

A könyv első nagyobb egysége az erdélyi reformáció és a román ortodoxok 16. századi kapcsolatait tárgyalja (23–102). Már ebben a fejezetben is érzékeli az olvasó a legnagyobb kutatási nehézséget: a románok és a reformáció kapcsolatáról megőrzött, elszórt és összefüggéstelen adatszilánkokból, illetve általában megfelelő történeti kontextusra és háttérre utaló adatok nélkül ránk maradt könyvek egymásutánjából kellene valamilyen értelmes történetet összerakni. Teljesen természetes tehát, hogy – miként ilyen esetekben szinte mindig – elszabadul a fantázia, megfogannak a valószínűtlenebbnél valószínűtlenebb ötletek, amelyek általában kiszolgálják az aktuális (esetünkben román) nemzetpolitikai elvárásokat. A szerző becsülettel gyomlálja ezeket az eltévelyedéseket, rámutat az olykor teljesen nyilvánvaló hamisításokra, részleteiben és összességében kiegyensúlyozott képet és megbízható vezérfonalat nyújt azokról a momentumokról és forrásokról, amelyek alapján a románokat érintő erdélyi egyházpolitikáról beszélhetünk. Sorra veszi a korábbi irodalomból is ismert kapcsolódási pontokat, bemutatja az olykor homlokegyenest eltérő értelmezési lehetőségeket, és mindig kialakítja saját álláspontját az adott forrással, eseményel kapcsolatban.

A reformáció és az ortodoxia közötti korai érintkezésekkel kapcsolatban (Georg Stoltz hunyadi várnagy állítólagos szimpátiája a „román hit” iránt, Szapolyai román őrök atószói levélváltása) joggal hűti le a nagyra tekintő víziókat. A 16. század derekán reformátori tájékozódása mögött a szerző rámutat arra a nagy, Wittenberghez, Urachhoz és Tübingenhez kötődő reformátori programra, amely a keleti, különösen az Oszmán Birodalomban élő keresztények felé irányult, és amelynek egyik oldalhajtása volt a románok iránt tanúsított reformátori érdeklődés és az ennek következményeként megjelent könyvek, illetve politikai motivációjú lépések. Teljesen természetes, hogy ebben a szellemi környezetben egy olyan tág látókörű és a keleti világ határán működő reformátor, mint Johann Honterus, élénk érdeklődést tanúsított a keleti kereszténység iránt, és perspektivikusan szemlélte az esetleges evangelizáció lehetőségeit. Nagyon fontosnak érzem a szerző azon megállapítását, miszerint ezek a korai tájékozódások, ideértve még a csúfos véget ért Heraklidesz moldvai vajda működését is, nem jelentettek aktív reformátori programot a románság irányába. Mintaszerű Coresi diakónus könyvprogramjának bemutatása, a korábbi historiográfia „fantasztikus elképzeléseinek” kigyomlálása és a források beazonosítása (44–52).

A korai román (pl. szebeni) nyomtatványokkal kapcsolatban ugyanakkor érdemes lenne analógiaként bevonni a vizsgálatba az ortodoxok számára máshol (pl. Velencében, Cetinjében, Goražden, a mileševai kolostorban vagy Belgrádban) kiadott könyveket, ezeknek a történeti kontextusa

¹⁷ JUHÁSZ 1940, i. m. 105–124.

¹⁸ A mű a román nyelvű kiadások mellett németül is napvilágot látott: PĂCURARIU, Mircea, *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche*, Erlangen, Oikonomia, 1994. A szerző megírta az erdélyi és partiumi román ortodoxia történetét is: PĂCURARIU, Mircea, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș pînă în 1918*, Cluj-Napoca, Ardealul, 1992. A kötet 2018-ban újra megjelent a déva-hunyadi ortodox püspökség kiadásában.

ugyanis hozzásegíthetne a sokszor bizonytalan és olykor kényszeresen reformátori háttérrel kereső értelmezések helyzetételéhez. A balkáni ortodox egyházi közösségek nagy igénye a nyomtatott szentírási és liturgikus könyvek iránt a lelkipásztori küldetésen túl komoly üzleti lehetőséget jelentett a könyvkiadásra vállalkozó személyek számára. Nyilván ez a konjunktúra magyarázza, hogy a katolikus Velence a görög és örmény nyomdák mellett a szerb ortodox könyvkiadás központja lett.¹⁹ Ugyancsak nyilvánvaló üzleti érdek motiválta Trojan Gundulić raguzai kereskedő belgrádi nyomdaalapítását. A Raguzai Köztársaság intranzigens katolicizmusa ellenére Gundulić vállalkozása mögött nem katolikus prozelitizmus, esetleg unionizmus, hanem pusztán üzleti megfontolás állt.²⁰

A reformáció és a román ortodox egyház közötti első intézményes kapcsolatok János Zsigmond fejedelemsége idejére datálhatók. Nagy Levente, Juhász István véleményét követve, joggal hangsúlyozza, hogy az 1560-as években a fejedelem által kinevezett püspököket (Szentgyörgyi György, 1566; Tordasi Pál, 1569) nem tekinthetjük „református”, hanem legfeljebb „reformált” főpapoknak, hiszen a felekezetek, így a református is, még csak formálódóban voltak (80–88). A román egyházzal és papokkal kapcsolatos országgyűlési határozatok, zsinatok, püspöki rendelkezések és főleg a nyomtatványok (a kálvinista szellemű prédikációs-kötet és agenda) célja egyértelműen a nagyszámú erdélyi románság egyházi intézményeinek és hitéletének reformátori szellemben történő megújítása, illetve az erdélyi román egyházi hierarchia átstrukturálása volt, amelynek értelmében a fejedelem egy független püspökséggel rendelkező román egyházszervezet kialakítására törekedett. Mindez a fejedelem általános egyházpolitikájának szerves része, logikus következménye volt, akár a hallás utáni hit lényegére rámutató és az ige hirdetés szabadságát kimondó híres tordai országgyűlési határozatra, akár az 1560-as évek második felében formálódott három püspökség (erdélyi szász, erdélyi magyar, partiumi szász) struktúrájára gondolunk, amelyek mellé tulajdonképpen szervesen illeszkedett negyedik egyházkormányzati egységként az erdélyi román püspökség is.²¹ Ennek előzményei lehettek Izabella királyné azon rendelkezései, amelyekkel 1557-ben Kristofort, 1559-ben pedig Szávát kinevezte az erdélyi görög rítusúak püspökének. Ez utóbbi talán Szentgyörgyi György kinevezése után is gyakorolt joghatóságot az erdélyi (nem román?) keleti rítusú hívek felett. Különösen izgalmas a reformáció peremvidékét jelentő román és ruszin művelődés kölcsönhatásainak kimutatása az Evangélium-magyarázat forrásvidékének vizsgálatában. A Melius-hatás a ruszin Nyagovai Posztillán keresztül, egy máramarosi fordítás révén érkezett a román reformációs irodalomba, ezt a kéziratot írták át Dél-Erdélyben és adta ki Coresi Brassóban (64–74).

Nagyon kiegyensúlyozott Báthory István egyházpolitikája román vonatkozásainak bemutatása is, ugyanis a szerző beilleszti a fejedelem egyházi stratégiájának egészébe a románokkal kapcsolatos intézkedéseit (89–92). Báthory valláspolitikájának lényege a meglehetősen zavaros erdélyi egyházi viszonyok között az intézményes konszolidáció elősegítése volt, ennek legjobb példája a szász felekezetszervezés elősegítése, amint azt Walter Dausch kitűnő tanulmányában bemutatta.²² En-

¹⁹ A legújabb összefoglalások: Божидар Вуковић и српска књига у Венецији, приредили Драгиша Бојовић – Александар Наумов, Ниш, Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, 2018; Венецијански издавачи српских књига 1519–1824. *Editori veneziani dei libri serbi 1519–1824*, приредио Владимир Анђелковић, Београд, Istituto Italiano di Cultura – Центар за истраживање дигиталне културе, 2019.

²⁰ Fotić, Aleksandar, *Belgrade: a muslim and non-muslim cultural centre (sixteenth-seventeenth centuries) = Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. by Antonis Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press, 2005, 51–76, 66 (további irodalommal).

²¹ Ennek az egyházpolitikának a legjobb áttekintése: BALÁZS Mihály, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról* = Uő, *Hitújítás és egyházalapítás között* i. m. 33–59.

²² DAUSCH, Walter, *Gegenreformation und protestantische Konfessionsbildung in Siebenbürgen zur Zeit Stephan Bathorys (1571–1584) = Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Re-*

nek a valláspolitikai stratégiának a része, hogy lényegében Báthory alatt alakult ki az erdélyi ortodox egyházszervezet abban a formájában, ahogy majd a következő században működött: a gyulafehérvári érsek alá tartozott a révi és az algyógyi püspök, mindhárom a román papság választotta és a fejedelem erősítette meg. Emellett megmaradt a fejedelemség délnyugati szegletében a reformált püspökség is. Az ortodox püspökök moldvai vagy havasalföldi szerzetesek voltak, akik az ipeki vagy a konstantinápolyi pátriárkával szenteltették fel magukat. A szentelő pátriárka kiválasztásának én a szerzővel ellentétben nem tulajdonítanak politikai jelentőséget, pláne nem a fejedelem részéről, inkább a püspökjelölt egyházi hovatartozása, kapcsolatrendszere lehetett döntő az orientációban. Ezzel nemcsak az erdélyi román ortodox egyházszervezet szilárdult meg, hanem a román református püspökség is teljesen marginalizálódott, és megszűnt a János Zsigmond által elgondolt független és egységes, a reformáció tanai szerint megújuló erdélyi román püspökség lehetősége is. Mindez, ahogyan Nagy Levente is megjegyzi, Ana Dumitran és Cesare Alzati állításait cáfolva, közvetetten persze a román reformáció esélyeit rontotta. A fejedelem elsődleges célja ugyanakkor nyilván nem ez volt, hanem az erdélyi románság egyházi intézményeinek strukturálása, legfontosabb következménye pedig valóban a két vajdasággal szoros kapcsolatokat kialakító, egyházi életében is megerősödő ortodox egyházszervezet kialakulása lett. Ez utóbbit világosan mutatja a nagyszámú román vonatkozású kiadvány megjelenése Erdélyben 1571 és 1588 között. Báthory a rekatolizációt csak intézményalapításokkal és mecenatúrával, nem pedig politikai intézkedésekkel támogatta, a szerző teljes joggal ezzel magyarázza az uniós kísérletek hiányát a románság között.

A Báthory-korszak bemutatását Nagy Levente a reformációval rokonítható két Coresi-nyomtatvány, az evangélium-magyarázat és a Szászvárosi Ószövetség (Palia) bemutatásával zárja (93–102). Az előbbi egy felekezeti inkább semleges, átmeneti szöveg, amely azonban semmiképpen sem tekinthető „támadásnak” a reformáció ellen, miként azt a román kutatók egy része gondolja. Sokkal markánsabban protestáns jellegű a Mózes első két könyvének román fordítását tartalmazó Palia, amelynek forrása Heltai Gáspár 1551-ben kiadott magyar Ószövetsége volt. Izgalmas kérdés a mecenásos motivációja, ami általában homályban marad, és ez a körülmény számtalan, olykor egészen vad kombinációra csábítja a kutatókat.

Végezetül szellemesnek és logikusnak gondolom Nagy Levente okfejtését a román ('român') népnév és a 'religio romana' latin kifejezés értelmezésével kapcsolatban (98–102). Az utóbbi esetben meggyőzően cáfolja Ioan-Aurel Pop tézisének, miszerint itt a román vallásról lenne szó, sokkal inkább a görög és római (azaz katolikus) hiten levő románokra utal az 1574. évi püspökkinevező oklevél. Ez az inadekvát értelmezés egyébként a moldvai katolikusok etnikai identitásának kérdésében bukkan rendszeresen fel, ahol a román kutatók a római katolikus fordítást előszeretettel román katolikusnak. Az viszont valóban izgalmas kérdés, hogy Báthory hogyan nevezhette ki 1574-ben Kristóf püspököt a római és görög hiten levő románok püspökévé. Pop szerint a görög ('Graeca') jelenti a rítust, a római ('Romana', azaz szerinte román) pedig a nációt, hiszen a katolikus fejedelem a katolikus vagy unitus románok számára soha nem nevezett volna ki ortodox püspököt. Alexandru Simon és Nagy Levente szerint a Hátszeg, Karánsebes és Lugos környéki katolikus románokról szól az oklevél, Kristóf ezzel az ő püspökük is lett. Nagy úgy látja, hogy Báthory rendelkezése a románok katolizálása vagy uniója irányába tett kísérlet volt (102). Én még ilyen messzire sem mennék a gesztus értelmezésében. Egy működő katolikus hierarchiával rendelkező ország esetében ez az aktus nyilván hallatlan és értelmezhetetlen lett volna a felekezetek Európájában. Erdélyben ugyanakkor 1542 óta nem rezideált katolikus püspök, vagyis a katolikus hívek év-

formation und Humanismus nach Südsteuropa, hrsg. von Georg und Renate Weber, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1985 (Siebenbürgisches Archiv, 19) 215–227. Katolikus szempontú megközelítés: TEMPFLI Imre, *A Báthoryak valláspolitikája*, Bp., Márton Áron Kiadó, 2000 (Studia Theologica Budapestiensia, 25).

tizedek óta nélkülözték a főpásztori gondoskodást, ami az egyházi intézmények széteséséhez vezetett. Báthory tett ugyan kísérleteket az erdélyi püspökség visszaállítására, de nem járt eredménnyel.²³ Ilyen körülmények között a román katolikus kisebbség számára (akár az ortodox többség katolizálásának vagy uniálásának hátsó szándéka nélkül is) sokkal megnyugtatóbb szervezeti és lelkipásztori megoldást jelentett, ha egy ortodox püspök joghatósága alá tartoznak, mintha egyáltalán nincsen és belátható időn belül nem is lesz főpásztoruk. Báthory konszolidációs egyházpolitikájának nyilvánvalóan ez a fajta gondoskodás felelt meg leginkább, különösen egy olyan erdélyi közegben, ahol a román ortodoxok és katolikusok közötti konfliktusok sem voltak jellemzőek, eltérően a balkáni bosnyák katolikusok és szerb ortodoxok közötti súlyos viszályoktól.

Nem kevésbé izgalmas és számos kérdést vet fel a Bethlen Gábor és Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka közötti levélváltást elemző fejezet (105–125). A református Bethlen lényegében nagyon keveset tett a románság reformációja érdekében. Az ő uralkodása alatt kerültek a román reformált gyülekezetek a magyar református püspökök joghatósága alá, amely struktúra a fejedelemség megszűntéig fennmaradt, hiszen a Rákóczi Zsigmond által a reformátussá vált vajdasfalvi románok számára engedélyezett püspökválasztásból (1608) minden bizonnyal nem lett semmi. A szerző azt is meggyőzően bizonyítja, hogy a román szerzők mártírológiai diskurzusába illeszkedő bethleni „protestáns Dácia”, azaz a református Erdély égisze alatt egyesülő román vajdaságok terve igencsak messze állt minden történeti realitástól. Bethlen és Lukarisz kapcsolata teljes mértékig illeszkedik a protestáns tábor oldalán a harmincéves háborúba bekapcsolódó fejedelem nagyon széles külpolitikai tájékozódásába, illetve az isztambuli protestáns követekkel szoros kapcsolatokat ápoló, az európai protestáns politikában számontartott pátriárka diplomáciai tevékenységébe. Lukarisz és protestáns levelezőpartnerei nagyon hasonló, olykor még motívumaikban is egyező nagyvű terveket szőttek az Oszmán Birodalom görög és török lakóinak kálvini hitre térítéséről, mint a korszak jezsuita misszionáriusai (pl. a kortárs Bartol Kašić) ugyanezen szakadárak és pogányok katolizálásáról.²⁴

A szerző indokolt gyanúja szerint ebbe a konfesszionális alapokon álló politikai kapcsolatba sehogyan sem illik Lukarisz 1629. szeptember 2-án Bethlenhez intézett levele. Ebben az írásában a pátriárka az erdélyi románok reformációjának legfőbb akadályát az erdélyi és a Kárpátokon túli románság közötti „vérségnek és vonzalomnak” kötelékében látta, ami miatt a moldvai és havasalföldi fejedelmek megakadályozták az egyházi reformtörekvéseket. Nem ismertetem ehelyütt Nagy Levente alapos érvelését, amellyel bizonyítja, hogy ez a levél minden valószínűség szerint Kemény József egy újabb hamisítványa. A román kutatók teljesen félreértették az ordítóan 19. századi okfejtést tartalmazó szöveget, amely sem Bethlen, sem Lukarisz gondolatvilágával nem egyezhetett, és a pátriárka nem értekezhetett a román nemzeti egységről a 17. század elején. A Kemény-féle kollekcióban fennmaradt egyetlen eredeti Lukarisz-levélen levő feljegyzés sem bizonyítja, hogy a gyűjtemény egykor több levelet őrzött a pátriárkától a románok reformációjáról, hiszen a 'litterae' a többes szám ellenére egyetlen levelet is jelenthet ('littera' egyes számban betűt, és nem levelet jelent). A véleményem ebben a kérdésben még sarkosabb, mint a szerzőé. Bethlen egészen biztosan nem kért segítséget Lukarisztól a románok reformációjára; gondoljunk csak bele: erre ugyan mi szüksége lett volna, ha valóban lett volna ilyen szándéka? De erre vonatkozó tervéről egyáltalán nem tudunk. Ennek következtében nyilván nem is irt ennek érdekében Lukarisznak, és a pátriárka sem bújti ki a feladat alól ironizálva és a románok nemzeti egységét hangoztatva. A Kemény hami-

²³ Ezekre a kísérletekre lásd: KRUPPA Tamás, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 14(2002), 39–74.

²⁴ Ez utóbbiakra lásd MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I, (1572–1647)*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 26) 177–179.

sításai mögött megbújó személyes érdek és szemlélet, illetve a románsághoz való több mint ellentmondásos viszonya valóban izgalmas kérdéseket vetnek fel, és akárcsak a szerzővel ebben a kérdésben vitatkozó Ana Dumitran, én sem igazodok ki rajta, de jobb híján elfogadom Nagy Levente konklúzióját: pszichológiai rejtély, amelyet igazán megérteni valószínűleg sohasem fogunk.

A román egyházzal kapcsolatos 17. századi valláspolitikai alapjai Bethlen Gábor uralkodása idején szilárdultak meg. A román esperességek a magyar református püspökhöz vagy a román ortodox püspökhöz tartoztak, a joghatósági határok meglehetősen képlékenyek voltak. Az ortodox közösségek fegyelmét a különböző görög és szláv forrásokból kompilált szabálygyűjtemények, a pravilák szabályozták, míg a református egyházi vezetés az ortodox esperesekkel és vladikákkal kinevezésük előtt egy szinten egyházfegyelmi tartalmú kötelezvényt, un. „conditiókat” íratott alá. Ezzel ugyan formailag a református püspök joghatósága alá került az ortodox egyház, de ez nem jelentett tényleges beavatkozást és még kevésbé erőszakos térítést a román papok és hívek irányába. Nagy Levente alaposan körüljárja a református–ortodox viszonyrendszer 17. századi alakulását, és ismét bemutatja a román és magyar kutatás ezzel kapcsolatos eltérő álláspontját. Teljesen egyetértek a szerzővel, amikor a fejedelmi valláspolitikai és a református egyházi vezetés irányító és ellenőrző szándékait, vagyis a conditiókat, a vizitációkat, sőt igazából a fogarasi iskolaalapítást is kiemeli az anakronisztikus „nemzeti és vallási elnyomás” narratívából, és visszahelyezi a konfeszszionalizációs paradigma társadalmi fegyelmezés kategóriájába. A pravilák, a korabeli missziós és útibeszámolók, illetve a Codex Sturdzanus elemzésével joggal mutat rá arra a tényre, hogy minden állami és egyházi fegyelmezési kísérlet végső soron igen csekély befolyást gyakorolt román közösségek vallási életére, egyébként nyilván függetlenül attól, hogy ezek közvetlenül a református püspök vagy pedig az ortodox vladika alá tartoztak. Ez a tény és a magyar református egyházi vezetés irénizmusa merőben cáfol minden, a román ortodoxok erőszakos kálvinizálására vonatkozó román történetírói konstrukciót (138–168).

A szerző képzettségét és munkásságát tekintve elsősorban irodalomtörténész és filológus, nem meglepő tehát, hogy a kötet gerincét a román filológiai és irodalomtörténeti elemzések alkotják. Történészként és a román filológiában különösen is idegenül mozgó kutatóként nem érzem magam illetékesnek ezen fejezetek egyenletesen elmélyült bírálatában. Ezért az alábbiakban a román reformáció irodalmi emlékeivel kapcsolatban csak néhány, számomra izgalmas összefüggésre utalok. Mindenekelőtt a kultúrák közötti párbeszéd nehézségeit (vagy szinte lehetetlenségét) mutatja be a 17. századi román ortodox–katolikus hitvitairodalom kezdeteit bemutató alfejezet (126–137). A hitvitákról a modern kutatások alapján tudjuk, hogy ez a műfaj nem igazán a másik fél meggyőzését célozta, hanem a saját tábor megerősítésére törekedett.²⁵ Ennek a tételnek a teljesen eltérő teológiai és kulturális valóságban létező református és ortodox hitviták még a katolikus–protestáns vagy protestáns–protestáns hitvitáknál is világosabb bizonyítékát nyújtják. Az orosz antilutheránus vitákat 1640 körüli román fordítása és főleg az erdélyi református kátéval vitatkozó, Varlaam moldvai érsek által összeállított polemikus mű nem tanúskodnak a reformáció tanításának mély megértéséről, ez talán nem is volt a szerzők szándéka, hanem csupán ebben a retorikus keretben kívánták híveiket megerősíteni a fenyegetőnek érzett idegen (esetünkben protestáns) veszéllyel szemben, saját világképük összefoglalásával.

Számomra meggyőző Nagy Levente alapos és több szempontú érvelése Csulai Györgynek és gyulafehérvári munkatársainak a román Újszövetség-fordításban való aktív közreműködéséről és a Biblia-fordítás módszeréről (181–205). Az Újszövetség fordításában részt vevő Simion Ștefan püs-

²⁵ Ezt a tételt a magyar kutatásokban egy miskolci konferencia-kötet illusztrálja: „*Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.

pök és a katolikus unió kapcsolatával való találgatásokat (172–174) viszont megalapozatlannak érzem. Az uniós törekvések eltérő nyugati és keleti percepciójának lényege, hogy a latin egyház képviselői teljesen másképpen értelmezték az egyesülési szándékot, mint keleti partnereik, és ezért általában a felekezeti kizárólagosság mentén működő értelmezések sem érvényesek. Az egyesülési ígéreteket tevő papok nagyon gyakran keleti püspökökkel vagy pátriárkákkal szenteltették fel magukat, amiben ők nem láttak ellentmondást, és latin tárgyalópartnereik is elfogadták ezt. Štefan felszentelhette tehát Partenius Pétert Gyulafehérváron, nem valószínű, hogy II. Rákóczi György fejedelem vagy akár Lippay György érsek ezzel különösebben foglalkozott volna, és főleg nem keresnék emögött nagyívű politikai koncepciót. A szentelő püspök uniós hajlandóságára vonatkozó értesülést pedig valószínűleg tényleg Partenius konfabulálásának tekinthetjük.

A dolgozat terjedelmes fejezete foglalkozik a kéziratok román énekeskönyvekkel (209–256), a műfaj hat darabját mutatva be. Az összehasonlító vizsgálat erénye nemcsak az, hogy erről a magyar és román szakirodalomban régóta vizsgált forráscsoportról a modern kutatások alapján átfogó képet nyújt, hanem azt is bizonyítja, hogy a 17. század második felében léteztek olyan román gyülekezetek, amelyek valószínűleg magyar származású, de románul is tudó lelkipásztoraik vezetésével román nyelvű református szellemiségű istentiszteleteket tartottak. Szintén nagyon érdekes a latin betűs és a magyar helyesírást követő, illetve a cirill betűs román kiadványok összehasonlítása toponómiai, műfaji és mecenatúra-szempontról (253–256). A magyar nyelv hatása a Magyar Királyság végein élő nem magyar nyelvű népek írásbeliségére mindenesetre egy összehasonlító vizsgálatot is megérne, gondoljunk csak a 17–19. századi kaj-horvát irodalom magyaros helyesírású szövegeire.²⁶ A latin eredetre való hivatkozás hiányát a románok között működő református román vagy románul is tudó magyar prédikátorok részéről (256) én nem tartom különösnek. A latin eredet, a rómaiaktól való leszármazás, vagyis tágabban a Rómához kötődés a magyar kálvinizmus (akár magyar, akár román) képviselői részéről teljesen idegen gondolat, hiszen Róma a kor reformátusai számára a pápaság, az Antikrisztus központját jelentette. Ezzel szemben a görögkatolikus román értelmiségnek, akik egy része éppen Rómában végezte tanulmányait, Róma és a latinitás identitásuk egyik legfontosabb igazodási pontja volt. A szerző által jórészt saját korábbi kutatásai alapján alaposan bemutatott, többes identitású Michael Halicius (259–288) nyilván a kivételt jelenti: a magyaros tudatú kálvinista értelmiségi Halicius humanista műveltsége okán határozhatta meg magát 'civis Romanus'-ként.

Az utolsó fejezet (A kálvinista unió kudarca – a katolikus unió sikere) már átvezeti az olvasót a következő történelmi korszakba, a fejedelemség utolsó és a Habsburg-uralom első évtizedeibe (291–356). Ez a rész nagyon fontos lezárása a dolgozatnak, hiszen a katolikus unió bemutatása kontextualizálja igazán a románok reformációjával kapcsolatban elmondottakat. A két jelenség együttes vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy összefüggésrendszerben látjuk egy többszörös felekezeti határhelyzet működését. Az erdélyi ortodox egyház szűkebben a moldvai és havasalföldi román ortodox egyházszervezet, tágabban az ipeki és a konstantinápolyi pátriárkatus peremvidékén, emellett egy református (Erdélyi Fejedelemség), majd katolikus államvallású (Habsburg Monarchia) országban létezett. Ugyanakkor Erdély a protestantizmus és a római katolicizmus keleti határvidékét is jelentette. Ezek a végvidéki felekezeti kultúrák léptek reakcióba egymással. A meglehetősen képlékeny szervezeti, az egyházi központokkal gyenge kapcsolatban álló ortodox egyházi struktúra törvényszerűen vált függővé előbb a református, majd a katolikus felekezeti intézményrendszerrel. Úgy is fogalmazhatunk, hogy mindkettővel unióra lépett, csak hogy ennek a két egyesülésnek, nem függetlenül a református és a katolikus egyház uniós történelmi tapasztala-

²⁶ Itt csak két klasszikus monográfiára hivatkozom: HADROVICS, László, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Bp., Akadémiai, 1985; NYOMÁRKAY, István, *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*, Bp., Akadémiai, 1989.

tainak különbségeitől, mások voltak az egyházi–gazdasági–társadalmi feltételei és következményei. A református egyház, de lényegében az egész protestantizmus történetében az erdélyi eset az egyetlen olyan precedens, amikor egy reformált egyházszervezet a fennhatósága alá vont egy ortodox egyházat. Bizonyos értelemben az egész román reformáció ennek az egyediségéből és tapasztalatlanságból eredő tanácstalanságnak a története. A 17. századtól lényegében államvallásnak számító református egyház nem tudta pozícióját az európai felekezeti logika szerint kamatoztatni, és ezt a konfesszionális erőtlenséget az erdélyi rendek partikuláris érdekeik miatt tovább gyengítették. Ezzel a rendi szűkkeblűséggel magyarázza a szerző, teljesen jogosan, hogy a reformációhoz való csatlakozás az Erdélyi Fejedelemségben semmilyen gazdasági és társadalmi előnnyel nem járt a román papok és hívek számára, és így tömeges sikert sem érhetett el. Ugyanakkor véleményem szerint ugyancsak a rendi politikálás érdekei és a felekezeti provincializmus okozták 1680-ban az egyházi és politikai téren is nemzetközi terepre kimerészkedő Brankovics II. Száva vladika bukását. Az erdélyi református világregend a filokálvinista Ioan Zoba püspökké választásával állt helyre. Zoba prédikációs kötetében a református hatás körülbelül olyan súlyú és jellegű, mint a román nyomtatványok szókincsében és helyesírásában a magyar nyelvi befolyás: a keleti ortodoxia határvidéki egyházának műveltségébe, nyelvébe és tanításába észrevétlenül beszivárogtak azon állam nyelvének és vallásának elemei, amelyben papjai és hívei éltek. Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy az erdélyi román ortodox egyház a konfesszionális elhatárolódás nyugat-európai értelmében mégsem számított teljes értékű felekezetnek, amint a román nyelv standardizációja is erősen kezdetleges állapotban volt még ekkor, ahogyan erre a kortársaknak a román nyelv sokféleségére vonatkozó panaszai többször utaltak. A református unió gyengeségével szemben a katolikus uniót nem a helyi hatalom, hanem a Habsburg Birodalom egyházi és világi vezetői és a jezsuita rend vezényelték le, egyrészt évszázados előzmények ismeretében, komoly gyakorlati tapasztalat birtokában, másrészt a helyi rendi-társadalmi szempontoktól teljesen függetlenül. A nagyobb egyház-kormányzati profizmus és a politikai nagyvonalúság, vagyis az unióra lépő papságnak adott, a helyi rendi érdekekkel nem törődő jelentős kiváltságok magyarázzák a két unió sikere közötti óriási különbséget. Így válik érthetővé, hogy a többi balkáni ortodox nemzetből (görögöktől, szerbektől és bolgároktól) eltérően a román nemzeti ideológia számára az unió értékelése miért válhatott pozitívá, a nemzetépítés elősegítőjévé, míg a reformáció emlékezetét a magyarosítás és az elnyomás paradigmájában őrizték meg.

Nagy Levente monográfiája az egész folyamatot a kezdetektől a katolikus unió győzelméig a maga teljességében, számos filológiai elemzéssel alátámasztva, a román történetírás eredményeire mindvégig figyelve és azokat kritikailag szemlélve mutatja be. Csak egyetérthetünk a szerzővel, miszerint nagyon fontos lenne, hogy ez a józan és a nemzetközi kutatásokkal lépést tartó szemlélet bekerülhessen az európai szakirodalomba, és hatékony ellensúlyt képezzen a román nemzeti mártírológikus narratívával szemben. Nagy Levente kötete a magyar reformációtörténet és a magyar-román kapcsolattörténeti kutatás nagyon fontos új eredménye, saját szakterületén belül egyértelműen megkerülhetetlen alapműve. Módszerei, szemléletmódja és új adatai miatt a nemzetközi reformációkutatásban is mértékadó munka, amelynek román és angol fordítása fontos lépés lehetne a korábbiaknál kiegyensúlyozottabb, a nemzetközi reformációtörténeti kutatások elméleti megközelítéseihez jobban igazodó kép kialakításához az erdélyi románság reformációjáról.

MOLNÁR ANTAL

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2019*-ben

Rövidítések

GeodKart	= Geodézia és Kartográfia
HadtörtMúzÉrt	A Hadtörténeti Múzeum Értesítője
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KEK	= Közép-Európai Közlemények
KF	= Könyvtári Figyelő
KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MNyelv	= Magyar Nyelv
MVízjel	= Magyar Vízjel
MűvtörtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő

Átfedések... = Átfedések. Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban / szerk. KISS FARKAS GÁBOR és MACZÁK Ibolya. Bp.: MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kutcsop. – MTA–ELTE HECE, 2019. 172 p. ill. (Pázmány irodalmi műhely. Lelki-ségtörténeti tanulmányok; 22.)

„A hazának hű öre és oszlopa”... = „A hazának hű öre és oszlopa”. Szepesy Ignác pécsi püspök emlékezete. Tudomány és kutatás a Klíma Könyvtárban. A 2018. október 4-én rendezett tudományos konferencia tanulmányai / szerk. MÉREG Martin, MOLNÁR Dávid, SCHMELCZER–POHÁNKA Éva. Pécs: PTE Egyetemi Kvt. és Tudás-közp. – Pécsi Egyházmegye, 2019. 237 p. ill. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai; 17.)

Írások a Pray-kódexről... = Írások a Pray-kódexről / szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, HORVÁTH Balázs. Bp.: Argumentum K.– ELTE BTK Vallástud. Közp. Liturgiátört. Kutcsop., 2019. 178 p. ill. (Műhelytanulmányok / ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport; 5.)

* 2017-es és 2018-as impresszummal megjelent publikációk pótlásával.

- Keresztény megújulási mozgalmak... = Keresztény megújulási mozgalmak, 1500–1800. Keresztény megújulási mozgalmak, 1500–1800 c. konferencia. Budapest, 2018. április 5. / szerk. BOROS István. Bp.: Szt. István Társ., 2019. 138 p. ill.
- „Közöttünk a’ mester” = „Közöttünk a’ mester”. Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére / szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2019. 252 p. ill.
- Media and literature... = Media and literature in multilingual Hungary, 1770–1820 / ed. by Ágnes DÓBÉK, Gábor MÉSZÁROS and Gábor VADERNA. Bp.: Reciti, 2019. 285 p. (Reciti conference books; 3.)
- Nőszerezők a 19. században... = Nőszerezők a 19. században. Lehetőségek és korlátok / szerk. TÖRÖK Zsuzsa. Bp.: Reciti, 2019. 375 p. (Reciti konferenciakötetek; 4.)
- Reformácia v strednej Európe... = Reformácia v strednej Európe / eds. Annamária KÓNYOVÁ, Peter KÓNYA. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018. 1. 610 p. ill.; 2. 801 p. ill.
- Személyek, intézmények... = Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkeségének alakításában a 17–18. században / szerk. SZELESTEI N. László. Bp.: MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kutcsop., 2019. 241 p. ill. (Pázmány irodalmi műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok; 24.)
- Teleki József... = Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről / szerk. Molnár Andrea. Bp.: MTA KIK, 2019. 228 p. ill. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat; 40=115.) <https://doi.org/10.36820/MTA-KIK.KOZL.2019.TELEKI>
- Térképtörténeti Közlemények... = Térképtörténeti közlemények. 3. Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának évkönyve 2018./ főszerk. Pászti László. Bp.: OSZK, 2019. 132 p. ill.
- Újfalvi Imre pere és műveltsége... = Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések / szerk. OLÁH Róbert. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházker. Gyűjt., 2019. 199 p. ill.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BAJÁKI Rita: Katolikus főpapok irodalmi tevékenysége a kora újkori Magyarországon (1550–1670) = Személyek, intézmények... 9–25.
- BÁNDI András: A Romániai Evangélikus Egyház Gyűjtőlevéltárának a reformációhoz kapcsolódó nyomtatványai = MKsz (135.) 2019. 2. 219–229. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.219-229>
A tanulmány a nyomtatványok könyv- és olvasástörténeti szempontú vizsgálata
- BÁNDI András–PALOTÁS György: Egy medgyesi Cyprianus-kötet és Verancsics Antal epitáfiumai Adrianus Wolphardus halálára (1544) = Lymbus 2019. 9–18.
Verancsics Antal epitáfiumainak szövegközlésével
- BÁNRÉVI Mónika: Oktatás és művelődés Erdődy Gábor egri püspök időszakában, 1715–1744 = „A tudomány ekként rajzolja világát”. Irodalom, nevelés és történelem metszetei I. Tanulmánykötet. Az Eszterházy Károly Egyetem Doktorandusz Önkormányzata, az Eötvös Loránd Tudo-

- mányegyetem Doktorandusz Önkormányzata és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály I. közös konferenciájának tanulmánykötete / szerk. FODOR József Péter, MIZERA Tamás, SZABÓ P. Katalin. Eger: EKE Doktorandusz Önkormányzat; Bp.: ELTE EDÖK–DOSZ Irodalomtudományi Oszt., 2019. 10–34.
Könyvtörténeti adatokkal: Erdődy Gábor egri püspök és Kiss János olvasókanonok könyves műveltségéről
- BÁRÁNY Zsófia: Catholic and Protestant Union-Plans in the Kingdom of Hungary between 1817 and 1841. The Golden Age of „Public Opinion” and the Memory of the Reformation in Veszprém County = Media and literature... 253–268.
A vallási unió kérdéséről a 19. század eleji Veszprém megyében a sajtó és egyéb kiadványok tükrében
- BERECZ Ágnes: Ráday Gedeon a tudás hasznáról = Lelkészek, nemesek, polgárok. Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből / szerk. BERECZ Ágnes. Bp.: Ráday Gyűjtemény, 2019. 33–47. https://doi.org/10.51183/RGYT_18
Ráday Gedeon levelének közlésével, könyvtárára, olvasmányműveltségére vonatkozó adatokkal¹
- BÉRES Norbert: Kártigámnak emlékezetes történetei. Közéletek a 18. század végének népszerű prózairodalmához = ItK (123.) 2019. 5. 585–603.
- BODA Miklós: „A Föld indulása lévén 1739. Die 4. Februarius”. Bejegyzések és más megkülönböztető jegyek a pécsi püspöki könyvtár egyes kötetében = „A hazának hű öre és oszlopa”... 131–144. ill.
- BUJTÁS László Zsigmond: Sárkány Pál ajándékai 1777-ből = Egyháztört. Szle (20.) 2019. 2. 106–111.
- CSATA Adél: A historia litteraria Benkő József koncepciójában = Certamen VI. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában / szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, SÓFALVI Emese. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 2019. 35–51. <https://doi.org/10.51384/cert-06.04>
Az erdélyi könyvtörténetre vonatkozó adatokkal
- CZENTHE Miklós: A Lőcsei evangélikus levéltár története = Reformáció v srednej Európe... 2. köt. 222–257.
Könyv-, könyvtártörténeti vonatkozású részekkel
- DÓBÉK Ágnes: Szily János püspök irodalom pártoló tevékenysége = Személyek, intézmények... 47–54.
- DOMOKOS Mariann: Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok = Ethnographia (130.) 2019. 3. 418–444.
- ECSEDY Judit, V.: A Trattnerek Magyarországon – egy évforduló alkalmából = MG (63.) 2019. 4. 62–67. ill.
- ECSEDY Judit, V.: A Trattnerek Magyarországon = MKsz (135.) 2019. 2. 173–189. ill. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.173-189>
- FARKAS Gábor Farkas: Elpusztult és lappangó brünni Thuróczy-példányok = MKsz (135.) 2019. 3. 346–365. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.3.346-365>
- FEJŐS Sándor: Magyarkanizsa művelődéstörténete, 1867–1918. Szeged: Szegedi Egy K.–JGYF K., 2019. 218 p. ill.
Olvasástörténetre, sajtótörténetre vonatkozó részekkel, fejezettel: 21–28. 124–125. 137–162.

¹ A tanulmány téves impresszummal egyszer már megjelent a 2018-as publikációkat összegző könyvtörténeti bibliográfiában.

- FRAUHAMMER Krisztina: Imák és olvasatok: imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon / szerk. KERÉKES Ibolya. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék–MTA–SZTE Vallási Kultúrákut. Cso., 2019. 249 p. ill. (A vallási kultúrákutatók könyvei; 42.)
- GOLUB Xénia: Vitkovics János, a tabáni székesegyház papja és a szerb műveltség Budán a 19. század első felében = Szerb székesegyház a Tabánban. Az eltűnt Rácváros emlékezete. 2018. november 9 – 2019. március 31. Kiállítási katalógus / kurátor CSÁKI Tamás; szerk. CSÁKI Tamás, GOLUB Xénia. Bp.: BTM; Novi Sad: Matica Srpska Képtár; Szentendre: Szerb Egyh. Múz., 2019. 273–304. ill.
Könyvtörténeti adatokkal
- GÖMÖRI György: Köleséri Sámuel Royal Society-tagságának előzményei és hitelesítése = MKsz (135.) 2019. 4. 489–497. ill. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.4.487-497>
Könyvtörténeti adatokkal
- Sir Hans Sloane latin nyelvű levelének szövegközlésével
- HEGYI Ádám: Mária Terézia alakja a református kegyességben a Körös-Maros Közi Szent Társaságban = Második Mária. Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben / szerk. MACZÁK Ibolya. Bp.: MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kutcsop., 2019. 65–76.
Könyv- és olvasmánytörténeti adalékkal
- HORVÁTH Sándor: A népmisziók és hatásuk. Mulih György horvát jezsuita példája nyomán = Személyek, intézmények... 55–66.
Könyvtörténeti adatokkal
- HUBERT Gabriella, H.: Éneklés a magyarországi reformáció első két századában = Ige-idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum, 2017. április 26 – november 5. / szerk. KISS Erika, ZÁSZKALICZKY Márton, ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna; térk. NAGY Béla. Bp.: MNM, 2019–.
Tanulmányok. 174–183. ill.
Énekeskönyv kiadástörténeti adatokkal
- KASZA Péter: „Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus”. Kritikai észrevételek Botlik Richárd Előszó egy elveszettnek hitt szövegváltozat magyar nyelvű kiadásához = MKsz (135.) 2019. 1. 95–116. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.1.95-116>
- KECSKEMÉTI Gábor: Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai = ItK (123.) 2019. 2. 158–169.
- KNAPP Éva: Palingenius Zodiacus vitaejének magyarországi fordításai = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma / szerk. BÉKÉS Enikő et al. Bp.: MTA BTK ITI, 2019. 173–183.
Manzoll: Zodiacus vitae c. művének magyar nyelvű kéziratáról és a mű részletének Lőcsén megjelent, német nyelvű kiadásáról
- KÓNYA Annamária: Különleges Bibliák az Eperjesi Evangélikus Kollégiumban = Egyháztört. Szle (19.) 2018. 2. 130–133.
- KUTI Klára: Az utolsó pillanatban. Bornemisza Anna szakácskönyve és egy korszak vége = Soproni Szle (73.) 2019. 2. 168–176. ill.
2018. október 2-án a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára gasztronómiatörténeti konferenciáján elhangzott előadás jegyzetével kiegészített, átdolgozott változata
- LENGYEL András: Tömörkény-tanulmányok. Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2019. 347 p. ill. (Tiszatáj könyvek)
Korábban megjelent tanulmányok az életrajzi és irodalomtörténeti dolgozatok mellett a kiadás-történet, könyvtörténet, sajtótörténet területéről
- LENGYEL Réka: The first student’s guides to natural sciences in the eighteenth-century Hungary. Physicotheology in translation = Kniha (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2019. 103–110.

- LENGYEL Tünde: A kora újkori női műveltség problémái. Elvárások, határok és lehetőségek = A női kommunikáció kultúrtörténete. Tanulmányok / szerk. SIPOS Balázs, KRÁSZ Lilla. Bp.: Napvilág, 2019. 21–33.
A 16. századi női alfabetizáció kérdéséhez
A szerző tartalmilag csaknem megegyező tanulmánya megjelent: Századok (153.) 2019. 2. 235–250.
- LENGYEL Tünde: Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez. Elvárások, lehetőségek, határok. Századok (153.) 2019. 2. 235–250.
A 16. századi női alfabetizáció kérdéséhez
A szerző tartalmilag csaknem megegyező tanulmánya megjelent: A női kommunikáció kultúrtörténete. Tanulmányok / szerk. SIPOS Balázs, KRÁSZ Lilla. Bp.: Napvilág, 2019. 21–33.
- Magyarok monográfiája, 1848–1945. Kanizsa monográfiája 2. / főszerk. FEJŐS Sándor. Magyarok monográfiája: József A. Kvt., 2018. 516 p. ill.
Sajtótörténetre vonatkozó fejezet: DÖBÖR András–PETŐ Bálint: A magyarországi sajtó kezdetei (1909–1918). 352–398.
- MIKÓ Árpád: Reneszánsz művészet Mátyás király udvarában = Mátyás király emlékkönyv / szerk. BÓDVAI András. Bp.: Magyarország Háza, 2019. 183–203. ill.
- MISÁK Marianna: A Lelki Ábécé egyháztörténeti megközelítésből = Egyháztört. Szle (20.) 2019. 2. 26–38. 103.
- MISKOLCZY Ambrus: Széchényi Ferenc a szabadkőműveltség erénykultuszától a katolikus megújulásig. Bp.: Universitas, 2019. 152 p.
A könyvtáralapító: 38–44.
- MOLNÁR Dávid: Szenci Molnár Albert. Példaszócikk egy készülő enciklopédiából = MKsz (135.) 2019. 1. 50–90. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.1.50-90>
- MONOK István: Szerzetesi humanizmus, kegyességi irodalom a XVI. század elején = Keresztény megújulási mozgalmak... 43–51.
Általános európai áttekintés magyar vonatkozással
- MONOK István: Michael Denis' Vorwort zum Katalog der Ödenburger Bibliothek des Ferenc Szechenyi = Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich. Der Kommunikationsraum Wien / Hg. Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Wien: Praesens Verlag, 2019. 98–102.
- MONOK István: A reformáció és a könyvek. Kiadói és szellemi központok = Laborator assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése / szerk. SOMORJAI Ádám, SOMORJAI Gabi. Bp.: MTA BTK TTI–MNL Orsz. Lvt., 2019. 179–185.
A Magyar Királyságra (is) vonatkozó könyvtörténeti adatokkal
- NAGY Andor: A brassói Honterus Gimnázium kora újkori disputációi = Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae. 46. 2019. 261–271.
- NYAKAS Miklós: Zwingli a Hajdúságban. A Hajdúböszörmény–Kálvin téri gyülekezeti könyvtár egyik nagy értékű darabjáról. Zwingli: An die durchlüchtigten Fürsten tütscher Nation... Zürich, 1530 = Reformáció v srednej Európe... 1. köt. 325–340.
- PAJORN Klára: Asztrológia, mágia és Apuleius-kultusz Mátyás király műveltségében = Mátyás király emlékkönyv / szerk. BÓDVAI András. Bp.: Magyarország Háza, 2019. 161–171. ill.
- PESTI Brigitta: Nők szerepe és jelentősége a 17. századi könyvkiadás mecénatúrájában = A női kommunikáció kultúrtörténete. Tanulmányok / szerk. SIPOS Balázs, KRÁSZ Lilla. Bp.: Napvilág, 2019. 138–155.
- PESTI Brigitta: Női olvasók, női mecénások a 17. század kegyességi irodalmában = A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben / szerk. DIENES Dénes, KEGYES Erika, VERES Ildikó. Sárospatak: Hernád, 2019. 99–119.

- SZABÓ András: Újfalvi Imre és a wittenbergi magyar coetus = Újfalvi Imre pere és műveltsége... 105–110.
Újfalvi Imre wittenbergi peregrinációja, a magyar coetus életében vitt vezető szerepe, album amicorum
- SZELESTEI NAGY László: Nagy Ignác püspök, a székesfehérvári egyházmegye lelkületének szervezője = Személyek, intézmények... 165–172.
- SZIGETI Jenő: Egy imádkozni tanító kolozsvári esperes a 18. század elejéről = Személyek, intézmények... 173–178.
Szathmári Pap János: Kegyes ajakak áldozó tulkai c. művéről
- SZILÁGYI Zita Mária: Jósika Júlia sz. báró Podmaniczky Júlia írótevékenysége a neoabszolútizmus éveiben = A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben / szerk. DIENES Dénes, KEGYES Erika, VERES Ildikó. Sárospatak: Hernád, 2019. 183–194.
Kiadás-, olvasmány- és sajtótörténeti adalékokkal
- SZÖRÉNYI László: Johannes Campanus cseh neolatin költő és a magyar történelem = Antikvitás & reneszánsz (2.) 2019. 3. 209–230. <https://doi.org/10.14232/antikren.2019.3.209-230>
A tanulmány szerzője Campanus szövegét, mint tartalmi hungarikát mutatja be
- Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről / szerk. MOLNÁR Andrea. Bp.: MTA KIK, 2019. 228 p. ill. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat; 40=115.) <https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI>
Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről
Függelék: A gróf Teleki család könyvgyűjtő és könyvtáralapító tagjainak családfája: 218–219.
- TÓTH Ferenc: Az erényes politikus példaképe. Bercsényi László gróf francia életrajza egy 18. századi lotharingiai politikai értekezésben = MKSz (135.) 2019. 2. 234–240. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.234-240>
- TÓTH Zsombor: Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben 1. Konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban, 1500–1800. Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz = ItK (123.) 2019. 6. 719–739.
Könyvtörténeti adatokkal
- VADERNA Gábor: A Sebestyén család Bibliája = Doromb 2019. 7. 229–239.
- VASS Csongor: Baranyi Pál Viaticum spirituale (1695) kötetének Dedicatioja gróf Gyulaffy Lászlóhoz = Személyek, intézmények... 195–211.
- VERÓK Attila: Gondolatok az erdélyi szász (könyves) kultúráról = „Az élet éppen elég hosszú”. BG 60. Írások Balázs Géza 60. születésnapjára / szerk. BLANKÓ Miklós, PÖLCZ Ádám. Bp.: Inter Nonprofit Kft., 2019. 163–166.
- VERÓK Attila: Buchkultur im Spannungsfeld von zwei Reformationen bei den Siebenbürger Sachsen (16–18. Jahrhundert) = Reformáció v srednej Európe... 2. köt. 673–695.
- VESZPRÉMY László: Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon. XI–XIII. század közepe = History writing and historians in Hungary during the reign of the Arpad Dynasty. Eleventh - mid thirteenth century. Bp.: Line Design, 2019. 464 p. (Rerum fides; 2.)
Könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténeti részekkel
- ZSUPÁN Edina: A Corvina könyvtár budai műhelye. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei = Századok (153.) 2019. 5. 997–1036.
- ZVARA Edina: Ein ungarischer Literaturorganisator in Wien. Demeter Görög (1760–1833) = Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich. Der Kommunikationsraum Wien / Hg. Wynfried KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Wien: Praesens Verlag, 2019. 114–143.
Könyvtártörténeti, sajtótörténeti adatokkal

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- BÍRÓ Gyöngyi: A Ráday Gyűjtemény Könyvtárának készülő antikvakatalógusa = Lelkészek, nemesek, polgárok. Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből / szerk. BEREZC Ágnes. Bp.: Ráday Gyűjtemény, 2019. 70–78.² A tanulmánykötet DOI azonosítója (a tanulmánynak külön nincs): https://doi.org/10.51183/RGYT_18
- BORVÖLGYI Györgyi: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2018-ban = MKsz (135.) 2019. 4. 505–531. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.4.505-531>
- GORDÁN Edina: A dési ferences rendház könyvtárának régi állománya = Altbücherverstand der Bibliothek des Franziskanerklosters in Deesch = Fondul de carte veche al Mănăstirii Franciscani din Dej. Bp.: MTA KIK, 2019. LXXXIII, 748 p. ill. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 13.)
- HÁSZ–FEHÉR Katalin: Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa. Bp.: Universitas–MTA BTK ITI, 2019. 1065 p.
- HEGYI Ádám: Hungarica in der Dissertationssammlung des Nürnberger Naturforschers und Arztes Christoph Jacob Trew (1695–1769). Katalog. 1582–1765. Bp.: MTA KIK, 2019. 147, 294 p. (Bavarica et Hungarica; 3.)
- HURSÁN Szabolcs: Batthyány Lajos nádor (1696–1765) katalógusa különös tekintettel a magyar vonatkozású és antik anyagra, valamint a Theologici szak anyagára. Az Akadémiai Könyvtár Batthyány-könyvállománya és Batthyány Lajos katalógusa = MKsz (135.) 2019. 2. 138–172. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.138-172>
- NAGYI Enikő Orsolya: Zsidó sajtókiadványok Erdélyben = Me.dok (14.) 2019. 4. 7–18. ill.
- RÁCZ Emese: A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának XVIII. századi gyűjteményei. Bp.: MTA KIK, 2019–.
1. A Hungarika téka. 2019. 125 p. ill. (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai; 10.)
- SZÜGYI–SZŰCS Judit–VERES Anna Mária: A gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet „Seminarium Incarnatae Sapientiae” könyvtárának régi állománya = Altbücherbestand der Bibliothek des Priesterseminar „Seminarium Incarnatae Sapientiae” in Alba Iulia = Fondul de carte veche al seminarului Teologic Romano Catolic „Seminarium Incarnatae Sapientiae” din Alba Iulia. Bp.: MTA KIK, 2019–.
1. Az 1601 előtti nyomtatványok és a Régi Magyar Könyvtár = Drucke des XVI. Jahrhunderts und Alte Ungarische Bibliothek (RMK) = Catalogul tipariturilor anterioare anului 1601 si Biblioteca Maghiara Veche (RMK). 2019. 142 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 12.)
- TAKÓ Edit: Régi evangélikus könyvek (1518–1850) Somogyi Károly kanonok könyvtárában = A magyarországi evangélikusok az ország művelődésében és kultúrájában. 18–20. század / szerk. ZOMBORI István. Bp.: METEM– Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2019. 185–204.
- A könyvek katalógusa a Függelékben olvasható: 191–204.

² A tanulmány téves impresszummal egyszer már megjelent a 2018-as publikációkat összegző könyvtörténeti bibliográfiában.

Könyvtörténet/Kéziratosság, kódexek

Antiphonale Varadinense s. XV / közread. ... CZAGÁNY Zsuzsa. Bp.: BTK ZTI, 2019. (Musicalia Danubiana; 26.). 1. köt. Proprium de tempore. 100 p. ill.; 2. köt. Proprium de sanctis et commune sanctorum. 54 p. ill.; 3. köt. Tanulmányok. 339 p. ill.

Tart.: A Várad Antifonále bemutatása; A várad székesegyház és könyvei a késő középkorban és a kora újkorban; A források; A Várad Antifonále liturgikus énekanyaga. A tételkészlet elemző bemutatása

Az eredeti kódex fotómásolatával

A 3. kötetben Czagány Zsuzsa tanulmányai

BAJÁKI Rita: Csáky Éva Franciska írásai. Bp.: MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kutcsop., 2019. 276 p. (Pázmány irodalmi műhely. Lelkiségtörténeti források; 7.) <https://doi.org/10.36817/KM.2019.1.1>

Forráskiadás.

Bajáki Rita bevezető tanulmánya: 9–24.

BAJNOK Dániel: Aischinés a Bibliotheca Corvinianában = Hunyadi Mátyás és kora / szerk. BÁRÁNY Attila et al. Debrecen: MTA-DE Lendület „Mo. a középkori Európában” Kutcsop., 2019. 41–56. ill.

A BSB Clm 310. jelzetű Corvina kódexről

EKLER Péter: Georgius Trapezuntius, Johannes Regiomontanus and the Defensio Theonis = Byzanz und das Abendland VI. Studia Byzantino-Occidentalia / hrsg. von Erika JUHÁSZ. Bp.: Eötvös-József-Collegium, 2019. 211–218.

EKLER Péter: Johannes Regiomontanus: Tabula primi mobilis. A Source Publication of the Dedication to King Matthias Based on Four Manuscripts = Studia bibliographica Poseniensia. 2019. 11–20.

Négy kódex dedikációszövegének összehasonlítása: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 412; Besançon, Bibliothèque municipale, Ms 481; Cracow, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 594; Nürnberg, Stadtbibliothek, Cent. V, 17.

ERDŐS Zoltán Mátyás–RAUSCH Petra: Egy oktatástörténeti kuriózum Jenei G. István iskolai jegyzetei = Per aspera ad astra (5.) 2018. 1. 60–75. ill. <https://doi.org/10.15170/PAAA.2018.05.01.04>
Eletronikus dokumentum: <https://per-aspera.pte.hu/archivum/2018-1-szam-8.html>

FARKAS Flóra: Céduláktól a kódexig. A compilatio folyamata a Tractatulus de chorea St. Paul in Lavanttal cod. 236/4 jelzetű kéziratában = Átfedések... 7–19. ill.

A budai keltezésű Tractatulus de chorea cod. 236/4 jelzetű kéziratáról

FARKAS Gábor Farkas: Codices, incunabula and the Theuerdank = Kniha (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2019. 7–19.

Az OSZK Kézirattárának MNy 73. és MNy 74. jelzetű nyelvemlékkódexeiről

FÖLDEVÁRY Miklós István: Gyászszertartások a régi magyar liturgiában = Írások a Pray-kódexről... 65–96.

GILÁNYI Gabriella: 15. századi erdélyi antifonále-töredékek és ferences hordozókönyvek = A Csíki Székely Múzeum évkve 2019. 95–110. ill.

GILÁNYI Gabriella: Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából. Egy Anjou-kori antifonále töredékei Güssingben. Egy Anjou-kori antifonále töredékei Erdélyben = Mosaics of the plainchant tradition of Transylvania. Interpreting the 14th-century antiphoner fragments at Güssing. Bp.: BTK ZTI, 2019. 217 p. ill. (Resonemus pariter; 1.)

Tart.: Bevezetés–A németújvári gyűjtemény; 14. századi antifonále-töredékek–Kodikológiai áttekintés; Libri liturgici ex Transylvania – A gregoriánkutatás eddigi eredményei; A zenei vizs-

- gálatok összehasonlító forrásanyaga; Zenei paleográfiai analízis; Liturgiai elemzés; A dallamok összehasonlító vizsgálata; Összegzés; Függelék; Bibliográfia: 9–96.
A kötet tartalma angol nyelven: 97–176.
- GÖMÖRI György: Magyar közmondások és tréfás bejegyzések XVI–XVIII. századi albumokban = Doromb 2019. 7. 63–71.
- GRADVOHL Edina: Mátyás király gyógyszerkönyve – Bibliotheca Casanatense Ms. 459. = Hunyadi Mátyás és kora / szerk. BÁRÁNY Attila et al. Debrecen: MTA-DE Lendület „Mo. a középkori Európában” Kutcsop., 2019. 34–40. ill.
- HORVÁTH Balázs: A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban = Írások a Pray-kódexről... 47–63. ill.
- HUSZTI László: Calvinus János élete. Forráskiadás. / bev. és sajtó alá rend. TÓTH Zsombor; a kéziratot átírta PAPP Kinga. Bp.: Reciti, 2019. 129 p. ill. (ReTextum; 10.)
Huszi László Kálvin-biográfiája (1758)
Tóth Zsombor bevezető tanulmánya: 11–47.
- Írások a Pray-kódexről / szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, HORVÁTH Balázs. Bp.: Argumentum K. – ELTE BTK Vallástud. Közp. Liturgiátört. Kutcsop., 2019. 178 p. ill. (Műhelytanulmányok; 5.)
- KÁPOLNÁSI Zsolt: Orbán Balázs adatgyűjtő jegyzetfüzete az Országos Széchényi Könyvtárban = Acta siculica 2018/2019. 209–217. ill.
Az OSZK Kézirattárának Duod. Hung. 181 jelzetű dokumentumáról
- KASZA Péter: „Kézirat sosem ég el”. Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban = MKsz (135.) 2019. 1. 36–49. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.1.36-49>
- KISDI Klára: Egy tizenkét darabos PAZL Varjú Elemér hagyatékából. Lambachi kódextöredékek az OSZK-ban = MKsz (135.) 2019. 3. 253–278. ill. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.3.253-278>
- KÓNYA Franciska: Virág Jácint kéziratos elmélkedésgyűjteménye – Vásárhelyi Gergely találkozása Pázmánnyal = MKsz (135.) 2019. 4. 482–489. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.4.482-489>
- KORONDI Ágnes: Hungarian Psalm Translations and Their Uses in Late Medieval Hungary = Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities. The Romanian case / ed. Vladimir AGRIGORAEI, Ileana SASU, Ana DUMITRAN. București: Dark Publishing, 2019. 64–72. ill.
- MADAS Edit: Kegyettség és anyanyelvű írásbeliség Magyarországon a XVI. század első harmadában = Keresztény megújulási mozgalmak... 37–42.
- MIKÓ Gábor: A formuláskönyv és a leveleskönyv határán. Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézirata = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. 144. 2019. 83–93.
- MIKÓ Gábor: Oláh Miklós formuláskönyve. Bevezető tanulmány egy készülő kiadáshoz = Történelmi Szle (61.) 2019. 4. 617–632.
- MØLLER, Morten Kock–ROE, Joshua: „Luther demolished the roofs, Calvin the walls, but Socinus destroyed the foundations”. The ambivalence of religious tolerance in Hungary according to Mihály Virág = „A hazának hű öre és oszlopa”... 103–116.
- MOLNÁR Dávid: „Many laughed at the thought of this illustrious young man reading books”. About Miklós Báthory’s Library and His Cicero-Codex = The Hungarian historical review (8.) 2019. 3. 573–593. ill.
Az OSZK Cod. Lat. 150. jelzetű kéziratáról
- ŐSZ Sándor Előd: Szenci Molnár Albert levélgűjteménye, a Collectio Molnariana = Hagyomány, identitás, történelem. HIT 2018. / szerk. Kiss Réka, LÁNYI Gábor. Bp.: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó, 2019. 71–88.
- PAPP Sándor: A Képes Krónika, Thuróczy János krónikája és a Tárih-i Üngürüsz kapcsolata. Volt-e „török fogságban” a Képes Krónika? = Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok

- Kosztai László emlékére / szerk. FEDELES Tamás, HUNYADI Zsolt. Szeged: SZTE Középkori és Kora Újkori M. Tört. Tansz.; Debrecen: FIKP „Mo. a középkori Európában” Kutsoap., 2019. 342–357.
- SARBAK Gábor: Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyvének facsimile kiadása = Szalkai-kódex. Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyve = Szalkai Codex. The textbook of László Szalkai, Archbishop of Esztergom / sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta SARBAK Gábor. Hasonmás kiad. Esztergom: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár– Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény, 2019. IX–XXVIII.
A tanulmány angol nyelven: XXXIII–LII.
Eredeti kézirat: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 395.
- SARBAK Gábor–ZSOLDOS Endre: Soloneus és Iohannes Bedellus Esztergomban. A Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 186. jelzetű kódexe = Magyar Sion (13.) 2019. 2. 193–232. ill.
- Szalkai-kódex. Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyve = Szalkai Codex. The textbook of László Szalkai, Archbishop of Esztergom / sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta SARBAK Gábor. Hasonmás kiad. Esztergom: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár– Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény, 2019. LIII, 522 p.
- SOMOGYI Szilvia: Az esztergomi szinodális könyvről. Új források, redakciók és szövegtöbbletek nyomában. Előtanulmány egy disszertációfejezethez = MKsz (135.) 2019. 1. 1–17. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.1.1-17>
- SZENTGYÖRGYI Rudolf: A Halotti beszéd és a halotti könyörgés = Írások a Pray-kódexről... 97–110.
- SZOLIVA Gábor: Hymnuaie ecclesiae Zagrabienis. Hagyománytiszteltetés és egyéni alakítás a zágrábi székesegyház 15. század eleji himnáriumban. Traditionalism and Innovation in the Early 15th-Century Hymnal of Zagreb Cathedral. Tradicionalni i novi elementi u himnariju Zagrebačke katedrale s početka 15. stoljeća. Bp.: BTK ZTI, 2019. 196 p. ill. (Resonemus pariter; 2.) Tart.: 1. Kutatástörténet és kodikológiai leírás; 2. A halotti zsolozsma; 3. A himnárius; 4. Összegzés, liturgiátörténeti összefoglalások: 13–63.
A kötet tartalma angol (65–121.) és horvát nyelven (123–175.)
- SZOLIVA Gábor: Secunda pars breviarum – A 13. századi esztergomi breviárius kottás szanktoráljének rekonstrukciója felé = MKsz (135.) 2019. 3. 307–330. ill. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.3.307-330>
- SZOLIVA Gábor: Két középkori magyarországi kottás pszaltériumtöredékről = MKsz (135.) 2019. 3. 398–399. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.3.398-399>
Az MTA KIK Kézirattára T 14 és T 285 jelzetű fragmentumáról
- TAKÁCS Levente: A magyar földmérés(i irodalom) kezdetei és az ókori hagyomány = Hunyadi Mátyás és kora / szerk. BÁRÁNY Attila et al. Debrecen: MTA-DE Lendület „Mo. a középkori Európában” Kutsoap., 2019. 24–33.
Az OSZK Cod. Lat. 197. jelzetű kéziratáról
- UHRIN Dorottya: Az ún. I. és II. esztergomi zsinat és a Pray-kódex = Írások a Pray-kódexről... 19–28.
- VRABÉLY Márk: Frater F. műveltsége. Mária-csodák a Kazinczy- és a Tihanyi kódexben = Sic itur ad astra (68.) 2019. 143–172. 285.

Nyomda-, nyomdászattörténet

- BÁNYAI Szilvia: A fiemei nyomdászat kezdetei = MG (63.) 2019. 5. 66–69 ill.
- BÁNYAI Réka – ECSEDY Judit, V.: A Váradi Biblia címlapvariánsai = MKsz (135.) 2019. 3. 385–397. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.3.385-397>

- BORDÉ Katalin: A Jóba Nyomda útja a felemelkedéstől az elárverezésig = Szabolcs–Szatmár–Beregi Szle (54.) 2019. 1. 3–22. ill.
- ECSEDY Judit, V.: Reformáció és könyvnyomtatás. A protestáns nyomdák helyzete = Ige-idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum, 2017. április 26 – november 5. / szerk. Kiss Erika, ZÁSZKALICZKY Márton, ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna; térk. NAGY Béla. Bp.: MNM, 2019–. Tanulmányok. 122–132. ill.
- KIS Krisztián Bálint: Szatmár vármegye nyomdászata = MG (63.) 2019. 1. 66–70. ill.
- SIMON Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1901–1920 = Hungarian printers' and publishers' devices 1901–1920. Bp.: OSZK, 2019. 252 p. ill.
- SIMON Melinda: Magyarországi kiadók és nyomdászok jelvényei 1901–1920 között = Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1901–1920 = Hungarian printers' and publishers' devices 1901–1920. / SIMON Melinda. Bp.: OSZK, 2019. 7–15. ill.
Bevezető tanulmány
Angol nyelven: 17–26.
- SIMON Melinda: Hungarian printers' and publishers' devices between 1901–1920 = Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1901–1920 = Hungarian printers' and publishers' devices 1901–1920. / SIMON Melinda. Bp.: OSZK, 2019. 17–26. ill.
A kötet bevezető tanulmánya angol nyelven
Magyar nyelven: 7–15.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

- BÁNFI Szilvia: A sokszorosított grafika szerepe Raphael Hoffhalter tipográfus tevékenységében = MűvtörtÉrt (68.) 2019. 1/2. 5–31. ill. <https://doi.org/10.1556/080.2019.00001>
- BORECKZY Anna: Classical Protagonists – Medieval Postures. Body Language in early Medieval Illustrations of Late Antique Texts = Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae 60. 2019. 29–49. ill. <https://doi.org/10.1556/170.2019.60.1.2>
Az OSZK Cod. Lat. 4. jelzetű dokumentumáról
- BORECKZY Anna: Apollonius pictus Reevaluated. Kurt Weitzmann's Legacy and the Multilayered Historicity of Medieval Manuscripts = After the Carolingians. Re-defining manuscript illumination in the 10th and 11th centuries / ed. by Beatrice KITZINGER, Joshua O'DRISCOLL. Berlin, de Gruyter, 2019. (Sense, Matter, and Medium; 2.) 433–457. ill. <https://doi.org/10.1515/9783110579499-015>
Az OSZK Cod. Lat. 4. jelzetű kéziratáról
- BORECKZY Anna: Kelet és nyugat között. A Pray-kódex képsora In: Írások a Pray-kódexről... 29–45. ill.
- BOROSSAY Katalin: Tarnóczy István Szent László életrajza metszetábrázolásainak szöveges forrásai = Szent László kora és kultusza. Tanulmánykötet Szent László tiszteletére / szerk. KERNY Terézia, MIKÓ Árpád és SMOHAY András; mutatókat kész. PÁSZTOR Katalin. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz, 2019. 102–161. 296. ill.
- FÁBIÁN Dénes Zoltán: Biczó Géza. Festőművész–rajztanár, 1853–1907. Kiskunhalas: Thorma J. Múz.–Halasi Múz. Alapítvány, 2019. 140 p. ill. (Thorma János Múzeum könyvei; 44.)
A Vasárnapi Újság illusztrátora
- PAPP Júlia: II. Lajos halálának és holtteste megtalálásának ábrázolása 17. század végi könyvillusztrációkon = Ars Hungarica (45.) 2019. 4. 451–462. ill.

- PAPP Júlia: Egy 15. század végi illusztráció „újrahasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben = MKsz (135.) 2019. 3. 366–384. ill. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.3.366-384>
- PAPP Júlia: Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója = Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben / szerk. FODOR Pál és VARGA Szabolcs SZÓTS Zoltán Oszkár közreműködésével. Bp.: MTA BTK, 2019. 149–193. ill.
- PAPP Sára Írisz: A láttatás szerepe a 18. századi katolikus metszetolvasásban = Kor/társ. Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában. Fialatok Konferenciája 2018 / szerk. ERDŐDI Alexandra Anita et al. Bp.: Reciti, 2019. 141–154. ill.
- RÉVÉSZ Emese: Firkaforradalom. Válogatott írások a grafikáról. Bp.: Új Művészet, 2019. 253 p. ill. A korábban megjelent írások között a szerző grafika-, karikatúra- és plakáttörténeti tanulmányaival
- SZILÁRDFY Zoltán: Metszet a Szent László királyt tisztelő bécsi diákság Ürményben őrzött latin emlékalbumában = Szent László kora és kultusza. Tanulmánykötet Szent László tiszteletére / szerk. KERNY Terézia, MIKÓ Árpád és SMOHAY András; mutatókat kész. PÁSZTOR Katalin. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz, 2019. 162–169. 297. ill.

Kisnyomtatványok

- BOROS István: A Patroni menstroi váci „példánya” = Keresztény megújulási mozgalmak... 91–116. ill.
- FORGÁCS Márton: „Selam min Saraj-Bosna”. Egy különleges szarajevói képeslap a Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjteményében = Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére / szerk. DOMOKOS György, KRÁMLI Mihály, MÉSZÁROS Kálmán. Bp.: Krámlai M., 2019. 53–57. ill.
- KATONA Anikó: A plakátművészet megújulása a Tanácsköztársaság idején. Kiadói szándékok, példányszámok, tendenciák = MűvtörtÉrt (68.) 2019. 1/2. 189–207. ill. <https://doi.org/10.1556/080.2019.00007>
- KNAPP Éva: Újabb ismeretlen XVIII. századi magyarországi nyomtatványok = KF (29.) 2019. 4. 595–601. ill.
- MÉREG Martin: Mit üzentek a pécsi aprónyomtatványok az 1848/49-es forradalomról és szabadságharcról? Egy kiállítás forrásanyagának médiatörténeti szempontú vizsgálata = „A hazának hű öre és oszlópa”... 207–222.
- SAMU Botond Gergő: Történelem alulnézetből. Válogatás az Országos Széchényi Könyvtár szöveges plakátjaiból = HadtörtMúzÉrt (19.) 2019. 75–90. ill.

Térképészet

- BARTOS–ELEKES Zsombor: Lakatos István 1702-es térképei a székelyekről = Térképtörténeti közlemények... 27–36. ill.
Az OSZK Oct. Lat. 324. jelzetű kéziratáról
- DANKU György: Egy ritka töredék. Wolfgang Wissenburg Szentföld-térképe = Térképtörténeti közlemények... 127–131. ill.
Az OSZK Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 79. jelzetű ösnyomtatványában található töredékről
- GRÓF László: John Speed Magyarország-térképei (1627–1676) = Térképtörténeti közlemények... 9–26. ill.

- MÁRTON Máttyás: Ismeretlen Reguly-térképek és térképvázlatok? Adalékok és kérdések Reguly kartográfiai munkáival kapcsolatban = *GeodKart* (71.) 2019. 6. 13–17. ill. <https://doi.org/10.30921/GK.71.2019.6.2>
- PÁSZTI László: Ami az Atlas Hungaricusból kimaradt. Ungarn und seine Kronländer = Térképtörténeti közlemények... 132. ill.
- REISZ T. Csaba: Lutsch István nemessége = Térképtörténeti közlemények... 37–54. ill.
Az OSZK TK 2 077, TK 2 058, és TK 1 574 jelzetű térképeiről
Lutsch Istvánra vonatkozó levéltári források szövegközlésével
- SAMU Botond Gergő: Első világháborús térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában = Térképtörténeti közlemények... 55–97 ill.
- SEGÉVY Dániel Zoltán: Vörös térkép 100. Teleki Pál néprajzi térképének különböző változatai 1919 és 1941 között = Térképtörténeti közlemények... 99–125.ill.
- Térképtörténeti közlemények. 3. Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának évkönyve 2018./ főszerk. PÁSZTI László. Bp.: OSZK, 2019. 132 p. ill.

Papír

- MÓR György: Temerini elbocsátólevelek vízjelei, 1840 = *MVízjel* (17.) 2019. 46. 9–11. ill.
- PELBÁRT Jenő: Besztercebánya-1. papírmalom koronás magyar címer-vízjele az 1766–1778 közötti időszakból = *MVízjel* (17.) 2019. 47. 20. ill.
- PELBÁRT Jenő: Besztercebánya-2. papírmalom koronás-pajzsos postakürt-vízjele 1818-ból = *MVízjel* (17.) 2019. 46. 12. ill.
- PELBÁRT Jenő: Dejte papírmalom várkapus vízjele, 1873 = *MVízjel* (17.) 2019. 46. 19. ill.
- PELBÁRT Jenő: Ebergassing-Franzenstahl papírmalom vízjelpárja 1792-ből = *MVízjel* (17.) 2019. 48. 29. ill.
- PELBÁRT Jenő: Eibenschütz (Ivančice) papírmalom koronás magyar címer-vízjele 1788-ból = *MVízjel* (17.) 2019. 48. 28. ill.
- PELBÁRT Jenő: Felka papírmalom új papíralak-vízjele, 1845–1846 = *MVízjel* (17.) 2019. 48. 27. ill.
- PELBÁRT Jenő: Gács papírmalom griff-telamonos vízjelpárja = *MVízjel* (17.) 2019. 46. 17–18. ill.
- PELBÁRT Jenő: Az iglói Schertl testvérek név-vízjele 1809-ből = *MVízjel* (17.) 2019. 49. 24. ill.
- PELBÁRT Jenő: J. Hadaun koronás magyar címer-vízjele 1805-ből = *MVízjel* (17.) 2019. 49. 25–26. ill.
- PELBÁRT Jenő: Kis Tivadar pápai papírkereskedő szecessziós monogram-és név-vízjele 1896-ból = *MVízjel* (17.) 2019. 46. 13. ill.
- PELBÁRT Jenő: Leiben papírmalom koronás magyar címer-vízjelei, 1791–1792 = *MVízjel* (17.) 2019. 49. 27–28. ill.
- PELBÁRT Jenő: Mohelno papírmalom magyar címeres vízjelpárja 1805-ből = *MVízjel* (17.) 2019. 48. 30. ill.
- PELBÁRT Jenő: Név-vízjelek. 4/3. rész. Papírmalom név-vízjelek = *MVízjel* (17.) 2019. 46. 31–50. ill.
- PELBÁRT Jenő: Név-vízjelek. 4/4. rész. Papírmalom név-vízjelek = *MVízjel* (17.) 2019. 47. 31–50. ill.
- PELBÁRT Jenő: Név-vízjelek. 4/5. rész. Papírmalom név-vízjelek = *MVízjel* (17.) 2019. 48. 31–50. ill.
- PELBÁRT Jenő: Név-vízjelek. 4/6. rész. Papírmalom név-vízjelek = *MVízjel* (17.) 2019. 49. 29–50. ill.
- PELBÁRT Jenő: Svedlér papírmalom három új vízjele az 1787–1825 közötti időszakból = *MVízjel* (17.) 2019. 46. 5–7. ill.
- PELBÁRT Jenő: Svedlér papírmalom új, monogramos papírmalom név-vízjele 1799-ből = *MVízjel* (16.) 2018. 45. 15. ill.
- PELBÁRT Jenő: Swidnitz papírmalom koronás magyar címer-vízjelei a magyar anyagban az 1793–1837 közötti időszakból = *MVízjel* (17.) 2019. 48. 11–22. ill.

- PELBÁRT Jenő: Újlehotá-1. papírmalom vízjelpárja, 1807 = MVízjel (17.) 2019. 47. 26. ill.
- PELBÁRT Jenő: Vélographe levélpapír-vízjel 1913-ból = MVízjel (17.) 2019. 46. 14. ill.
A francia levélpapír-vízjel az amszterdami F. L. Esman cég Budapestre küldött fejléces hivatali levele tartalmazza
- PELBÁRT Jenő: Vöröskő papírmalom címer-vízjelváltozatai az 1822–1845 közötti időszakból = MVízjel (17.) 2019. 46. 15–16. ill.
- PELBÁRT Jenő: World Bank Paper levélpapír-vízjel, 1931 = MVízjel (17.) 2019. 46. 8. ill.
- PELBÁRT Jenő–MÓR György–BUNCSÁK Katalin Julianna: Adatok Nova Villa (Nova Ves) papírmalom vízjeleihez = MVízjel (17.) 2019. 47. 3–19. ill.
- PELBÁRT Jenő–MÓR György–BUNCSÁK Katalin Julianna: KAZ-vízjelek. 2. Európai és magyar papírmalmok vízjelei az 1732–1789 közötti időszakból = MVízjel (17.) 2019. 47. 27–30. ill.
- PELBÁRT Jenő–MÓR György–BUNCSÁK Katalin Julianna: KAZ-vízjelek. 3. rész. Európai és magyar papírmalmok vízjelei az 1776–1789 közötti időszakból = MVízjel (17.) 2019. 48. 3–10. ill.

Könyvkötés-történet

- BERNÁD Rita Magdolna–MUCKENHAUPT Erzsébet: Pázmány Péter dedikált prédikációskönyve a székelyszenttamási plébánia régi könyvtárában 1. = Lustra (6.) 2019. 2. 13–17. ill.
Az RMNy 1659. tételének eddig ismeretlen példányáról
- LAUF Judit: Budai reneszánsz kötéstáblából előkerült ősnymotvány-töredékek. A Lányi-kódex kötéscsaládja és a budai könyvkereskedők = MKsz (135.) 2019. 3. 331–345. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.3.331-345>
Az OSZK Ant. 7980 jelzetű példányának kötéséről
- ROZSONDAI Marianne: A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig.
Bp.: MTA KIK–Kosssuth K., 2019. 540 p. ill. + mell. (47 p. ill.)
- TÓTH Zsuzsanna: Corvina-kötések az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében = Isis. Erdélyi magyar restaurátor füzetek. 19. 2019. 7–18. ill.
- VERES Anna Mária: Aspecte din viața institului Ráday din Budapesta. Circulația și legătura cărților din fabuloasa sa bibliotecă = Sargetia 9. 2018. 305–314.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- BÉRES Norbert: „Roman und was besser ist, als Roman”. Über die Vertriebsstrategien des Romans = Media and literature... 221–232.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

- FRAUHAMMER Krisztina: Imakönyvek, imafüzetek az Oltáriszentségről Eucharisztia és úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában 1. / FÁBIÁN Gabriella közreműködésével szerk. BARNA Gábor. Szeged: MTA–SZTE Vallási Kultúrákut. Cso., 2019. 162–175.
A Függelékben az Oltáriszentség tiszteletére kiadott imakönyvek és kisnyomtatványok bibliográfiájával (16–20. sz. első fele)

- HUBERT Gabriella, H: Gyülekezeti énekek Balassi Bálint és Rimay János Istenes éneki kiadásaiban = Lelkipásztor (94.) 2019. 5. Tanulmányok. 174–176.
SZABÓ Attila: Debrecenhez kötődő füveskönyvek = Orvostört. Közl. (69.) [!64.] 2018. 1/4. 61–69.

15. század

- SCHMELCZER–POHÁNKA Éva: A Pécsi Misekönyv második kiadásának pannonthalmi példánya = Collectanea Sancti Martini 7. 2019. 67–84. ill.
SCHMELCZER–POHÁNKA Éva: A Pécsi Missale két kiadásának fennmaradt példányai és helyi jelentőségük = KF (29.) 2019. 3. 431–443.

16. század

- BAJÁKI Rita: Kompiláció 16. századi imakönyveinkben = Átfedések... 69–77. ill.
Az RMNy 470., 289., 732., és az RMNy 395., 353. tételeiről
- CSEPREGI Zoltán: Die Rezeption der Trienter Dekrete in der evangelisch-reformierten Bekenntnisschrift Confessio Catholica von Debreczin-Erlau 1562 = Das Trienter Konzil und seine Rezeption im Ungarn des 16. und 17. Jahrhunderts. [...eine Tagung ... vom 7. bis 9. October 2013 an der Katholischen Péter Pázmány Universität in Budapest...] / Márta FATA et al. Hgg. Münster: Aschendorff, 2019. 47–61.
Az RMNy 176. és RMNy 177. tételéről
- HUBERT Gabriella, H.: Az keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek. Bártfa 1593 = Az keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek egyben szedegettetet, vyonnan nyomtatatot, émendáltatot, és sok szép dicziretteckel megöregbitettet / [...] közléteszi KŐSZEGHY Péter. Bp.: Balassi–OSZK–MTA BTK ITI, 2019. Hasonmás kiad. 7–70.
Az RMNy 713. kötetéről
- Az keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek egyben szedegettetet, vyonnan nyomtatatot, émendáltatot, és sok szép dicziretteckel megöregbitettet / [...] közléteszi KŐSZEGHY Péter. Bp.: Balassi–OSZK–MTA BTK ITI, 2019. Hasonmás kiad. 430 p. ill. + mell. (69 p.). – (Bibliotheca Hungarica antiqua; 47.)
A mellékletben H. Hubert Gabriella tanulmányával
- LAUF Judit: Magyar nyelvemlékszövegek egy 16. század eleji pálos misekönyvben = MKsz (135.) 2019. 1. 18–35. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.1.18-35>
Az OSZK RMK III 196/2 jelzetű kötetéről
- LÁZÁR István Dávid: A kolozsvári jezsuita iskola megnyitására kiadott tézisek (1581) = Antikvitás & reneszánsz (2.) 2019. 3. 183–208. <https://doi.org/10.14232/antikren.2019.3.183-208>
A latin nyelvű tézisek szövegközlésével
- NÉMETH Áron: Az Ószövetség költői-tanítói és prófétai könyvei a Heltai-féle Bibliában = Szent Biblia / HELTAI Gáspár és mtársai fordításában; [...] Ötvös László [...] gondozásában. Debrecen: Ötvös László; Bp.: OSZK, 2019. Hasonmás kiad. 2. köt. 2005–2013.
Az RMNy 92., 95., 96., 162. tételeiről
- NÉMETH Áron: Az Ószövetség történeti könyvei a Heltai-féle Bibliában = Szent Biblia / HELTAI Gáspár és mtársai fordításában; [...] Ötvös László [...] gondozásában. Debrecen: Ötvös László; Bp.: OSZK, 2019. Hasonmás kiad. 1. köt. 1571–1580.
Az RMNy 90., 208. tételeiről
- SZABÓ András: Két ismeretlen wittenbergi verseskötet a 16. század végéről = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma / szerk. BÉKÉS Enikő et al. Bp.: MTA BTK ITI, 2019. 105–111.

Szent Biblia / HELTAI Gáspár és mtársai fordításában; [...] Ötvös László [...] gondozásában; NÉMETH ÁRON [...] kísérő tanulmányával. Debrecen: Ötvös László; Bp.: OSZK, 2019. Hasonmás kiad. 3 db. (Nemzetközi Teológiai Könyv; 91.). [1. köt.] Az Ószövetségi [!Ószövetség] történeti könyvei. 1592 p.; [2. köt.] Költői és prófétai könyvek. 2024 p.; [3. köt.] Újszövetségi könyvek, 1562 / BORSA Gedeon, PERGER Péter kísérő tanulmányával. 1104 p.
Borsa Gedeon és Perger Péter tanulmánya első megjelenési adatai: MKSz (122.) 2006. 2. 121–145.

SZOLIVA Gábor: „Ad laudem et gloriam Dei optimi maximi”. Psalterium Strigoniense. Surviving from the Viennese Residence of Nicolaus Olahus = Nicolaus Olahus, 450. Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus / Hrsg. von Emőke Rita SZILÁGYI. Wien: Inst. für Ungarische Geschichtsforschung in Wien; Bp.: Inst. für Literaturwissenschaft, Geisteswissenschaftliches Forschungszentrum der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 2019. 97–105.

16–17. század

TÚRI Klaudia: Calendarium Novum – Moments from the Adapting Process of the Gregorian Reform in Hungary = Kniha (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2019. 38–45. ill.
Az RMNy 529., 530., 2724. jelzetű nyomtatványokról

17. század

BAKONYI Zsuzsanna: „Imploy your sword rather than waste your youth in gaming-houses!”. Count Taaffe’s letters from the Imperial Camp in 1683 = Kniha. (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2019. 46–53. ill.

ETÉNYI Nóra, G.: Erdély politikai imázsa a Német-római Birodalom propagandájában a harmincéves háború idején = Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon / szerk. KÁRMÁN Gábor, ZÁSKALICZKY Márton. Bp.: Reciti, 2019. 285–326. ill.

FEKETE Csaba: Hodászi tételei (1610) = MKsz (135.) 2019. 1. 91–94. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.1.91-94>

Megjegyzések az RMNy 1009 leírásához

HEVESI Andrea: Az Újfalvi-féle énekeskönyvek hatása a 17. századi unitárius énekgyűjteményekre = Újfalvi Imre pere és műveltsége...146–159.

HUBERT Gabriella, H.: Újfalvi Imre 1602-es énekeskönyvének szövegei = Újfalvi Imre pere és műveltsége...137–145.

Az RMNy 886. kötetről

KOVÁCS Eszter: Néhány érdekes példa a cseh és a magyarországi lelkiségi irodalom átfedéseire a 17. század végéről = Átfedések...139–144.

OLÁH Róbert: Hodászi Lukács zsinati vizsgatételeinek hasonmása = Újfalvi Imre pere és műveltsége...163–174. ill.

A Teleki-Bolyai Könyvtár Tq-1564 kolligátumának negyedik darabjáról (RMNy 1009)

Hodászi Lukács Assertiones... címmel kiadott (RMNy 1009) nyomtatványának hasonmás kiadásával

PAPP Ingrid: A Praxis pietatis cseh nyelvű fordítása = ItK (123.) 2019.5. 621–638.

A Praxis pietatis Comenius által fordított kiadásairól (RMNy 1702 ; RMNy 1906) és Medgyesi Pál fordításáról

RÉGER Ádám: Bűnbánati zsoltárok Vásárhelyi Gergely Canisius-fordításában = Átfedések...105–114.

- SZEBELÉDI Zsolt: *Ábrahám Szenci Kertész and Versus sententiales = Kniha*. (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2019. 127–130.
Az RMNy 3242 jelzetű kiadvány második művéről
- TÓTH Gergely: *Nádasdy Ferenc, Révay Péter műveinek kiadója (1652, 1659). Történelmi érdeklődés, imázsépítés, vagy politikai tett? = Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről / szerk. NAGY Gábor, VISKOLCZ Noémi*. Miskolc: Miskolci Egy. K., 2019. 150–171.
- VARGA Lajos: *Az Atlas Marianus teológiai háttere, teológiatörténeti előzményei, jelentősége a Trienti zsinat utáni megújulásban és magyarországi vonatkozásai = Keresztény megújulási mozgalmak...67–83*. ill.

18. század

- AJKAY Alinka: *Nepomuki Szent János tisztelete a XVII-XVIII. = Keresztény megújulási mozgalmak... 85–90*.
- FAZAKAS Gergely Tamás: *Árva Bethlen Kata önreprezentációi. Érvek az önéletírás filológiai szempontú, kontextualizáló olvasása mellett = Studia litteraria (58.) 2019. 3/4. 38–58*.
- HEGEDŰS Béla: *Literary History as an Argument for the Existence of Literature. Miklós Révai's Call in Magyar Hírmondó and Költeményes Magyar Gyűjtemény = Media and literature... 165–179*.
A tanulmány magyar nyelven megjelent: *Doromb 2018. 6. 101–112. 135*.
- MACZÁK Ibolya: *Megerősített bátorság: Padányi Biró Márton és diétai prédikációi = Személyek, intézmények...77–86*.
- SÁNTA Sára: *Az első magyar városmonográfia kiadása Schönvisner István és Szily János levelezésének tükrében = MKsz (135.) 2019. 2. 202–218*. ill. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.202-218>
- SZÉKELY Gábor: *Telek József kecskeméti prédikációi a kalocsai érseki nyomdából = Személyek, intézmények... 153–164*.
- TÓTH Gergely: *The first edition of Nicolaus Olahus' Hungaria in Matthias Bel's Adparatus (1735) = Nicolaus Olahus, 450. Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus / Hrsg. von Emőke Rita SZILÁGYI*. Wien: Inst. für Ungarische Geschichtsforschung in Wien; Bp.: Inst. für Literaturwissenschaft, Geisteswissenschaftliches Forschungszentrum der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 2019. 123–142.
- VERÓK Attila: *Lelki fegyverház és Lelki iskola – Lelkiségi könyvek kiadása mint kiemelt főpásztori feladat Egerben (1755–1799) = Személyek, intézmények...213–228*.
- VITUSKA Virág: *Faicser Ferenc Encomionja Klimó György püspökhöz = „A hazának hű öre és oszlopa”... 145–158*.

18–19. század

- BÉRES Norbert: *Eltérő sorozatkoncepciók a klasszikus századfordulón – két példa = „Közöttünk a mester”... 179–188*.
- KNAPP Éva: *Martin von Cochem Magyarországon. Zebegény: Borda Antikvárium, 2014–. 3. rész. Pótlások és kiegészítések a második részhez, Baumgarten, VI. Pius pápa imádságos könyve. 2019. 187 p. (Régi magyarországi vallásos nyomtatványok; 4.)*
- SZELESTEI NAGY László: *Magyar nyelvű szentmiseszöveg-fordítások a 18–19. században = Magyar Sion (13.) 2019. 1. 99–114*.
A mellékletben a nyomtatásban magyarul megjelent teljes szentmisesfordítások (1763–1900) bibliográfiai adataival

19. század

DONCSECZ Etelka: „Mivel én nem olly ártatlanul viseltem a’ fogságot...”. Verseghy Ferenc és az udvari propaganda. = „Közöttünk a’ mester”... 189–196.

Pedro Cevallos Napóleon ellenes röpirata magyar fordításának keletkezési körülményeihez
KECSMÁR Szilvia: Czöbel Minka és a Lélekvándorlás. A mű fordításának és megjelentetésének körülményei a Polignac-levelekben = Nőszerzők a 19. században... 221–233.

KLEM Dénes–MIZERA Tamás: „Majd ha énektanításnál a kezdet nehézségein keresztül-vergődünk...”. Zsaskovszky Ferenc és Endre Egri ének-kátéja kiadástörténeti és zenepedagógia-történeti összefüggésben = „A tudomány ekként rajzolja világát”. Irodalom, nevelés és történelem metszetei I. Tanulmánykötet. Az Eszterházy Károly Egyetem Doktorandusz Önkormányzata, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzata és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály I. közös konferenciájának tanulmánykötete / szerk. FODOR József Péter, MIZERA Tamás, SZABÓ P. Katalin. Eger: EKE Doktorandusz Önkormányzat; Bp.: ELTE EDÖK – DOSZ Irodalomtudományi Oszt., 2019. 148–161.

19–20. század

POGÁNY György: A Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda Rt. és ifjúsági kiadványai 1873–1945 = KN (21.) 2019. 3/4. 84–125.

Sajtótörténet*18. század*

LENGYEL Réka: The Newspaper as a Medium for Developing National Language, Literature, and Science. Mátyás Rát and the Magyar Hirmondó between 1780 and 1782 = Media and literature... 87–100.

VADERNA Gábor: Város és pallérozódás. A Mindenés Gyűjtemény eszmetörténeti helyéhez = ItK (123.) 2019. 4. 476–489.

18–19. század

ANTAL Alexandra: A siker aspektusa a bécsi Magyar Hirmondóban = „Közöttünk a’ mester”... 171–178.

BALOGH Piroska: Johann Ludwig Schedius’s Literarischer Anzeiger and the Tradition of Critical Journalism in the Hungarian Kingdom around 1800 = Media and literature... 207–220.

CSÖRSZ Rumén István: The Literary Program of István Sándor and the Periodical Sokféle (1791–1808) = Media and literature... 143–154.

A tanulmány magyarul megjelent: ItK, 122. (2018) 6. 757–767.

FRIED István: Mehrsprachigkeit in den ersten Jahrzehnten der ungarischen Zeitschriftenliteratur = Media and literature... 19–40.

Media and literature in multilingual Hungary, 1770–1820 / ed. by Ágnes DÓBÉK, Gábor MÉSZÁROS and Gábor VADERNA. Bp.: Reciti, 2019. 285 p. (Reciti conference books; 3.)

A Győrött és Pannónhalmán, 2018. ápr. 25–27. között rendezett konferencia előadásainak szerkesztett anyaga

19. század

- HUDI József: „Politikába nem avatkozunk...”. Egy pápai lapszerkesztő mozgástera a kiegyezés korában = Szélesvíz (6.) 2019. 2. 29–32. ill.
- KOCSIS Lajos: A Csíki Lapok politikai lappá alakulása, 1897 = A Csíki Székely Múzeum évkve. 2019. 123–133.
- KRIZSÁN Bálint: A Nemzeti Ujság politikai állásfoglalása és a márciusi fordulat, 1845–1848 = Belvedere Meridionale (31.) 2019. 2. 123–135. <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.7>
- NÓBIK Attila: A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmásodás a dualizmus korában. Szeged: SZEK JGYFK, 2019. 95 p.
Sajtótörténet: 41–81.
- PETŐ Bálint: A helyi sajtó megerősödése egy dél-alföldi városban. A Szentesi Lap első évei (1872–1883) = Délvidéki Szle (5.) 2018. 2. 18–31.
- PETŐ Bálint: Kérészéletű hetilapok Szentesen az 1870-es években = Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön / szerk. MIKLÓS Péter. Szeged: BSÖ Alapítvány, 2019. 117–128.
- PETŐ Bálint: A szentesi sajtó kezdetei, 1871–1883. Szeged: Szegedi Egy K.–JGYF K., 2019. 221 p. ill.
- SCHÖBERL Miklós: Póda Endre városplébános sajtóküzdelméi. A katolikus sajtómozgalom előzményei Sopronban és az Oedenburger Volksblatt = Soproni Szle (73.) 2019. 2. 207–229. ill.

19–20. század

- DEDE Franciska: A Hét et la France. Influences et présences françaises dans les vingt premières années de la revue = Revue d'études françaises. 23. (2019). 46–61.
- KLESTENITZ Tibor: Katolikus és protestáns sajtótörekvések Magyarországon. Hasonlóságok és különbségek, 1890–1918 = Laborator assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése / szerk. SOMORJAI Ádám, SOMORJAI Gabi. Bp.: MTA BTK TTI–MNL Orsz. Lvt., 2019. 263–270.

20. század

- A Budapesti Ujságírók Almanachja 1908-ra. A Magyar Bohémvilág/ szerk. SZERDAHELYI Sándor; kísérő tanulmány SZÉNÁSI Zoltán, WIRÁGH András. Repr. kiad. Bp.: OSZK – Argumentum K., 2019. ill.
Az eredeti kiadás megjelenési adatai: Bp.: Budapesti Ujságírók Egyesülete, 1908.
- DÖBÖR András: A Kanizsai Újság és a Kanizsai Ellenőr közéleti és bulvárhíreinek statisztikai elemzése = Délvidéki Szle (5.) 2018. 2. 32–52.
- DÖBÖR András: Tömegkultúra és „pulitzeri fordulat” a délvidéki magyar sajtóban. Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön / szerk. MIKLÓS Péter. Szeged: BSÖ Alapítvány, 2019. 117–128.
- KLESTENITZ Tibor: Katolikus sajtó és nyilvánosság a második világháború éveiben = Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára / szerk. KLESTENITZ Tibor, PETRÁS Éva, Soós Viktor Attila. Agyagosszergény: Közi Horváth J. Népfőisk., 2019. 39–52.
- OLASZ Lajos: Sajtóirányítás és háborús propaganda az I. világháború időszakában = Belvedere Meridionale (31.) 2019. 2. 104–122. <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.6>
- OROSZ László: A „zsidó sajtóhegemonia” elleni küzdelem a hazai német mozgalom sajtójának korai időszakában (1917–1920) = KEK (12.) 2019. 1. 183–198.

- Pardon... Az Új Nemzedék rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében, 1919–1921 / szerk. ARANY Zsuzsanna. Bp.: Osiris, 2019. 373 p.
Arany Zsuzsanna tanulmányával: 7–58.
- SÍPOS Balázs: Hogyan lett az újságírás női hivatás is Magyarországon? = A női kommunikáció kultúrtörténete Tanulmányok / szerk. SÍPOS Balázs, KRÁSZ Lilla. Bp.: Napvilág, 2019. 167–184. ill.
- TÓTH Orsolya: A Hadimúzeumi Lapok (1925–1927) és a Historia (1928–1932) folyóiratok = HadtörtMúzÉrt, 2018. Különszám, 100. 105–116. ill.
A Hadimúzeumi Lapok repertórium: 125–130.
A Historia repertórium: 131–144.
- ZÁVODSZKY Géza: A kolozsvári alma matertől a Magyar Nemzet rostrumáig. Pethő Sándor (1885–1940). Pécs: Kronosz; Bp.: MTT, 2019. 352 p. ill. (Sziluett)

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- BARÁT Bence: A sport mint honvédelem? A Nemzeti Sport háborús propagandája a második világháború idején = Jel-kép 2019. 3. 54–66. ill.
- BIRÓ Annamária: Siebenbürgische Präsenz in der Presse Westungarns. Die Korrespondenten Johann Seivert und József Benkő In: Media and literature... 101–122.
A tanulmány magyar nyelven: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 34. 2018. 199–220.
- BOGOLY József Ágoston: Temesvár és Arad emlékezete 1890-ből. Sajtótörténeti városemlekezet-kutatás = Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön / szerk. MIKLÓS Péter. Szeged: BSÖ Alapítvány, 2019. 167–184.
- BOKOR Zsuzsa: „A mi kis világunk” – a kisebbségi nőiség vizuális reprezentációja a két világháború közötti erdélyi magyar keresztény sajtóban = Me.dok (14.) 2019. 1. 69–87. ill.
- CSISZÁR Gábor-TAKÁCS Judit: Nemiszerepáthágás- és homoszexualitás-reprezentációk Az Est 1933-as évfolyamában = Az érzelmek története. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete / szerk. LUKÁCS Anikó, TÓTH Árpád. Bp.: Hajnal I. Kör Társadalomtört. Egyes., 2019. 423–434. 554.
Az érzelmek története c. 2017. augusztus 31–szeptember 2. között Gyöngyösön megrendezett konferencián elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata
- CSONTOS Nóra: A nő konceptualizációja a Protestáns Szemlé-ben = Protestantizmus, identitás és hagyomány a nyelvben / szerk. BÖLCSKEI Andrea. Bp.: KRE– L’Harmattan, 2019. 63–71.
- DÓBÉK Ágnes: Reports on European Publishing Culture in the Journals of Western Hungary = Media and literature... 243–251.
- FEDOSZOV Júlia: Liszt Ferenc a 19. századi magyar élclapokban = Ferenc Liszt in the humorous papers of the 19th century = Liszt magyar szemmel 2019. 38. 32–39. ill.
Bilingvis (magyar–angol nyelvű) tanulmány
- GEBAUER Hanga: Felvételek a Tengerentúli országokból. Kultúráközvetítés és propaganda a Katolikus Missziók képhasználatában = KET. Kultúrák és etnikumok találkozása. Dimenziók 2. / szerk. LENDVAI TIMÁR Edit et al. Bp.: Martin Opitz K., 2019. 217–230. ill.
A Dimenziók 2. Kultúrák és etnikumok találkozása c. 2018. május 10–11. között megrendezett konferencián elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata
- GELLÉN József: Gróf Tisza István és a fontolva haladó Debrecen. Különös tekintettel a Magyar Figyelő 1911–1918-i évfolyamaira = Debreceni Szle (27.) 2019. 3. 251–259.
- GLÁSSER Norbert: A „királyi szövetséges” izraelita tapasztalata? Főhatalmi rítusok és izraelita felekezeti sajtóhírek a modernizálódó Magyarországon 1918-ig = Tanulmányok a magyarországi

- zsidóság történetéből / főszerk. GECSÉNYI Lajos; szerk. FAZEKAS Csaba; közrem. FIZIKER Róbert. Bp.: Milton Friedman Egy., 2019. 77–94. ill.
- GLÄSSER Norbert–ZIMA András: A revíziós politika zsidó alakváltozásai. Revíziós sajtópropaganda az izraelita felekezeti és mozgalmi lapokban a II. világháború idején = Jel-kép 2019. 3. 27–40. ill.
- GRANASZTÓI Olga: The Paper Hazai Tudósítások and the Beginnings of the Cult of Monuments Through the Lens of Ferenc Kazinczy's Articles (1806–1808) = Media and literature... 155–164.
- ISPÁN Ágota Lídia: A kulturált életmód sajtórepresentációi a szocializmus első évtizedében. = Ethnographia (130.) 2019. 3. 464–485.
- KÉRI Katalin: A nőnevelés-történet képi forrásai = Per aspera ad astra (6.) 2019. 1.7–30. ill. <https://doi.org/10.15170/PAAA.2019.06.01.01>
Elektronikus dokumentum: <https://per-aspera.pte.hu/archivum/2019-1-szam-10.html>
- KISS Margit: Magyar Hírmondó and Dictionary Proposals = Media and literature... 181–192.
- KLESTENITZ Tibor: 1918 az észak-magyarországi régió egyházi sajtójának tükrében = 1918. Vég és kezdet / szerk. GÁL Máté, PÉTERFFY Gergely. Eger: Líceum K., 2019. 117–130.
- KLESTENITZ Tibor: Bíró Ferenc és A Szív – egy folyóirat a hívek szolgálatában = Az atya gyöngyszemei. Bíró Ferenc SJ születésének 150. évfordulójára / szerk. HALMI Krisztina és SZŐNYI Szilárd. Kecskemét: Korda, 2019. 148–162. ill.
- KLESTENITZ Tibor: Az egyházpolitika mint propaganda. Az iszlám vallás elismerté nyilvánításának tükrében = In medias res (8.) 2019. 1. 57–71.
- KONRÁD Miklós: Csalódott zsidók a magyar zsidóság aranykorában = Az érzelmek története. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete / szerk. LUKÁCS Anikó, TÓTH Árpád. Bp.: Hajnal I. Kör Társadalomtört. Egyes., 2019. 405–421. 559.
Az érzelmek története c. 2017. augusztus 31–szeptember 2. között Gyöngyösön megrendezett konferencián elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata
- KOÓS Ferenc: Pedagógia a magyar reformkor folyóirataiban. Szigetszentmiklós: Koós F., 2018. 480 p.
- LENGYEL Nóra: Anyakép a katolikus női sajtóban (1918–1944) = A család egykor és ma 5. / GYÖNGYÖSSY Orsolya közreműködésével szerk. BARNÁ Gábor és KISS Endre. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kult. Antropológiai Tansz.–MTA–SZTE Vallási Kultúrákut. Csop., 2019. 206–216. ill.
- LENGYEL Nóra: „Nemzetmentők és nemzetrontók.” Nőképek az erdélyi katolikus nőmozgalom sajtókiadványaiban (1926–1944) = Múltunk (64.) 2019. 4. 200–239.
- NAGYI Enikő Orsolya: Wass-akarattal a zsidók ellen. Antiszemita publicisztika a dési sajtóban a második világháború idején = Me.dok (14.) 2019. 4. 91–99. ill.
- NÉMETH Nóra–MARÓTY Katalin: Építészet és sajtó – a historizmus öt jelentős szakrális építészeti pályázata = Építés-építészetudomány (47.) 2019. 3/4. 289–322. <https://doi.org/10.1556/096.2019.003>
- NÓBIK Attila: A feminizmus megítélése a Néptanítók Lapjában a 20. század elején = Visszhangzó századok. Tanulmányok, ünnepi írások Szabolcs Éva tiszteletére / szerk. BASKA Gabriella, HEGEDŰS Judit, SZABÓ Zoltán András. Bp.: ELTE PPK–L'Harmattan, 2019. 22–29.
- PENKE Olga: La société savante de Komárom et le modèle académique dans le Mindenes Gyűjtemény = Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa / hrsg. von Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, in Zusammenarbeit mit Réka LENGYEL. Berlin–Boston: De Gruyter, 2019. 175–188. <https://doi.org/10.1515/9783110637649-009>
- PETHEŐ Attila: A délvidéki magyarság helyzetéről a Prágai Magyar Hírlap Trianon utáni számaiban = Délvidéki Szle (5.) 2018. 2. 53–62.

- PETŐ Bálint: Az első világháború kitörése a magyarkanizsai sajtó tükrében = Délvidéki Szle (5.) 2018. 1. 61–72.
- SAMU Botond Gergő: A megszállt Lille hétköznapijai. Az Országos Széchényi Könyvtár világháborús gyűjteményének tükrében = Háborús hétköznapiak III. Tanulmánykötet / szerk. SALLAY Gergely Pál, TÖRÖK Róbert, ZÁVODI Szilvia. Bp.: HM Hadtört. Int. és Múz.–MKVM, 2019. 9–22. ill.
- SZABÓ Katalin: A nagy háború néhány orvosi szaklap és egy rokkantaknak szóló újság tükrében = Orvostört. Köz. (69.) [164.] 2018. 1/4. 71–80.
- SZABÓ Noémi: Japán a korai magyar sajtóban = Kortárs japanológia. III. / szerk. FARKAS Ildikó, SÁGI Attila. Bp.: KRE–L'Harmattan, 2019. (Károli könyvek. Tanulmánykötet). 73–92.
- SZÓTS Zoltán Oszkár: A Századok, a Hadtörténelmi Közlemények és az első világháború 1945 előtt = Háborús hétköznapiak III. Tanulmánykötet / szerk. SALLAY Gergely Pál, TÖRÖK Róbert, ZÁVODI Szilvia. Bp.: HM Hadtört. Int. és Múz.–MKVM, 2019. 183–200.
- TAMÁS Ágnes: Kossuth Lajos megjelenítése karikatúrákon a kiegyezést követő években (1867–1875) = Délvidéki Szle (6.) 2019. 1. 105–126. ill.
- TAMÁS Ágnes: Választási kampányeszközök vicclapokban (1867–1872) = Emlékeztető (4.) 2019. 3/4. 29–52.
- TURBUCZ Dávid: Vezérkultusz és háborús propaganda = Jel-kép 2019. 3. 16–26.
- TURBUCZ Péter: Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos nézeti vidéki hadi beszédei, háborús írásai és a sajtó tükrében (1914–1918) = Per aspera ad astra (6.) 2019. 2. 30–51. <https://doi.org/10.15170/PAAA.2019.06.02.02>
Elektronikus dokumentum: <https://per-aspera.pte.hu/archivum/2019-2-szam-13.html>
- VADAS Henrietta: A Csík vármegyei zsidók sorsa a helyi sajtó tükrében = Tanulmányok a holokausztról / szerk. Randolph L. BRAHAM. Bp.: Balassi, 2001–. 10., 2019. 147–194. ill.
- VADERNA Gábor: Möglichkeiten der Urbanität in der ungarischen Zeitschrift Mindenes Gyűjtemény = Media and literature... 123–141.
A tanulmány magyar nyelven: ItK (123.) 2019. 4. 476–489.
- VÁMOS Gabriella: Egy lap a kulturális tömegmozgalom szolgálatában. A Művelt Nép (1950–1956) című folyóirat elemzése = „A tudomány ekként rajzolja világát”. Irodalom, nevelés és történelem metszetei I. Tanulmánykötet. Az Eszterházy Károly Egyetem Doktorandusz Önkormányzata, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzata és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály I. közös konferenciájának tanulmánykötete / szerk. FODOR József Péter, MIZERA Tamás, SZABÓ P. Katalin. Eger: EKE Doktorandusz Önkormányzat; Bp.: ELTE EDÖK–DOSZ Irodalomtudományi Oszt., 2019. 312–330.
- ZIMA András: „Keressük az utat”. Újjáépítés, ifjúságnevelés, zsidó jövőképek a vészkorszak utáni zsidó sajtóban. = A család egykor és ma 5. / GYÖNGYÖSSY Orsolya közreműködésével szerk. BARNA Gábor és KISS Endre. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kult. Antropológiai Tansz.–MTA–SZTE Vallási Kultúrakut. Cso., 2019. 160–168.
- ZIMA András: Zsidó közösségi újjáépítési stratégiák a budapesti felekezeti és mozgalmi sajtóban 1945–1948 között = Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből / főszerk. GECSÉNYI Lajos; szerk. FAZEKAS Csaba; közrem. FIZIKER Róbert. Bp.: Milton Friedman Egy., 2019. 192–203.

KRÄHLING János – FEHÉR Krisztina – JOBBIK Eszter – KOLLÁR Mária: A Műegyetem középkori építéstan tanszékének címjegyzéke – Oktatásmódszertani és könyvtártörténeti adalékok a magyar építészképzés történetéhez = *Architectura Hungariae* (17.) 2018. 2. 33–159.

Elektronikus dokumentum: http://arch.et.bme.hu/wpcontent/uploads/epaper/AH_vol17_no2_pp33-159_KrahlingFeherJobbikKollar/AH_vol17_no2_pp33-159_KrahlingFeherJobbikKollar.pdf

REDL Károly: 150 éves az Országgyűlési Könyvtár = *Parlamentari Szle* 2019. 1. 121–126.

20. század

SCHMELCZER–POHÁNKA Éva: A pécsi szerzetesrendi bibliotékák sorsa az 1950-es években = *Kapiller Imre emlékkönyv / szerk. HORVÁTH Zita et al. Zalaegerszeg: MNL Zala M. Lvt., 2019. 227–245. ill.*

Bibliofilia, magánkönyvtárak

BÍRÓ–BALOGH Tamás: Két újabb kötet József Attila könyvtárából = *ItK* (123.) 2019. 1. 98–102. ill.
CSORBA Dávid: A gályarabok könyvei. Rimaszombati Kies János kötete = *Egyháztört. Szle* (20.) 2019. 1. 167–172.

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Nagykönyvtár S. 976. jelzetű kötetéről

GORDÁN Edina: Ifj. Teleki József (1701–1729) disszertációgyűjteménye = A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok / szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár: Kolozsvári Prot. Teol. Int., 2019. 132–166.

HEGYI Ádám: Einleitende Studie. Hungarica in der Dissertationssammlung des Nürnberger Naturforschers und Arztes Christoph Jacob Trew = *Hungarica in der Dissertationssammlung des Nürnberger Naturforschers und Arztes Christoph Jacob Trew (1695–1769). Katalog. 1582–1765 / zgest. und eingel. von Ádám Hegyi. Bp.: MTA KIK, 2019. 6–29. ill.*

KREUTZER Andrea: Lövések a könyvtárban = *HadtörtMúzÉrt*, 2018. Különszám, 100. 223–246. ill.

MEZEY Mónika: Giovikának régi nagy barátságával... Dedikált kötetek Honti János könyvtárában = *MKsz* (135.) 2019. 4. 469–481. ill. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.4.469-481>

OLÁH Róbert: Alvinczi Péter postillái I. Rákóczi György tábori könyvtárában = *MKsz* (135.) 2019. 2. 230–234. ill. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.230-234>

PATAKY Ildikó: A könyv hosszú útja. Ráday Gedeon 1783-as könyvbeszerzése = *Lelkészek, nemesek, polgárok. Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből / szerk. BEREZC Ágnes. Bp.: Ráday Gyűjtemény, 2019. 48–69.*³ A tanulmánykötet DOI azonosítója (a tanulmánynak külön nincs): https://doi.org/10.51183/RGYT_18

RÁCZKEVY Edit: 19. századi magánkönyvtárak orvosi vonatkozásai. Semmelweis Ignác magánkönyvtárának könyvei a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban = *Orvostört. Közl.* (65.) 2019. 1/4. 161–185.

SCHIER, Xystus Paul: *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis = Értekezés Corvin Mátyás budai királyi könyvtárának létrejöttéről, hanyatlásáról, pusztulásáról és maradványairól = Discussion of the establishment, decline, ruin, and the remains of Matthias Corvinus' royal library in Buda / az utószót írta, [...] szerk. [...] MONOK*

³ A tanulmány téves impresszummal egyszer már megjelent a 2018-as publikációkat összegző könyvtörténeti bibliográfiában.

- István; [...] sajtó alá rend. [...] EKLER Péter; [...] ford. ÁBRAHÁM Zoltán. Bp.: Bibl. Nationalis Hungariae, 2019. 204 p. ill. (De Bibliotheca Corviniana.). (Supplementum Corvinianum; 5.) A Bécsben, G. L. Schulz által 1766-ban kiadott eredeti mű fotómásolatával.
Martin Rosnack 1776-ban írt életrajzi összefoglalójával és személyi bibliográfiájával
Monok István utószava: 187–190.
Az utószó angol nyelven: 191–194.
- SCHMELCZER–POHÁNKA Éva: Amikor az „inkvizítor” elbizonytalanodik. A tiltott műveket olvasó Domsics Mátyás pécsi kanonok könyvgyűjteménye a 18. század derekán = Reformáció a Dél-Dunántúlon / szerk. BORSY Judit. Pécs: MNL Baranya M. Lvt.; Kaposvár: MNL Somogy M. Lvt.; Szekszárd: MNL Tolna M. Lvt., 2019. 423–444. ill.
- SZABÓ Ádám: A Teleki család és a könyvek In: Teleki József...43–67. ill. <https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.2>
- TÜSKÉS Anna: Masonic Works in the Helikon Library of the Festetics Palace in Keszthely = Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa / hrsg. von Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, in Zusammenarbeit mit Réka LENGYEL. Berlin– Boston: De Gruyter, 2019. 483–496. ill. <https://doi.org/10.1515/9783110637649-030>
- TÜSKÉS Gábor: „[D]er letzte Freimaurer in Ungarn aus der Zeit Kaiser Josef’s“. Zur Geschichte und Rekonstruktion der Kunst- und Büchersammlung = Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa / hrsg. von Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, in Zusammenarbeit mit Réka LENGYEL. Berlin–Boston: De Gruyter, 2019. 497–542. ill. <https://doi.org/10.1515/9783110637649-031>
- Viczay Viczay Mihály könyv- és műgyűjteményéről
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Újabb könyvek Naprághy Demeter könyvtárából = Arrabona 57. 2019. 73–96. ill.
- VERÓK Attila: Küszöbönálló szemléletváltás az erdélyi szász könyvtártörténet-írásban? = Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio 46. 2019. 369–383.

Olvasástörténet

- BALOGH Piroska: Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról” 18–19. századi magyar viszonylatban? = Nőszervezők a 19. században... 15–30.
- DIENES Dénes: Egy 16. századi református arisztokrata olvasási szokásai. Ecsedi Báthory István két könyve Sárospatakon = Reformáció v srednej Európe... 1. köt. 443–449.
A Sárospataki Református Nagykönyvtár SS 259 és A.834 jelzetű kötetéről
- DÓBÉK Ágnes: Olvasók, könyvek, könyvgyűjtők Győr városában (1770–1820) = MKsz (135.) 2019. 2. 190–201. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.190-201>
- KNAPP Éva: Palingenius Zodiacus vitae-je a magyarországi könyvtárakban = Antikvitás & reneszánsz (2.) 2019. 3. 93–110. <https://doi.org/10.14232/antikren.2019.3.93-110>
- KNAPP Éva: Vergilius, Horatius és Ovidius magyarországi recepciója Palingenius Zodiacus vitae-jének magyar fordításában = Antikvitás & reneszánsz (2.) 2019. 4. 101–117. <https://doi.org/10.14232/antikren.2019.4.101-117>
- MONOK István: A 16. századi protestáns értelmiség olvasmányélményéről = Ige-idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum, 2017. április 26 – november 5. / szerk. Kiss Erika, ZÁSKALICZKY Márton, ZÁSKALICZKY Zsuzsanna; térk. NAGY Béla. Bp.: MNM, 2019–.
Tanulmányok. 166–172. ill.

- MONOK István: Über die Leseerfahrung der Gelehrten im ersten Jahrhundert der protestantischen Reform im Königreich Ungarn und in Siebenbürgen = Reformácia v strednej Európe... 2. köt. 696–707.
- MONOK István–ZVARA Edina: Die Bibliothek von Nicolaus Olahus = Nicolaus Olahus, 450. Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus / Hrsg. von Emöke Rita SZILÁGYI. Wien : Inst. für Ungarische Geschichtsforschung in Wien; Bp.: Inst. für Literaturwissenschaft, Geisteswissenschaftliches Forschungszentrum der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 2019. 85–96.
- SZAKÁL Anna: The emergence and composition of the reading society of the Unitarian College of Kolozsvár and its impact on the formation of the organised folklore collection in Transylvania = *Kniha* (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2019. 282–302.
- SZAKÁL Anna: A Kolozsvári Unitárius Kollégium olvasóköreinek létrejötte, összetétele és hatása az erdélyi szervezett folklórgyűjtés megindulására = *Kriza János Néprajzi Társaság évkve* 2017. 25. 99–126.
Elhangzott előadás szerkesztett szövege: Néprajzi kutatástörténeti örökség Erdélyben. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság – Kolozsvári Akadémiai Bizottság Néprajzi és Antropológiai Szakbizottsága – EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakbizottság, Kolozsvár, 2017. október 27.
- TÓTH Gergely: Állhatatosság és politika. Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire = *ItK* (123.) 2019. 5. 567–584.
- TÓTH Szabolcs Barnabás: A nagyajtai olvasóegylet története = *Acta siculica* 2018/2019. 275–284. ill.

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

- ARANY Zsuzsanna: Előszó = *Pardon... Az Új Nemzedék* rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében, 1919–1921 / szerk. ARANY Zsuzsanna Bp.: Osiris, 2019. 7–58.
Kosztolányi Dezső, mint az Új Nemzedék *Pardon* című rovatának szerkesztője
- BÓDI Katalin: Elengedés. Kazinczy folyóiratcikkeinek sajtó alá rendezéséről = „Közöttünk a’ mester”... 97–104.
- CZENTHE Miklós: Mályusz Elemér és az Evangélikus Országos Levéltár megújítása = *Credo* (25.) 2019. 1/2. 18–30. ill.
- DÖBÖR András: Helmezy Mihály, a Jelenkor lapszerkesztője közéleti és szakmai háttérének vizsgálata a korabeli források tükrében = *KEK* (12.) 2019. 1. 199–219.
- DÖBÖR András: Underworld Dialogues of Sándor Szacsavay as Political Publicisms in Year 1789 of the Enlightenment-Era Newspaper *Magyar Kurír* = *Media and literature...* 193–205.
- FEKETE Norbert: Női néven nőként bírálni. A beszédpozíció megszerzésének problémái Takáts Éva kritikusai fellépésekor = *Nőszerzők a 19. században...* 31–46.
- HÁRSZ Endre: „A dualizmus legrokonszenvesebb irodalmi megtestesülése osztrák-magyar hazánkban”. Hevesi Lajos (1843–1910) és a századforduló publicisztikája = *Filológiai közlöny* (65.) 2019. 3. 131–139.
- HUBERT Gabriella, H.: Mályusz Elemér, az evangélikus könyvtáros = *Credo* (25.) 2019. 1/2. 31–34.
- KÁRPÁTI Attila István: Wesselényi Miklós és az augsburgi *Allgemeine Zeitung* = *Századok* (153.) 2019. 3. 563–583.
- KISS Jenő: Kesztyűs Tibor, 1933–2019 = *MNyelv* (115.) 2019. 3. 369. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.3.369>
- RÓZSA Mária: Karl Beck mint a *Journal des Österreichischen Lloyd* tárcarovatának szerkesztője = *ItK* (123.) 2019. 4. 533–542.

- A magyar származású költő, Karl Beck (Beck Károly) újságírói és szerkesztői működése az osztrák sajtóban
- SCHMELCZER–POHÁNKA Éva: Szepesy Ignác, az egyházmegyéket összekötő mecénás könyvtárszervező. Eger–Gyulafehérvár–Pécs = „A hazának hú őre és oszlopa”... 53–73. ill.
- SZILÁGYI Zita Mária: Egy tudósítónő Brüsszelből. Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége = Nőszerezők a 19. században... 185–204.
- TEGZES Ferenc: „Magad uram, ha szolgád nincsen”. Szőnyi Ottó a Püspöki Könyvtár könyvtárosa-ként a Nagy Háború időszakában = „A hazának hú őre és oszlopa”... 223–236.
- TIBORI SZABÓ Zoltán: A náci légereket megjárt Kornis Ottó újságíró sorsa = Me.dok (14.) 2019. 4. 65–90. ill.
- Egy tehetséges, elfeledett újságíróról, irodalmi tevékenységéről és tragikus sorsáról
- TÖRÖK Zsuzsa: A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után. Wohl Stefánia esete a The Scotsmannel = Nőszerezők a 19. században... 205–220.

BORVÖLGYI GYÖRGYI

SZEMLE

Dante Alighieri, *Komédia I. Pokol. Kommentár*, szerk. Kelemen János, közrem. Berényi Márk, Draskóczy Eszter, Hoffmann Béla, Mátyus Norbert, Nagy József, Tóth Tihamér, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, ELTE BTK, 2019. 553 p.

Több mint 550 oldalon, keménykötésben foghatja végre kezébe az olvasó Dante Alighieri *Isteni színjátékának* az első részét kísérő tudományos kommentárt. Bár a szerző idestova hétszáz éve meghalt, élete főművét az azóta eltelt időben folyamatosan értelmezték és újraértelmezték, nemcsak a *Commedia* poétikai kiválósága, hanem talán az abban rögzített világvélemény és -rend nyújtotta stabilitás és biztonságérzet vonzósága miatt is. Akár a középkor gondolkodását akarja belőle jobban megérteni az ember, akár a saját világnézetét tenné próbára a dantei tükrökben, a *Commedia* olyan fogódzó, amely még sokáig segítségére lesz az ilyen kérdésekkel küzdő olvasónak. A mű aktualitását jelzi, hogy nemrég Ferenc pápa is újraolvasásra ajánlotta a művet, hogy „tudatosuljon bennünk száműzöttségünk, és hagyjuk, hogy elindítsa bennünk a megtérés folyamatát a rendezetlenségből a bölcsesség, a bűnből az életszentség, a nyomorból a boldogság, a pokol szörnyűségének szemléléséből a paradicsom boldogító megtapasztalása felé.” Persze a második „nagy lemondás” (*Pokol*, III, 60.) hasonlólétezőjében én sem mondanék rosszat Dantéről és művéről, de ezt majd a kellő időben megbeszéljük ők ketten az égi rózsza valamelyik szirmán üldögélve. Ugyancsak a *Commedia* iránti érdeklődés jele, hogy 2016-ban jelent meg Nádasdy Ádám új magyar fordítása részletes jegyzetapparátussal, magyarázó ábrákkal és táblázatokkal. De akkor mivégre az újabb kiadvány?

A most megjelent tudományos kommentárnak nem az a célja, hogy a dantei szöveget költői formában magyarítsa és magyarázza, ahogy az eddigi fordítások és jegyzetek tették, hanem az, hogy a *Commediát* és az évszázadok során ehhez kapcsolt értelmezések elmélyült megértését lehetővé tegye és kiindulópontként szolgáljon a művet kutató tudományos közönség számára. Már a címválasztás (*Komédia*) is jelzi ezt az új megközelítést és a távolságtartást a magyar műfordítói hagyománytól. E cél elérését a főszöveghez (a *Commedia* Giorgio Petrocchi-féle kritikái szövege) énekenként kapcsolódó rövid bevezető, belső felosztás, magyar parafrázis és tárgyi lábjegyzetek teszik lehetővé. Ez utóbbiakat a könyvön belül szűkebb értelemben kommentárnak nevezik, azonban mivel „a magyar parafrázis, a lábjegyzetes magyarázat és az értelmezés [...] együtt alkotja a *Pokol* magyar nyelvű kommentárját” (16.), a teljes műtől való megkülönböztethetőség végett a továbbiakban jegyzetek néven említem. Továbbá minden éneket *Értelemezés* című fejezet zár le, amely az adott ének legfontosabb kérdéseinek részletes megvilágítására szolgál. Bár magyar területen eddig nem született a kiadványhoz hasonló többretegű kommentár, ez a forma a nemzetközi dantisztikában már elterjedt, így a szerkesztők és kommentátorok előtt olyan minták álltak a könyv szerkezetének megtervezése során, mint például Anna Maria Chiavacci Leonardi lényegében azonos felépítésű *Commedia*-kommentárja. A Nádasdy-féle jegyzetapparátussal szemben a triviális lábjegyzetek is bővelkednek a szakirodalmi hivatkozásokban, így a *Pokol*- és hamarosan a *Purgatórium*- illetve *Paradicsom*-kommentár a magyar dantisták hasznos segédkönyve, elengedhetetlen

DOI 10.17167/mksz.2021.1.124-129

Handbuchja lesz. A célkitűzés világos és üdvözlendő, az elkészült mű pedig maradéktalanul eleget is tesz a vele szemben támasztható elvárásoknak.

Előljáróban tisztáznám a recenzió összeállításának alapjául szolgáló megismerési módszereket, amely segíthet helyén kezelni a további megjegyzéseimet, észrevételeimet. Feljebb kézikönyvnek tituláltam a művet, és valószínűleg a legtöbben így is fogják használni, tehát egy-egy tercinánál ütök fel, esetleg eltöprengenek egy-egy Értelmezés felett. Ezzel szemben számomra a könyv minél teljesebb megismerése végett az tűnt a legcélszerűbbnek, ha énekenként végigolvasom a kommentárt. A befogadás alaphangulatát a Nádasdy-fordítással teremtettem meg, ezután a parafrázisokat nem is olvastam végig, de ez a recenzió megírásához fölösleges lett volna, fordítási finomságokról és ízlésről 'non est disputandum'.

A tudományos Dante-kommentár nem előzmények nélküli magyar nyelven sem, egyrészt 1885-ben jelent meg Szász Károly bőséges bevezetőkkal és részletes lábjegyzetekkel kiegészülő Pokol-fordítása, másrészt a Magyar Dantisztikai Társaság tagjai, akik a most megjelent Pokol-kommentárt jegyzik, 2006 óta részletekben közlik parafrázisaikat és jegyzeteiket a *Dante füzetek* című folyóiratban. A kollektív, teljes(nek ígérkező) kommentár azonban a magyar Dante-irodalomban újdonság, ez egyfelől szerencsés a több nézőpont miatt, másfelől rejteget veszélyeket, amelyeket nem minden esetben sikerült elkerülni. A tematikusan összetartozó énekeket (XV–XVI, XXI–XXII, XXXI–XXXIII.) többnyire egyazon kommentátor jegyzi, amely nagy erénye a műnek. Ez két esetben nincs így (XXIV–XXV, XXIX–XXX.), illetve a XXIII. ének is hozzá lehetett volna kapcsolni a XXI–XXII-höz. Ezekre a helyeken érdemes lett volna legalább összehangoltatni a kommentátorokkal megjegyzéseiket. A Pokol-kommentár részben a *Dante füzetek*ben megjelent részkommentárok összegyűrése és átdolgozása az eredeti szerzők által, esetenként további közreműködő segítségével. A legtöbb esetben ez egyáltalán nem tűnik fel, azonban a *Pokol*, XXX, 28. sorhoz fűzve egy szembeszökően, máshol nem láthatóan pongyola megfogalmazású mondat olvasható: „még a korábbi ének során csatlakozott a szereplő az Utazóhoz és Vergiliushoz Capocchio és Griffolino D'Arezzo.” Ezt összevetve a *Dante füzetek*ben szereplő vonatkozó mondattal: „Még a korábbi ének során csatlakozott a szereplő Dantéhoz [= Utazó] és Vergiliushoz Capocchio és Griffolino D'Arezzo”, nyilvánvaló, hogy a szerző és szereplő Dantéra vonatkozó Elbeszélő, illetőleg Utazó terminusok bevezetése során csúszott a hiba az átdolgozásba. A X, XII, XIV–XVII, XX–XXIII, XXV, XXVIII és XXXI–XXXIII. énekek kommentárja teljesen új munka.

Ezen a ponton végre illő volna, hogy nevükön is nevezzem a kommentár szerzőit, bár sem eddig, sem a továbbiakban nem kívánok személyeskedni, méricskéltni köztük. A főszerkesztő a Dantisztikai Társaság elnöke, Kelemen János, a szerkesztésben közreműködött Nagy József, rajtuk kívül pedig Berényi Márk, Draskóczy Eszter, Hoffmann Béla, Mátyus Norbert és Tóth Tihámér vettek részt a könyv összeállításában. Minden kutatói csoportosulás számára követendő példa, ahogy a kommentátorok közt a legnagyobb hazai szaktekintélynek számító főszerkesztő mellett az egyetemi szféra befutott (Hoffmann, Mátyus, Nagy) és felnövő (Berényi és Draskóczy) tagjai is helyet foglalnak, sőt a nem bölcsész területen dolgozó Dante-olvasók is (Tóth). A népes szerzőgárdá ellenére a Pokol-kommentár tartalmi színvonala egyenletesen megbízhatónak mutatkozik. Nyilván érződik a gyakorlott oktatók kommentálási rutinja, de ennek hiányát a fiatalabb generáció rendkívül igényes, körültekintő munkával dolgozza le, ilyen szempontból különösen figyelemre méltóak Draskóczy Eszter alapos filológiai és intertextuális elemzései.

A kiadvány kézikönyv volta miatt érdemes annak fizikai valójára is vetni egy pillantást, hogy mennyire segíti a használhatóságot. A könyvnek talán ez a leggyengébb pontja, bár a kiadó technikai munkatársai nehéz feladat elé kerültek, hiszen többféle szöveget kellett elhelyezniük az oldalakon. Emiatt elkerülhetetlen, hogy egyes tercinák elváljanak a hozzájuk tartozó jegyzetektől, ami érthető is lenne, de több esetben elkerülhető lett volna (pl. a 119–120. oldalakon a 119. oldalon található *Pokol*, VII, 82. sorhoz tartozó jegyzet, amely a 120. oldalra csúszott, és a 119. oldal utolsó

tercinájának felcserélésével, amely kényelmesen elfért volna a 120. oldal alján tátongó űrben, és jegyzet sem tartozik hozzá). Inkább esztétikai probléma, hogy az Értelmezések végi *Rövid bibliográfiák* többször önállóan (128, 257, 435) vagy három-négy sor alá (100, 301, 358, 421) kerülnek szinte teljesen üres oldalra. Mindezek azonban eltörpülnek a könyv kezelését leginkább megnehezítő tényezőtől, hogy az adott oldalon olvasható ének és sorok számát az oldalak alsó, kötés felőli sarkában tüntették fel, ahol a legnehezebben láthatók. A kötet tudományos mivoltához letisztultabb design is illetet volna: a borító két rajza, az énekek elején látható ördögfejek, a számos oldalon megfigyelhető űr közül csak a 278 és 376-at megtörő nyomdai cifra nem képvisel egységes stílust. Nem jobb a helyzet a láthatóan félig kézzel, félig számítógéppel készült magyarító ábrák esetében sem, amelyek bár szerepüket ellátják, de nem mérhetőek a Nádasy-fordítás átlátható és igényes illusztrációihoz, a hozzájuk fűzött feliratok pedig teljesen elűntek a kiadvány tipográfiai stílusától. Szembeötlött néhány elütés, formázási hiba is az olvasás során, de ezek száma a könyv méretéhez képest elenyésző, részletesebb taglalásuk pedig inkább a recenzens kisszerűségét, mint az alkotók gondosságát jelezné.

A kiadvány gerincét az énekek szerint tagolt kommentár alkotja, amelyet rövidítésjegyzék és egy tömör, a célkitűzést és a munkamódszert ismertető *Előszó* vezet be. A köteten belüli tájékozódást két mutató segíti, az elsőben a dantei szöveg szereplőit olvashatjuk a magyar parafrázisban feltűnésük helyeivel, a másodikban pedig a kommentárokból előforduló összes nevet, tehát nemcsak a szereplőket, hanem más történelmi személyeket és a hivatkozott szakirodalom szerzőit is. Nem egyszerű a mitológiai, a középkori olasz és a modern olasz, magyar, angol stb. nevek szisztematikus betűrendezése, de ezt a *Kommentárok, értelmezések* mutatójában sikeresen valósították meg a szerkesztők. Viszont a *Magyar parafrázis* mutatójában a normalizálatlan névalakok – tehát olasz személyeknél a keresztnév első betűje – szerint lettek rendezve a nevek, amely okozhat némi meglepetést, így érdemes lett volna ezt tisztázni, vagy a családneveknél is utalásokat helyezni el. Sajnos a mutató ebben a rendszerben sem következetes, Branca d’Oria és Giovanni Gaetano Orsini mindketten az O betűnél találhatóak. Utóbbi esetében pedig különösen szerencsétlen, hogy III. Miklós pápáként is szerepel a mutatóban és a két tételnél nem egyeznek meg az utalt szöveghelyek sem. Ezzel együtt a *Magyar parafrázis* mutató hiánypótló a kommentár használatára, konkrétan a több helyen feltűnő szereplők alakjának vizsgálatához, mert a kommentátorok nem minden esetben utalnak egy-egy szereplő más helyen feltűnésére. A bibliográfia a Pokol-kommentár összeállításánál felhasznált munkák címléírását tartalmazza, ez a *Commediával* kapcsolatos tanulmányokon, kommentárokon kívül általában a medievisztika legalapvetőbb szakirodalmára is jó rálátást biztosít. Minimális hiányérzetet az olasz kiadások és a magyar fordítások teljes jegyzéke okoz. A három ábra a teljes dantei túlvilág szerkezetét, a pokol beosztását és annak térbeli elhelyezkedését mutatja.

Az énekekhez kapcsolódó kommentárok első mikrostrukturális elemei a *Bevezetések*. Ezekre nem érdemes sok szót vesztegetni, az énekek tartalmi összefoglalói a legfontosabb szereplők megnevezésével. Nem következetesen végigvitt, de több szerzőnél (Berényi, Draskóczy, Mátyus) feltűnik a „X. kör, Y. bogyor” jellegű felütés, amely jó tájékozódási alapot nyújt.

A *Felosztás* ezek után az egyes énekek belső szerkezetét hivatott vizolni. Ezek a kisebb egységek a Nádasy-fordításban olvasható felosztásokkal többé-kevésbé egybeesnek, egy tercina ide, részletesebb felosztás oda, de ettől függetlenül mindkét tagolási rendszer jól használható. A több kommentátor munkájának következménye, hogy a szakaszok címei elég széles skálán mozognak akár a részletességüket tekintve (I, 61–90: *Vergilius feltűnése*; XXVIII, 112–142: *Bertran de Born árnya a fejét lámpásként a kezében hordja, bevallja bűnét, és magát mint az ellenbűntetés példáját mutatja be.*), akár a megközelítésüket (XII, 1–48: *Találkozás a Minótaurosossal*; XXIV, 1–21: *A hosszú hasonlat*). A XIV–XVI. énekek *Felosztásainak* sajátossága, hogy az énekek Értelmezései is ezeket szerint lettek tagolva (csak a XIV. ének *A vérpatak* című szakaszához nem tartozik alfeje-

zet a vonatkozó Értelmezésben), de ezeknél szerencsésebb megoldásnak bizonyul a többi éneknél követett tagolási eljárás, amely nem igazodik ilyen szorosan a *Felosztásokhoz*.

A parafrázisokat, ahogy említettem, nem olvastam végig, nem is szeretnék egyéni fordítási megoldásokkal vitatkozni, mindazonáltal néhány „rendszerszintű” probléma feltűnt a kommentár többi részét olvasva. Például a IV, 32. sorban pont a „che tu vedi”, ’akiket te látsz’ rész parafrázálása maradt el, amelyre élesen rávilágít a vonatkozó Értelmezés: „a szellemek valódi észrevételére felhívó kérdés jelenik meg hangsúlyosabban” (p. 84.). Bár az *Előszó*ban Kelemen, Mátyus és Nagy megfogalmazzák, hogy a parafrázis a fő szöveg „sorról sorra követő magyar átfogalmazását” (16) jelenti, ez nem mindig valósul meg (pl. V, 56–57.). Dante többször élt az ismétlés költői eszközével, például a III, 95–96 és V, 23–24. sorok esetében, amelyeknek a parafrázisait célszerű lett volna összehangolni, ám sajnos nem így történt.

A jegyzetek, vagyis a szűkebb értelemben vett kommentár elsősorban a főszöveg és a parafrázis olvasás közbeni megértését szolgálják, amely célnak messzemenőikéleget tesznek.

Az Értelmezések az egyes énekek hátterének alaposabb megvilágítására szolgálnak, illetve az értelmezési problémák bővebb kifejtésére. Így tömör és lényegre törő összefoglalókat kínálnak olyan témákról, mint a középkori szerelemfelfogás, a szerencse kérdése, és – a személyes kedvencemet kiemelve – az ördögnevek fordításának kihívásai. Az I. éneket követően az egész műre vonatkozó alapvetések is olvashatók, például az Utazó és Elbeszélő Dante alakjának már említett különválasztása.

A jegyzetek és az Értelmezések néhány további problémája valamelyest nehezítheti a kommentár használatát, bár ezek valószínűleg csak „töményen” befogadva szembetűnőek. A modern és kortárs kommentárok talán legnagyobb kihívása a dantei szöveg aktualizálásának kérdése, amely valamilyen szinten elkerülhetetlen a befogadási folyamat sikeréhez. A XXII. ének Értelmezésében például szerencsés párhuzamot von a kommentátor az ördögök veszekedését szemlélő Utazó és az utcai verekedős *trash videók* nagyszámú megtekintése között, amely valóban a *Commediában* leírt helyzet könnyebb átélését szolgálja. Ellenben az V, 93. sor „mal perverso”-ját a mai ’perverz’-zel magyarítani a latin *perversus*, ’romba döntött, kifordult’ etimológiája helyett kifejezetten szerencsétlen aktualizálási művellet, pedig az utóbbi fordítás még a Poklot rendező ellenbüntetés elvéhez is igazodna. Hasonló a XV. éneket követő Értelmezésben az a kitétel, hogy Dante (az Elbeszélő) „az eredet és a származás terminusaiban magyarítja Firenze nyilvánvalóan történetileg alakuló társadalmi konfliktusait”, amelyet „hajlamosak lennénk [...] rasszizmusnak nevezni”. A felvetés még feltételes módban is fölöslegesnek tűnik, egyrészt Dante semmiképpen nem vádolható rasszizmussal, ha mindenféleképpen ezt kellene rábizonyítani, legfeljebb Lucifer egyik arcának az etiópok bőrszínével jellemzése (XXXIV, 44–45.) lehetne politikailag kifogásolható korrektségű. De az Elbeszélő itt sem nyilatkozik degradálóan az etiópokról, egyszerűen a sötétfekete színre hoz egy olyan életszerű hasonlatot, amelyet saját valóságából merít, ahogy ezt a kommentátorok több helyen elismerőleg ki is emelik. Másrészt, ha feltétlenül aktualizálni kell a kérdéses szöveghelyet, amely a firenzeiek és a fiesoleiek ellentétéről tanúskodik, jobb lenne az olaszokat a mai napig megosztó helyi, városi identitásokat emlegetni, amelyet csak az *Azzurri* iránti rajongás ír felül a focibajnokságok alkalmával.

Néhány tárgyi tévedés és hiba a leggondosabb szerkesztői ellenőrzése mellett is átcsúszott, például Cornelius Scipio Africanus lányának, Corneliának a feleségként feltüntetése (IV.), a Guido név etimológiájának pontatlan magyarázata, amely a hivatkozott szakirodalommal sem egyezik (XXVII.), vagy a XXX. énekből a nyolcadik kör tizedik gonoszbugyára vonatkozó hosszértékek következetes területmértéknek nevezése. Ez utóbbi különösen annak fényében zavaró, hogy a kommentár *Dante füzetek*ben megjelent változata az adott kör méretére vonatkozó komoly matematikai fejtegetéseket közöl, amelyekhez illene (már csak a stilisztikai *convenientia* elve szerint is) a kerület-terület szavak pontos használata, amely azonban már ott sem figyelhető meg. A mai olvasót

szintén megakaszthatja a *Rhetorica ad Herennium* „Cicero retorikája”-ként (XV. Értelmezés) emlegetése is, amelyről – bár Dante kétségkívül a római szónoknak tulajdonította – már lehet tudni, hogy nem cicerói mű.

Ezek mellett néhol szóhasználati akadályokba ütközik a gyanútlan olvasó, a XXVII. énekben Akko vagy Akkon városának valamelyik bevett alakja helyett a magyarban kevésbé elterjedt dantei „Acri” olvasható a parafrázisban és a jegyzetben is, a XVIII. éneknél az „éhom” mellbevágó archaizmusa szerepel, a III-hoz fűzött Értelmezésben pedig a szinte értelmezhetetlen „humanophania” fogalma. (Ez utóbbi megjegyzéssel csak azért kockáztatom meg, hogy szegénységi bizonyítványt állítok ki magamról, mert a Google sem dob ki találatot a szóra, és – *o tempora!* – az ógörög nyelvismeret egyre kevésbé gyakori még a tudományos berkeken belül is.) Hasonló kellemetlenséget okoznak a néhol rossz sorrendben érkező információk, például a III. énekben jó lett volna már a jegyzetekben ismertetni a Charon ábrázolására vonatkozó tudnivalókat, amelyek Dante leírásának forrásai lehetnek, ám csak az Értelmezésben derülnek ki. Egy előrecsúszott hivatkozás pedig a XXX. éneknél kelt zavart Athamas és Ino történetének két változatánál, ahol Learchos elpusztításának addig nem is említett (és a dantei szöveg helyhez sem kapcsolódó) szarvasos, lenyilázós variációja után *Metamorphoses*-hivatkozás található, amely mű viszont a fej fölött megpörgetős, sziklához vágós módszert tartalmazza.

Némi hiányérzetet kelt, hogy a III. énekben a „nagy lemondás”-hoz kapcsolódóan felmerül Pilátus neve a jegyzetben, ám utána az Értelmezés már nem foglalkozik ezzel a lehetőséggel. Az aprólékosság lovának túlsó oldalát képviselik Kerberosz (VII.) és két pápa (XXVII.) neveinek szanszkrit, illetőleg latin etimologizálása, a hangulatfestő költői hangzóhasználat kapcsán csak egy helyen előkerülő maximális fonetikai pontosságú megnevezések (VII, 106–114: bilabiális és alveoláris okkluzív), végül a XXX. ének jegyzeteiben a Gianni Schicchi-történet és Értelmezésében a történeti Ádám mester eredetének szórszálhasogató boncolgatása. A XXVI. énekben Herkulesre, a XXXI-ben Marsra vonatkozó jegyzeteknél is felmerül, hogy a közölt alapvető információk valóban szükségesek-e egy tudományos kommentárban, de a kiadvány minél szélesebb rétegek számára befogadhatóvá és hasznosíthatóvá tétele védhető és becsülendő szerkesztői döntés.

Szerkesztői hatáskörben több bökkenőt is el lehetett volna még simítani, Ráhel (II, 102 és IV, 60.) és Camilla (I, 107 és IV, 124.) alakjainak első előfordulásánál elég lett volna róluk részletesebb jegyzeteket írni, utána pedig csak visszautalni azokra. Ezeknél a helyeknél az ide-oda lapozás megspórolása még érthetővé is teszi a redundanciát, de a XXVI, 108 és 110–111-hez fűződő, közvetlenül egymás után elhelyezkedő jegyzetekben ismétlődő magyarázat Herkules oszlopairól már valóban felesleges. Az Értelmezésekben hasonlóan visszatérő, egy idő után szájbarágósnak tűnő módon kerül elő újra és újra a dantei műfajmeghatározások, a komédia és a tragédia viszonyának kérdése. Ezt, továbbá a stílári és nyelvhasználati kérdéseket szerencsés lett volna egy helyen alaposan tisztázni, utána pedig csak erre visszautalni, ahogy a *convenientia* elvével kapcsolatban a XXXII, 1–9-hez fűzött kommentárban is történik a XXI. énekhez fűzött Értelmezésre. Az egyes kommentátorok szövegeinek összehangolásánál nem sikerült tökéletesen végigvinni az Utazó-Elbeszélő distinkció, a görög/latin névhasználat és az irodalomtudományi terminológia egységesítését, így maradtak a szövegben az utazón és elbeszélőn kívül egyéb Danték, sőt egy „szerzői narrátor” is, egy bekezdésen belül szerepel Ulixes és Odüsszeusz, de két a *Commediában* ritkán szereplő rímfajtról is olvashatunk: összetett- és mozaikrímről, melyek érdekes módon ugyanazokon a sorvégeken fordulnak elő. Néhol a szöveges utalások a parafrázisok korábbi változataihoz kapcsolódnak (VII. Értelmezés 7; XXI, 78.). Ezek azonban jelentéktelenek az olyan kérdések mellett, mint a VIII és IX. énekek határára átnyúló „négyfelvonásos szakrális dráma” második felvonásának zárlatát érintő probléma, ugyanis míg a VIII. ének Értelmezése szerint az Utazó győzedelmeskedik Filippo Argenti felett (Vergilius negyedik felvonás végi vereségével ellentétben), addig a IX. Értelmezés 1-ben Dante és Vergilius egyaránt vereséget szenvednek. Hasonlóan szembeötlő, hogy a XII. éneket jegyző két

kommentátor más-más bűntípológia szerint osztályozza a hetedik kör szenvedőit a jegyzetekben és az Értelmezésben.

A fenti tévedések, hiányosságok helyenként talán kicsinyesnek tűnő felsorolását egy szempontból tartottam fontosnak: még két kötet hátra van a teljes kommentárból, amelyekkel együtt az ismertett kiadvány a magyar dantisztika alapműve lesz hosszú ideig, legalább a 800 éves Dante születési vagy halálozási évfordulóig. A Pokol-kommentár színvonala alapján jól használható műre számíthatunk, amelynek további részeiben talán sikerül egy-két jelzett buktatót elkerülni. A több kommentátor által alkotott mű koherenciája végett szükséges lenne a szigorúbb főszerkesztői beavatkozás, amelynek nem is annyira a tartalmi, mint a formai szempontokra kellene fókuszálnia, hogy ez a kiváló tudományos munka kézikönyvként is felhasználóbarát, kifogástalan legyen. Az ábrák sorában hasznos lenne egy Itália térkép a valós dantei geográfia feltüntetésével, illetve egy kísérletet megérne a tágabb dantei világ ábrázolása is, akár egy fordított, déli tájolású térképpel a Földközi-tenger környékéről. Egyes kommentátoroknál előkerül az énekek „strukturális” vagy „Firenze-ének” jellegének megnevezése, az efféle osztályozások összefoglaló táblázatban feltüntetése az énekek összehasonlításához hasznos támpontot nyújthatna.

Mindezzel együtt, ahogy már utaltam rá, színvonalas kommentárral gazdagodott a magyar dantisztika, amely a *Commedia* sokrétűségéhez illő sokoldalúsággal közelíti meg a tárgyát, így bizakodva várhatjuk a Purgatórium és a Paradicsom tudományos kommentárjait is.

SZOVÁK MÁRTON

Companion to Central and Eastern European Humanism, Volume 2, The Czech Lands, Part 1, A–L, edited by Lucie Storchová, Berlin – Boston, de Gruyter, 2020. 782 p.

Egy impozáns angol nyelvű kézikönyv első fele készült el a cseh humanistákról, amely egy fontos nemzetközi vállalkozás és kutatási program része. A Kiss Farkas Gábor által szerkesztett sorozat elméletileg a magyar humanistákkal indul, de a vonatkozó (számozás szerint első) kötet megjelenését csak 2022-re várja a kiadó. Így került időben előre a cseh szerzőket tárgyaló könyv, amely ábécérendben veszi végig a humanistákat A-tól L-ig. Lucie Storchová szerkesztői bevezetője és a rövidítések jegyzéke után alapos korszaktanulmányokat olvashatunk: Petr Voit „Humanism in the Czech Lands in the First Half of the 16th Century”, Lucie Storchová „Humanist Literature in the Czech Lands (from the 1550s until the Late 1580s)”, Jan Malura – Marta Vaculínová „The Literature of Late Humanism (from the 1590s until the Early 1620s)”. Ezt követik a szócikkek egységes formátumban: életrajz – művek – kiadások – irodalom. A kötetet végül egy összesített, de válogatott bibliográfia zárja, valamint a személynevek és a földrajzi nevek mutatója.

Nagy szükség van az ilyen típusú összefoglaló munkákra; azt is mondhatom, hogy ez a kedvenc műfajom: összeszedni mindent, amit a korabeli humanista képzettségű értelmiségről tudunk. Kelet-Közép-Európa ilyen szempontból kevésbé átlátható terület a csak világnyelveken olvasók számára, ezért ennek a sorozatnak fontos feladata, hogy megismertesse a világgal az itteni szerzőket. Az egyes szócikkek szerzői és a szerkesztő hatalmas munkát végeztek, olyan kézikönyvet tettek le az asztalra, amely a jövő kutatói számára kikerülhetetlen lesz.

Magyar szempontból is izgalmas olvasmányt tarthatunk a kezünkben, ugyanis a Magyar Királyság és a Cseh Királyság között szoros dinasztikus kapcsolatok szövődtek már a Jagellók idején, és később a Habsburg Birodalomban. Ez kihatott a kulturális életre is, a tanult értelmiségiek (cseh, német vagy felföldi szláv anyanyelvűek) szabadon mozogtak a két ország között. Elég belelapozni a könyvbe, hogy lássuk a példákat, felsorolom a legfontosabbakat. Laurentius Benedictus Nudozerius (1555–1615) a Privigye melletti Nedozsér (magyarosítva: Nadasér) községben született, majd

Csehországba került, és a prágai egyetem professzoraként halt meg. Legfontosabb munkája egy cseh nyelvtan, amelyben a felföldi szláv (későbbi nyugat-szláv) nyelvjárás nyelvi sajátosságait is részletezi. Elias Berger/Berger Illés (1562–1644) a Magyar Királyság területén élt (nem is értem, hogyan került bele egy cseh kötetbe), történeti munkáiról sokat írt az újabb magyar szakirodalom. Balthasar Exner (1576–1624) sziléziai német volt, a késő humanista értelmiség ismert tagja, de Csehországban és Felső-Magyarországon is sokat tartózkodott. Filiczki János (1580 k.–1622) két-nyelvű felföldi családból származó neolatin költő cseh főnemes ifjak nevelőjeként járta Európát, majd sárospataki tanárként vitte el egy pestisjárvány. A selmecbányai Petrus Fradelius (1580–1621) később szintén a prágai egyetem tanára lett. Jacobus Jacobaeus (1591 k.–1645) Csehországban született, de a vesztes fehérhegyi csata után a Magyar Királyság területére menekült, s végül Eperjesen halt meg; a cseh hazafiság az ő műveiben egy felföldi szláv (proto-szláv) nemzeti érzéssé alakult. Joannes Jessenius (1566–1621) magyarországi eredetű nemesi családban született Boroszlóban, később wittenbergi és prágai orvosprofesszor, akit Habsburg-ellenes politikai tevékenysége miatt kivégeztek. A kolozsvári születésű Jordán Tamás (1540–1586) Morvaországban lett „Lan-desarzt”, ma azt mondanánk: országos tisztifőorvos. Végül Pavel Kyrmezer (†1589), aki ismét csak selmecbányai származású, de végül Morvaországban lett protestáns lelkész, a cseh testvérek híve.

Nagy kérdés, hogy a felsorolt személyiségek szerepelnek-e majd a magyar kötetben, Berger és Filiczki esetében ez mindenképpen indokolt lenne. Azért is merülhet fel ez problémaként, mert akármilyen nagy munkát is végeztek a szerzők, kézikönyvüket a magyar szakirodalom mélyebb ismerete nélkül írták meg. Még egy magyar lektor sem látta a kötetet: így lett példának okáért a rövidítésjegyzékben „Zsabó” Károly az RMK szerzője, s a névmutatóban „Senci” Molnár Albert, mint helyes névalak. A szócikket olvasgatva az is feltűnő, hogy természetesen hivatkoznak az RMNy-re, de a rövidítés feloldását hiába keressük a megfelelő helyen. A következő kötetben – mivel a sorozatszerkesztő magyar – érdemes lesz időben végignézni a szöveget, hogy az ilyen apró, de bosszantó hibák ne ismétlődjenek meg. A szemléleti kérdéseket is tisztázni és egységesíteni kellene: az egyik szerző Szlovákiáról beszél a 16. században, míg a másik (helyesen) legfeljebb a mai Szlovákia területét említi.

Míndez nem von le a monumentális, több mint hétszáz oldalas adattár értékéből. A vaskos kötet kitüntetett helyet kaphat zsúfolt könyvespolcunkon, s izgatottan várjuk a második kötetet, valamint a sorozat többi darabját

SZABÓ ANDRÁS

SZÁMUNK SZERZŐI

BÓDAI DALMA, Magyar Nemzeti Múzeum, *bodaidalma@gmail.com*

BORVÖLGYI GYÖRGYI, Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtári Intézet, Könyvtártudományi Szakkönyvtár, *borvolgyi.gyorgyi@oszk.hu*

FAZEKAS ISTVÁN, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Történeti Intézet Kora Újkori Történeti Tanszék, *fazekas.istvan@btk.elte.hu*

KÁDÁR ZSÓFIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Történeti Intézet Kora Újkori Történeti Tanszék, *kadarzsofiaklara@gmail.com*

KÁROLYI BÁLINT, Eszterházy Károly Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, *karlmax91@gmail.com*

MOLNÁR ANTAL, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, *molnar.antal@abtk.hu*

PAPP JÚLIA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, *papp.julia@btk.mta.hu*

SZABÓ ANDRÁS, Selye János Egyetem, Révkomárom – Károli Gáspár Református Egyetem, *szaboa@ujs.sk – szabo.andras@kre.hu*

SZOVÁK MÁRTON, OSZK – PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, *szovak.marton@oszk.hu*

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.